

Nyelv, kultúra, revitalizáció

A Schmidt Éva Könyvtár eddig megjelent kötetei:

1. Jelentések Szibériából. Szerkesztette: Sipos Mária. MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 2005.
2. Nyelv, nyelvjárás, írásbeliség, irodalom. Szerkesztette: Sipos Mária és Rusvai Julianna. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006.
3. Serkáli osztják chrestomathia. Szerkesztette: Fekes László. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2008.
4. Anna Liszkova énekei. Szerkesztette: Lázár Katalin és Sipos Mária. MTA Nyelvtudományi Intézet – MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 2008.
5. Medvekultusz. Szerkesztette: Sipos Mária. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2011.
6. Tanulmányok az obi-ugor folklór köréből. Szerkesztette: Csepregi Márta. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2023.
7. Lemenő nap arany hajfonata ha kibomlik... Szerkesztette: Kacs Kovics-Reményi Andrea és Sipos Mária. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2024.

9 786156 678119 >

Schmidt Éva Könyvtár 8.

Schmidt Éva Könyvtár 8.

Nyelv, kultúra, revitalizáció

Válogatás Schmidt Éva írásaiból

Szerkesztette:
Csepregi Márta

**HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest
2025**

A kötet megjelenését támogatta:

NKFIH 2020-2.1.1-ED-2021-00189

HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet –
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont 2022–2024

Fordító:
Csepregi Márta

Technikai szerkesztés és borítóterv:
Fancsek Krisztina

A borítón a belojarszkiji Északi-Hanti Folklor Archívum logója,
Schmidt Éva alkotása látható

ISBN 978-615-6678-11-9

Felelős kiadó: Balogh Balázs és Prószték Gábor
© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet
© HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
© Schmidt Éva jogutódja

Nyomdai munkálatok:
Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

TARTALOMJEGYZÉK

Schmidt Éva munkássága az obi-ugor nyelvek és kultúrák szolgálatában (Csepregi Márta)	7
---	---

Túlélési stratégiák

A Belojarszkiji Északi-Osztják Folklór Archívum története	19
Az obi-ugor nyelvek kilátásai	27
Az „Archívum” archetípusa: gondolatok egy új intézménytípusról és annak időszerű kérdéseiről	31
Függelék: Nyelvjárási szótárak alapjául szolgáló, központi hanti és manysi nyelvi gyűjtemény létrehozásának terve (társszerzők: Je. A. Nyomiszova és Z. Sz. Rjabcsikova)	49
Korszakhatár – információs világ – hanti írásbeliség	61
A helyesírás sajátosságai	85
„Ezt senki sem tudja helyettünk megcsinálni” A hanti nyelv megőrzésének feladatairól és kilátásairól	91

Kapcsolatok

Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskin 1913–1986	101
Utószó Juvan Sesztalov verseskötetéhez	107
Magyarország-élmény az obi-ugor kultúra tükrében	111
Esettanulmány az 1970-es évek osztják interetnikus kapcsolatainak tükröződéséről a folklórban	117
A hantik „berjozovi” csoportja: struktúra, funkciók és énekek	127

Kitekintés

Obi-ugor (vogul és osztják) vallás	139
Az északi osztják birtokos névmásokról (I.)	159
A természeti komikumról	165

Schmidt Éva munkássága az obi-ugor nyelvek és kultúrák szolgálatában

Amikor 2022-ben megnyílt Schmidt Éva hagyatéka, és elkezdődhetett a feldolgozó munka, elhatároztuk, hogy újra közöljük azokat a publikációkat is, melyek korábban különböző fórumokon, különböző nyelveken láttak napvilágot. A Schmidt Éva Könyvtár 6. kötete 2023-ban jelent meg.¹ Abban a kutató folklorisztikai tárgyú tanulmányait gyűjtöttük össze, elsősorban azokat, melyek a műfajok és a metrika problémáit tárgyalták. Helyet kaptak a könyvben ezenkívül ismeretterjesztő írások és könyvismertetések is. Ez utóbbiak is önálló tudományos írásműveknek számítanak. A legszélesebb körű összefüggésekre világított rá bennük a szerző, miközben állításait friss, helyszíni tereptapasztalataival támasztotta alá.

Jelen kötet írásait három nagyobb egységbe csoportosítottuk. Az alábbiakban ezt a csoportosítást követve mutatjuk be könyvünket.

Túlélési stratégiák

Ebbe a részbe kerültek azok a publikációk, melyeknek fő témája Schmidt Évának a revitalizációért, az obi-ugor nyelvek és kultúrák felélesztéséért folytatott tevékenysége. Erről a munkáról az olvasó már korábban is tájékozódhatott a sorozat 1. kötetéből (*Jelentések Szibériából*), mely Schmidt Évának az 1991–2001. között hazaküldött éves jelentéseit, munkabeszámolót tartalmazza.² Itt volt szó az általa alapított Északi-Hanti Folklór Archivumban végzett munkáról, a munkatársak képzéséről, a gyűjtőutakról, közösségi ünnepek szervezéséről, valamint a társadalmi-kulturális élet aktuális folyamatairól. Ez a kötet az ezredfordulós Nyugat-Szibéria fontos kordokumentuma.

A munkabeszámolók címzettje a magyarországi munkaadó, az MTA Néprajztudományi Intézetének igazgatósága, valamint munkatársi közössége volt. Ők azonos szakmai nézeteket vallottak a jelentések írójával, és élénk érdeklődéssel követték kollégájuk kiküldetését. Ez az egyenrangú viszony tükröződött a beszámolók stílusában is.

¹ Tanulmányok az obi-ugor folklór köréből. <https://schmidt-eva-archivum.nytud.hu/assets/publications/114.pdf>

² Jelentések Szibériából. <https://schmidt-eva-archivum.nytud.hu/assets/publications/161.pdf>

A most közlendő írások hangulata más. A fő céljuk a **meggyőzés**. Ez főként az oroszországi közönségnek szóló, orosz nyelvű írásokat jellemzi, de érvényes az összeállítás élén álló első, magyar nyelvű fogalmazványra is (*A belojarszkiji Északi-Osztják Folklor Archívum története* 19–26), mely az intézmény fennállásának öt éves jubileumára készült.³ A fényképekkel illusztrált, tetszetős ismertetőnek az volt a célja, hogy informáljon az intézmény munkájáról, a támogatás folytatására buzdítson, sőt még több támogatót szerezzen e nemes ügynek.

A további, oroszból fordított írások abba a sokfrontos, mindennapos küzdelembe engednek betekintést, melyet Schmidt Éva kénytelen volt vívni céljai elérése érdekében. Szakadatlanul gyözködte hallgatóságát arról, hogy érdemes erőfeszítéseket tenni a nyelv és a kultúra megőrzése vagy feltámasztása érdekében. Erről érvelt szóban és írásban egyaránt. El sem tudjuk képzelni, hányszor ismételte el mindezt különböző fórumokon, konferenciákon, baráti beszélgetésekben, oktatási intézményekben, szakmai találkozók, vagy politikai döntéshozókkal tárgyalva. Újra és újra ugyanazt előről, szenvedélyes rábeszélő stílusban, és nem fáradt bele. Az itt közölt egyik konferenciaelőadásán (*Az obi-ugor nyelvek kilátásai* 27–30) érződik az előbeszéd ereje, és az is, hogy nem először hozza elő ezt a témát. Ugyanez az elhivatottság süt át a vele készült interjú szövegén is („*Ezt senki sem tudja helyettünk megcsinálni*” *A hanti nyelv megőrzésének feladatairól és kilátásairól* 91–97).

A belojarszkiji folklór archívum tevékenysége igazi pezsgést hozott a nyugat-szibériai őslakosok életébe. Az első intézmény példája nyomán öt új archívum jött létre a helyi hagyományok ápolása céljából. Az archívumok munkatársait és aktivistáit folyamatos képzéssel támogatta a belojarszkiji „anyaintézmény”, akár spontán találkozások alkalmával, akár jól szervezett szemináriumokon. Az ezredfordulóra újabb nagyszabású terv született meg Schmidt Éva fejében: az egész Ob-vidékre kiterjedő gyűjtőmunkával kívánta összeszedni a még élő nyelvjárások nyelvi, néprajzi, folklorisztikai adatait. Számítása szerint a munkára tíz évet lehetett volna szánni, míg el nem távozik az utolsó nemzedék, mely még hagyományos környezetben tanulta meg anyanyelvét és sajátította el kultúráját. Ennek a tervnek az elméleti hátterét a helsinki székhelyű Finnugor Társaság folyóiratában fogalmazta meg először orosz nyelven (magyarul: *Az „Archí-*

³ A jubileumra Schmidt Éva egy orosz nyelvű kiadványt is összeállított (<https://schmidt-eva-archivum.nyud.hu/assets/publications/22.pdf>). Ennek tartalma részben különbözik a magyar nyelvűtől, hiszen az oroszországi célközönségnek más információkra volt szüksége.

vum” archetípusa: *gondolatok egy új intézménytípusról és annak időszerű kérdéseiről* 31–48), és ugyanitt rögtön részletezte a gyakorlati megvalósítás módját is (*Nyelvjárási szótárak alapjául szolgáló, központi hanti és manysi nyelvi gyűjtemény létrehozásának terve* 49–59). Ennek kidolgozásában harcostársai, a tehetséges szervező, Zoja Rjabcsikova és Jevdokija Nyomiszova nyelvész, az északi hanti helyesírás korszerűsítője voltak segítségére.

Az a terv, hogy a nagy nyelvjárási szótárak segítségével hozzák létre az összes hanti és manysi hagyományt egybegyűjtő enciklopédiát, megvalósíthatónak tűnt. Alapja a Wolfgang Steinitz és munkatársai által összeállított, a lehető legtöbb forrást feldolgozó hanti szótár,⁴ valamint a Munkácsi Bernát gyűjtését magába foglaló, Kálmán Béla által sajtó alá rendezett manysi nyelvjárási szótár⁵ lehetett volna – ez utóbbinak a munkálataiban az 1970-es években Schmidt Éva is részt vett. A szótárak anyagának lekérdezését – nyelvjárásokra bontva – Schmidt Éva már 2000-ben elkezdte. Hagyatékában több tucat órányi *slovar*, azaz ’szótár’ témájú hangfelvétel van. A gyűjtés kazimi és serkáli hanti, valamint obi manysi nyelvjárású adatközlőkkel zajlott. Ugyanekkor (1999, 2002) Ruttkay-Miklián Eszter Ovgortban hasonló módszerrel felgyűjtötte a Steinitz szótár színjai hanti szókincsét 70 óra terjedelemben. Megjegyzendő, hogy a „pilot project” résztvevői a szótárak eredeti, német és magyar nyelvű változatát használták. A helyi gyűjtők számára először le kellett volna fordítani a szótárak anyagát oroszra, az obi-ugor nyelvi adatokat pedig áttenni általuk is olvasható írásmódba.

Schmidt Éva többször hangsúlyozta, hogy nem szívesen nyilatkozik fonológiai kérdésekről, mivel a hangtan nem az ő szakterülete. Ennek ellenére lépten-nyomon hangtani és hangjelölési problémákba ütközött – mint mindenki, aki ún. „fiatal írásbeliségű” nyelv adatait rögzíti. Mihelyt elkezd a gyűjtő lejegyezni egy hangfelvételt, azonnal egy rakás hangtani kérdést kell megoldania. Schmidt Éva eleve két írásmódot használt: a jól bevált, latin alapú finnugor transzkripciót és az állandóan módosított, sok következetlenséggel terhelt cirillbetűs ábécét. Ezenkívül szinte minden faluban másképpen beszéltek. Meddig kell vagy lehet elmenni az adatközlő ejtési sajátosságainak jelölésekor? Ennek a bonyolult kérdéskörnek a megtárgyalására szervezte meg a belojarszkiji intézmény a „Hanti írásmód és helyesírás” szemináriumot 2001 tavaszán. Erre meghívták az összes hanti nyelvjárás képviselőit, nyelvészeket, irodalmárokat, tanárokat, újság-

⁴ Steinitz, Wolfgang 1966–1993. Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache, 1–15. Lieferungen. Berlin: Akademie Verlag.

⁵ Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1986. Wogulisches Wörterbuch. Budapest: Akadémiai Kiadó.

írókat – tehát mindenkit, akiknek közük volt a hanti írásbeliséghez. Ennek a szemináriumnak a megnyitóján hangzott el az az előadás, melyet Schmidt Éva később írásban is megfogalmazott. A szöveg 2008-ban látott napvilágot nyomtatásban, kötetünkben pedig a *Korszakhatár – információs világ – hanti írásbeliség* címet viseli (61–84). A szerző széles történelmi, filozófiai és szemiotikai összefüggések felvázolása után fordul rá a szeminárium konkrét feladataira: valahogyan egyezségekre kellene jutni az északi-hanti nyelvjárások grafikai és helyesírási kérdéseinek megoldásában. Előadásában többször visszatérő szó a **megegyezés**, mely nélkül szerinte nem jöhet létre jól működő írásrendszer. Így érvelt a konferencián: „Természetesen a nyelvi jelenségeket lehetetlen egy az egyben átadni írásban, de bármely esetben a döntő tényező a társadalmi megegyezés, az egyetértés, mely meghatározza, hogy mit milyen minőségben kell felfogni” (63). Később ezt tette hozzá: „A megegyezéshez a leggyorsabban el kell jutni, maga a jel minősége („helyessége”) már másodrangú kérdés. Érthető: ha a norma gyakran változik, az embereknek nincs idejük arra, hogy elsajátítsák. Viszont bármely szabványhoz hozzászokik a társadalom, ha az elég sokáig változatlan” (69).

Schmidt Éva hangsúlyozta, hogy a cirill betűket módosító mellékjeleknek identitásképző szerepük is lehet, „etnomarker”-eknek nevezte őket. Ezeknek a következetes használatára pedig nagy figyelmet kell fordítani. A belojarszkiji archívum vezetőjeként ezt a kéretlenül kapott feladatot is teljesítette. Azok a szövegkiadványok, melyek munkatársainak neve alatt jelentek meg az ezredfordulón, mind magukon viselik az ő keze nyomát. Legtöbbször szerkesztőként szerepel a belső címlapon, néhány könyvhöz pedig előszót írt. Elindított egy sorozatot *Ha éneke-mesém tovább megy...* címmel, melynek próbafüzetét és két első kötetét még ő gondozta.⁶ A jelen kötetben is közölt, *A helyesírás sajátosságai* című tájékoztató (85–90) Szofia Uszpenszkaja kazimi hanti szöveggyűjteményének élén olvasható.⁷ Ebben részletesen elemezte az egyes adatközlők ejtési különbségeit. Egyetlen olyan kötet van, melynek címlapján társszerzőként fel van tüntetve.⁸ Ennek a kéziratával viszont hozzá nem értő technikai szerkesztők foglalkoztak,

⁶ Л. П. Хомляк 1997. Арэм монщем ел ки мәнл... 1. кинига. Ас монщат па арат. Белоярский: Белоярский научно-фольклорный архив.

Л. П. Хомляк 2002. Арэм-монщем ел ки мәнл... Если моя песня-сказка дальше пойдёт... Выпуск 1. Ханты-Мансийск: ГУИПП «Полиграфист».

Р. К. Слепенкова 2003: Арэм-монщем ел ки мәнл... Если моя песня-сказка дальше пойдёт... Выпуск 2. Ханты-Мансийск: ГУИПП «Полиграфист»

⁷ С. С. Успенская 2002. Касум мув монщат-путрат. Томск: Издательство Томского университета.

⁸ Е. Шмидт – Т. Р. Пятникова 2006. Арәһ монщят (Монщ-арят) Песни-сказки. Томск: Издательство Томского университета.

így a 2006-ban megjelent nyomtatott változatba sajnálatos módon sok hiba került.

Kapcsolatok

Barabási Albert-László fizikus 2002-ben jelentette meg hálózatokról szóló könyvét,⁹ melyet számos nyelvre lefordítottak, többek között magyarra is.¹⁰ A szerző és munkatársai a számítógépes hálózatokat vizsgálva rájöttek, hogy a természetben és a társadalomban előforduló hálózatok másképp működnek, mint a matematikai hálók. Míg ez utóbbiakban a csomópontok közti kapcsolatok véletlenszerűen jönnek létre, az önszerveződő hálózatokban az erősebb, több kapcsolattal rendelkező csomópontok szereznek könnyebben új kapcsolatokat. Ezzel a felfedezéssel új alapokra került a hálózatkutatás, s széles körben ismertté vált az „erősen kapcsolt csomópont” (very highly connected node) kifejezés. Ilyen csomópont volt Schmidt Éva.

Jelen kötetben közölt írásai sűrűn szövött hálójának csak néhány aspektusát villantják fel. Ő volt az a kutató, akinek személyében összekapcsolódott a 19. és a 20. század, az európai és a szovjet-orosz kutatási hagyomány. A Schmidt Éva Könyvtár 6. kötetében már megjelent néhány írása azokról a nagy elődökről, akiknek a nyomába lépett. Nemcsak folytatta a Reguly Antal, Pápay József, Wolfgang Steinitz, Valerij Csernyecov által elkezdett munkát, hanem vissza is adta az őslakosoknak az általuk gyűjtött szövegeket. A Nyikolaj Tyerjoskin halála kapcsán írt nekrológja ebbe a sorba illik bele. Schmidt Éva itt egy olyan nagy előd képét rajzolta meg, akivel személyes, baráti kapcsolata volt (101–105).

Elkötelezett építője volt az obi-ugor – magyar kapcsolatoknak is. Most két olyan írását közöljük, melyekben Juvan Sesztalov költészetét méltatja (*Utószó Juvan Sesztalov verseskötetéhez és Magyarország-élmény az obi-ugor kultúra tükrében* 107–115), de számos ismeretterjesztő írással és több tucatnyi műfordítással igyekezett közelebb hozni az obi-ugorok népköltészetét és szépirodalmát a magyar olvasókhoz.

Egészen különleges az az írása, mely egy egyszeri magyar–hanti találkozóról szól. Ez az esemény – ahogyan az a hagyományos obi-ugor kultúrában helyénvaló – ihletője lett egy éneknek, melyet Schmidt Éva – ahogyan

⁹ Barabási, Albert-László 2002. *Linked: The New Science of Networks*. New York: Perseus.

¹⁰ Barabási Albert-László 2008. *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Második, bővített, átdolgozott kiadás. Budapest: Helikon Kiadó.

az egy mindig készen álló terepmunkásnál helyénvaló – magnóra vett, lejegyzett, lefordított és a megfelelő elméleti háttérbe illesztve, nyelvi és tárgyi magyarázatokkal ellátva közölt (*Esettanulmány az 1970-es évek osztják interetnikus kapcsolatainak tükröződéséről a folklórban* 117–126).

Schmidt Éva munkásságában összekapcsolódtak az egymástól távoli obi-ugor csoportok és a látszólag különböző tudományterületek is. A berjozovi hantikról (127–136) írt munkájában történelmi, földrajzi, néprajzi, tudománytörténeti ismereteket tálalva jut el egy énekgyűjtemény elemzéséig, melyben mitológiai tárgyú ének is szerepel. A tanulmány megírásával pedig az volt a célja, hogy erősítse a korábban berjozovinak nevezett, manapság inkább Tegi (*tek kurt*) településen és környékén élő hantik identitását.

Kitekintés

Ezen alcím alatt három olyan tanulmány található, melyek Schmidt Éva sokoldalúságáról tanúskodnak. Ő már az 1980-as években komoly nemzetközi hírnévre tett szert, ezért bekerült a Mircea Eliade irányításával készülő, 16 kötetes valláslexikon (*The Encyclopedia of Religion*) szerzői gárdájába mint az obi-ugor vallási rendszerekről szóló szócikk írója. A kézirat elkészült *Obi-ugor (vogul és osztják) vallás* címmel, angol fordítása némi tartalmi és szerkezeti változtatás után a sorozat 8. kötetében jelent meg. Mi az eredeti, magyar nyelvű kéziratot közöljük (139–158). Az obi-ugorok hitvilágáról szóló, általam ismert összefoglalások közül ez a legátfogóbb és legrendszeresebb.

Az már a helyesírás problémáinak tárgyalása kapcsán is kiderült, hogy Schmidt Éva messzemenően tájékozott volt nyelvészeti kérdésekben is. Különösen az északi nyelvjárások közötti apró különbségek érdekelték. Terepmunkái során észrevett olyan sajátságokat, melyek a korábbi szakirodalomban kevésbé voltak kidolgozva. Ilyen a birtokos névmások jelenléte, amiről annyit tudtunk, hogy jelzői helyzetben személyes névmást használnak a hantik ugyanúgy, mint a magyarok (*az én könyvem*), állítmányi helyzetben pedig (*enyém*) a személyes névmás dativusi alakját. Ez sok esetben a megfelelő birtokos személyraggal ellátott személyes névmás. Ezt a megállapítást árnyalta Schmidt Éva a kazimi és a serkáli nyelvjárások esetében *Az északi osztják birtokos névmásokról (I.)* című tanulmányában (159–164). A bevezetésben röviden vázolta a gyűjtési helyzetet. Folklór szövegek felvételeinek szünetében figyelt fel erre az egyébként ritkán előforduló szófajra,

és elhatározta, hogy adatokat gyűjt a használatáról. „E célból hevenyészve összeállítottam egy kérdőívet, mely a névmásokat típusos kommunikációs szituációban és különböző kontextusokban regisztrálta volna” – írja (160).

Ízlelgezzük a kifejezést: *hevenyészve* – ez az a munkamódszer, mely egyáltalán nem jellemző Schmidt Évára. Így folytatódik a szöveg: „A mondatok kérdő, állító és tagadó formában szerepeltek, továbbá mindenkor figyelembe volt véve, hogy ha az adott helyzetben nem használnak birtokos névmást, akkor milyen más megoldással fejezik ki a neki megfelelő tudattartalmat” (160). Ennyit a hevenyészett kérdőívről. A gyűjtési szituációt Schmidt Éva a maga sajátos stílusában írja le, az olvasó szinte a helyszínen érzi magát: „A megkérdezettek „hagyományos” hozzáállást tanúsítottak, azaz nemigen hozta lázba őket a birtokos névmások rejtélye. Az osztjákul elmondott helyzeteket könnyen átérték, de – érthető módon – kevésbé tartották magukat a tárgyhöz és a célhoz. Az olyan kérdéseket, hogy „ezt meg ezt lehet-e így mondani”, többnyire jóváhagyták, így feltehető, hogy egyes példamondatok nem hitelesek, ill. valójában másképp mondanák őket. A maximális tervnek alig egy tizedét sikerült teljesíteni, ez azonban nem von le az adatok érdekességéből” (160).

A tanulmány címéből (*I. rész*) kiderül, hogy a kutatás összes eredménye nem fért bele az aktuális ünnepi kötet szerkesztői által szűkre szabott terjedelembé. Ebben az írásban a szerző csak a névmások hangalakját tudta tárgyalni, a mondatbeli szerepekről és funkciókról egy későbbi tanulmányban tervezett beszámolni. Ez sajnos nem készült el, de az adatok remélhetőleg előkerülnek a jegyzetei közül.

Az utolsó tanulmány (*A természeti komikumról*, 165–182) időben a legkorábban született, és az egyetlen, mely nincs kapcsolatban obi-ugor nyelvekkel és kultúrákkal. Bizonyára fiatal kutatóként kapta ezt a feladatot, a Néprajzi Kutatócsoport kollektív tanulmánykötetébe kellett írnia egy fejezetet. Bár nem obi-ugor tárgyú írás, de érdemes közölni annak bizonyítékaként, hogy Schmidt Éva bármilyen témát kapott kidolgozásra, mindennek alaposan utánajárt, feldolgozta a szakirodalmát, és kimerít, példászerű kéziratot tett az asztalra.

Schmidt Éva kezdeményezéseinek utóélete

Térjünk vissza egy gondolatra Barabási teóriájához! Az idézett könyvből kiderül, hogy ha véletlenszerűen távolítunk el csomópontokat, akkor a skálafüggetlen hálózatok (scale-free networks) nem sérülnek, jó a hiba-

tűrő képességük. Ha viszont az erősen kapcsolt csomópontokat ütjük ki, a hálózat gyorsan szétesik – ezek a hálózatok Achilles-sarkai. Ilyen erősen kapcsolt csomópont volt Schmidt Éva az obi-ugor hálózatokban. Túl sok ember, túl sok projektum függött tőle. Tragikus halála után úgy tűnt, hogy hiánya mint hatalmas lyuk tátong az obi-ugorok védőhálóján – a cápák legnagyobb öröme. Mi a helyzet 2025-ben?

A belojarszkiji Északi-Hanti Folklór Archívum 2002 óta több átszervezésen ment keresztül. Jelenleg a hanti-manszijszki Obi-ugor Alkalmazott Kutató és Feldolgozó Intézet Folklórközpontjának a filiáléjaként működik, és 2013 óta Schmidt Éva nevét viseli. Az eredeti munkatársak nyugdíjba vonulása után megváltozott gárdával folytatódik a munka. Schmidt Éva hagyatéka 2006-ban átkerült Hanti-Manszijszkba. Felvételeinek egy része hallható és/vagy látható az obi-ugor kutatóintézet honlapján.¹¹ A belojarszkiji kollégák három, Schmidt Éva gyűjtésén alapuló kötet sajtó alá rendezésén dolgoznak: egy kultikus énekeket, egy hanti meséket tartalmazó, és egy nem mese műfajú hanti prózakötet kiadása van tervben.

A Schmidt Éva által megálmodott dialektológiai központ 2002-ben a hanti-manszijszki Jugor Egyetem keretein belül alakult meg Zoja Rjabcsikova vezetésével. A kezdeti lépésekről 2008-ban Tatyjana Dmitrijeva, a jekatyerinburgi egyetem oktatója és Schmidt Éva jó barátja számolt be.¹² A képzések és a gyűjtések hamarosan elkezdődtek. 2003 nyarán már expedíciót szerveztek a suriskari járás falvaiba. A résztvevők témakörökre osztva végeztek a lexikai gyűjtést, fokozatosan ismerkedtek gyűjtőmunka fortélyaisal. Elkezdődött W. Steinitz hanti nyelvjárási szótárának fordítása oroszra, az első két füzet fordítása el is készült (maga a szótár 14 füzetből áll). A fordítás 138 oldalnyi gépiratot tesz ki. A dialektológiai központ fontos munkaterülete volt az iskolás gyermekek nyári táboroztatása, ahol a nyelvvel és a hanti hagyományokkal lehetett közelebbi ismeretségbe kerülni. Közben az önkéntes gyűjtőket folyamatosan látták el technikai eszközökkel, továbbképzéseket, szemináriumokat szerveztek a számukra. A munka kiterjedt a hanti nyelvterület minden nyelvjárására.

Az évek során az intézmény több átalakításon ment keresztül, utoljára a „Nyelvek kutatásának és megőrzésének laboratóriuma” nevet viselte. A Jugor Egyetem 2011-ben bezárta az intézményt, felmondott a munkatársaknak. Addigra az egyetemen megszűnt az obi-ugor nyelvek oktatása

¹¹ <https://folk.ouipiir.ru/cross-search?query=шмидт>

¹² Т. Н. Дмитриева: Краткие очерки о работе Научного языкового центра Югорского государственного университета. In: Рябчикова З. С., Надь Каталин, Дмитриева Т. Н. (под ред.): С любовью и болью...: к 60-летию Евы Шмидт. Ханты-Мансийск: Полиграфист, 2008. 102–113.

is. A gyűjteményt (hangfelvételeket, lejegyzéseket, kitöltött kérdőíveket, tájékoztató anyagokat) Zoja Rjabcsikova őrzi. Várja a jobb időket, hogy folytatódhassék a munka. Idézhetjük Schmidt Évát, és a vele készült interjú utolsó mondatát: „Fontos, hogy a dialektológiai központot szervezeti oldalról hatékony, energikus emberek vezessék. Másrészt legyen ott olyan szakember is, aki kellő tudással és munkatapasztalattal rendelkezik a hanti nyelvészet és lexikográfia terén” (97).

A helyesírási kérdések megoldásával kapcsolatban úgy tűnik, hogy a Schmidt Éva által emlegetett „társadalmi megegyezés” kora még nem jött el. A hanti-manszijszki obi-ugor kutatóintézetben a legutóbb 2025. április 21-én szerveztek egy szemináriumot „Vitassuk meg a hanti írásbeliség problémáit” címmel.¹³

Kötetünk szerkesztési elvei

Az újraközléskor igyekeztünk a legkevesebbet változtatni az eredeti publikációkon. Részben megtartottuk az első közlés tipográfiai megoldásait s a kiemelések jelölésének módjait, de mellőztük azokat a módokat, melyek még a mechanikus írógép korát jellemezték, például az aláhúzást, valamint a csupa nagybetű használatát a címekben, alcímekben. Az orosz nyelvű műcímek és intézménynevek egyes tanulmányokban cirill betűkkel, másokban latin betűsre átírva jelentek meg, ezen sem változtattunk. A latin betűs átírást is többnyire meghagytuk abban a formában, ahogyan az eredeti kiadásban szerepelt. Hasonlóképpen nem egységesítettük a hivatkozások módját és az irodalomjegyzékeket. Az egyértelmű sajtóhibákat jelzés nélkül javítottuk. Az egyetlen változtatás, hogy néhány tanulmányban a végjegyzeteket lábjegyzetté alakítottuk át, tehát egységesen lábjegyzeteket használunk. A lábjegyzetek számozása minden tanulmányban előlről kezdődik. A fordítói vagy szerkesztői megjegyzéseket CsM monogrammal jelöltük.

Kiadványunkban a két obi-ugor nép nevei kétféle formában szerepelnek. Találkozhatunk az ún. külső nevekkal (osztják, vogul), máshol pedig a népek önelnevezéseivel, az ún. belső nevekkal (hanti, manysi). A kettősség oka az, hogy Schmidt Éva akkor, amikor magyarul beszélt és írt, a külső neveket használta, osztjákokat és vogulokat emlegetett. Ezen természetesen nem változtattunk. A Szovjetunióban az 1930-as években, a magyar és nemzetközi gyakorlatban legkésőbb a 20. század végére áttértek a belső

¹³ <https://ouipir.ru/content/обсуждаем-проблемы-хантыйской-письменности>

nevek használatára. Orosz nyelvű tanulmányaiban Schmidt Éva is így járt el, s a fordításokban mi is ezt követtük.

Néhány írásában Schmidt Éva közölte az obi-ugorok lélekszámát, természetesen az akkori népszámlálások eredményeinek alapján. Ezeken az adatokon nem változtattunk. A legutóbbi, 2020. évi népszámlálás szerint a hantik lélekszáma 31 467, az anyanyelvüket beszélők aránya 44%, ami 13 900 főt tesz ki. Manysinak 12 228 fő vallotta magát, és 18%-uk, azaz 2 229 fő állította, hogy beszéli az anyanyelvét.¹⁴

Köszönetnyilvánítás

Az újraközléshez hozzájárult Schmidt Éva szerzői jogainak örököse, Schmidt Ádám, támogatását ezúton is hálásan köszönjük. Hasonlóképpen nem korlátozták a tanulmányok újbóli megjelentetését az eredeti publikációkért felelős kiadók, azaz a könyvkiadók vezetői és a folyóiratok lapgazdái. Ahhoz a tervünkhöz is hozzájárultak, hogy a tanulmányok további fordításban is elérhetők legyenek, nyomtatott és elektronikus változatban. Örömünkre szolgál, hogy a HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet és a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont közös kiadásban jelentetik meg kötetünket (projektmenedzser: Szilágyi Zsolt). Hálásak vagyunk Fancsek Krisztinának a borító megtervezéséért és a technikai szerkesztés igényes megvalósításáért. A szövegek gondozása során sok segítséget kaptam közvetlen munkatársaimtól, a Schmidt Éva projektben részt vevő kutatócsoport tagjaitól, azaz Sipos Máriától, Ruttkay-Miklián Esztertől és Szigiljetov Vitalijtól. Ez a kötet közös munkánk eredménye.

Csepregi Márta

¹⁴ Forrás: <https://rosstat.gov.ru/vpn/2020>, <https://finnugor.arts.unideb.hu/fud/fud29/09-PusztayJanos.pdf>

TÚLÉLÉSI STRATÉGIÁK

A Belojarszkiji Északi-osztják Folklór Archívum 1991–¹ (1997)

Első közlés: azonos című, fényképekkel illusztrált, 12 lapos, sokszorosított füzet 1997-ből. Adattári jelzete a HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézetében: MTA NTI VII.5.c.52.

Legközelebbi nyelvrokonainkról

A magyarok elődei az i.e. 1. évezred közepén váltak el Délnyugat-Szibériában a későbbi vogulok és osztjákok elődeitől. Ez utóbbiak felhúzódtak az Ob folyó tajgás, mocsarasodó vidékére és igen különleges kultúrát hoztak létre. Mintha *a gyökerek őrzőjének* lettek volna rendelve, visszatértek az erdei ősfoglalkozásokhoz, lovaikat réntartásra cserélték. Közben azonban páncélos-kardos vitézeik erődökben laktak, megőrizték bonyolult vallásukat, s szellemi kultúrájuk magassága bármikor ellentéte volt szerény életmódjuknak.

A vogulokat és osztjákokat a XVI. század végén érte az orosz gyarmatosítás, a XIX. század végére az elszegényedés már-már a létüket kezdte fenyegetni. A szovjet hatalom eleinte felemelte őket, de a represszió, a férfilakosság döbbenetes háborús veszteségei, az erőszakos le-, ill. összetelepítések és az internátusos iskolarendszer megtörték a hagyományos kultúrát. Az utóbbi 30 évben az olajkonjunktúra természetrombolása és a betelepült egymillió munkás hatása kiháló indián törzshöz teszi hasonlóvá nyelvrokonainkat.

Az anyanyelvét beszélő vogulok száma kb. 3500, az osztjákoké 17 000 fő. Utolsó hagyományosan nevelkedett nemzedékük most 60 éves. A szándékosan elidegenített fiatalok nem különösebben ragaszkodnak az anyanyelvhez és az etnikus kultúrához, egyben azonban érzik, hogy életük végzetesen el van rontva. A legkiválóbbak már felismerték, hogy az egyetlen igaz létforma az etnikus lét. Számukra a magyarság a Csoda Tükre, mely megjeleníti, hogy ugyanazon gyökérből egy nép szigetként meg tudott maradni és saját civilizáció-változatával gazdagítja az emberiséget.

¹ Az intézmény később Északi-Hanti Folklór Archívum néven vált ismertté (CsM).

Az osztjások kutatásáról

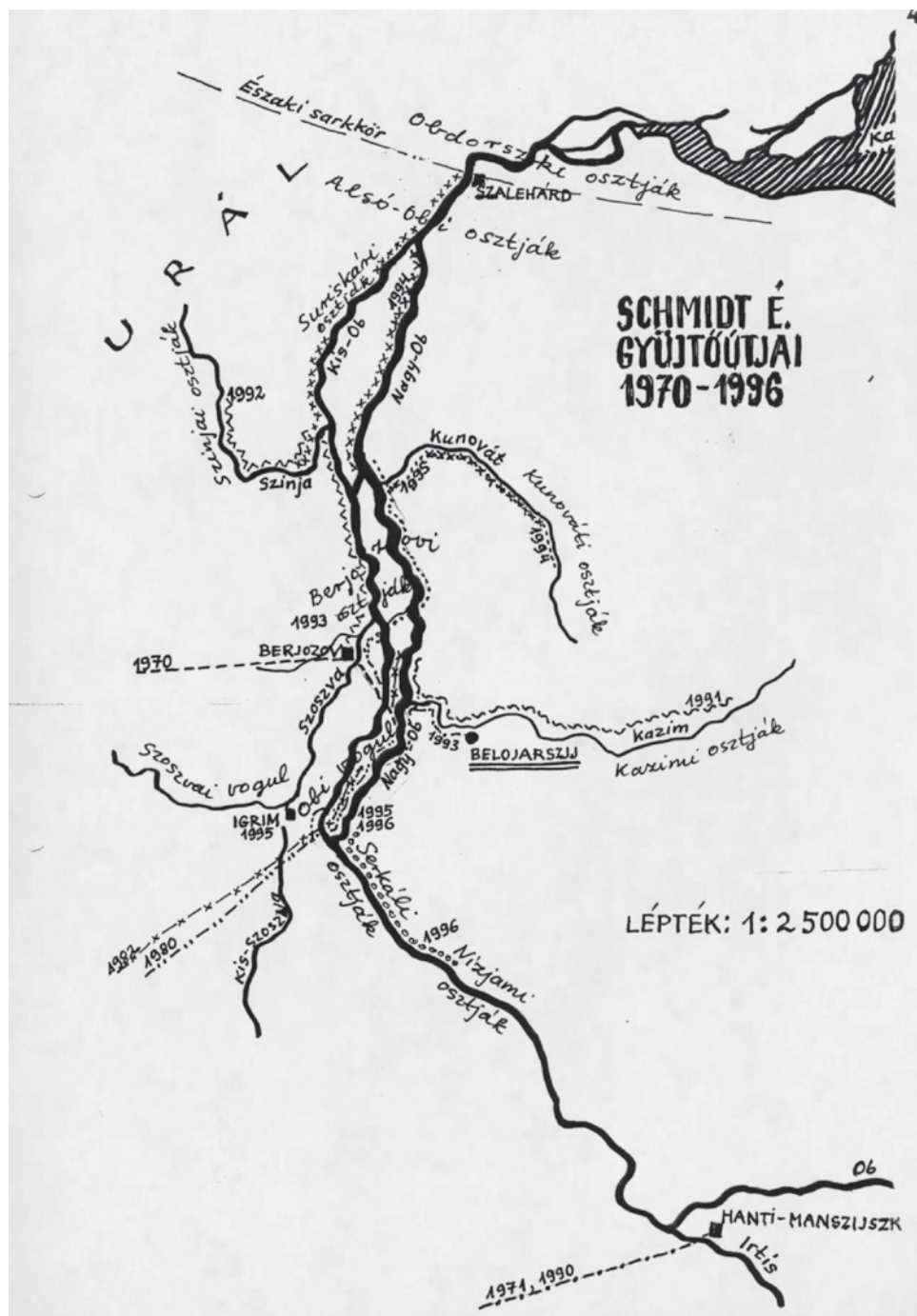
Nem sok tudósnak adatott meg, hogy eredeti nyelven örökíthesse meg az osztjákság szellemi hagyományait. Az első nagy gyűjtő a magyar Reguly Antal volt, aki 1844-ben egyetlen északi énekestől könyvtárnyi eposzt jegyzett le e nép hősi múltjáról. Kéziratát Pápay József fejtette meg s gyarapította tovább 1898. évi expedícióján. A déli osztjások folklórából az orosz Patkanov adott ki egy kötetnyit a századfordulón. Itt gyűjtött hős-énekeket a finn H. Paasonen 1899-ben, majd 1898–1902-ben honfitársa, K. F. Karjalainen az összes nyelvjárást tanulmányozva példaként jegyzett le szövegeket.

A szovjet korszakban nemkívánatosnak ítélték a külföldi terepkutatást. Egyedül a német emigráns finnugristának, W. Steinitznek sikerült három kötetnyi vegyes szöveget gyűjtenie 1935 körül. Nem kapott jobb lehetőséget a nyelvet ismerő néhány orosz szakember sem. A kultúra eredeti nyelven való dokumentálása a legdöntőbb fél évszázadban egyszerűen ismeretlen jelenséggé vált.

Az osztják anyanyelvű filológia megalapítója, Ny. I. Tyerjoskin az 1940-es évek közepétől igyekezett menteni a folklórt minden nyelvjárásban, miközben saját déli csoportja eltűnt az utolsó emberig. A nyelvésznek alkalmas néhány osztjákat az iskolai oktatás előkészítésében foglalkoztatták. Bárki akarta megőrizni az utolsó előadóktól az ősök üzenetét, csak tanulatlanul, a kiadás legkisebb reménye nélkül tehette. 1990-ig kellett várni, míg akár a megmaradt nyelvjárások beszélt nyelve, akár az etnikus identitás kulcsaként szolgáló folklór e nép értelmisége számára megőrzendő és kutatandó értékke válhatott.

A belojarszkiji Északi-osztják Folklór Archívum története

Az 1980-as évek elejére az osztják kultúra annyira megfosztódott az önreprodukció lehetőségétől, hogy tendenciáit előrevetítve 30 év múltán kihalt volna. Ekkor kezdeményezte a néprajz–folklór–finnugrisztika képzettségű Schmidt Éva egy nemzetiségi oktató-dokumentáló központ alapítását a helyszínen. A tervet 1984-ben N. V. Lukina, a neves tomszki etnográfus közvetítésével, a magyar művelődési és közoktatási miniszter, valamint az MSZMP KB támogatásával jutott a megfelelő szovjet szervekhez. Abban az időben e komplex profilú nemzetközi tudományos intézmény ötlete a fantasztikum határát súrolta. A tervet nem utasították el, de a megvalósítása már egy más korszak vívmánya lett.

A vogulok és osztjákok első önálló kultúrdiplomáciai bemutatkozására a 7. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson, Debrecenben került sor 1990-ben. A folklór archívum tervéről a kulturális együttműködés részeként tárgyalt Andrásfalvy Bertalan művelődési miniszter. Megegyezés szerint a fogadó fél biztosítja az alapköltségvetést, az iroda helyiségeket és egy szolgáltatási lakást, a magyar fél pedig Schmidt Éva szerződését és szakkönyvtárát. A magyar kutató terepgyűjtéseinek, szövegfeldolgozásainak egy másolata a MTA Néprajzi Kutatóintézet adattárába kerül, a MTA így saját programként támogatja a vállalkozást.

A hároméves alapszerződés megkötése és az intézményalapítás a rendszerváltás legnehezebb évében, 1991-ben történt. A nemzetiségi közigazgatási struktúrák fejletlensége miatt eleinte a Hanti-Manysi Autonóm Körzeti Körzeti Tanácsa volt a finanszírozó, s a belojarszkiji Járási Tanács Kulturális Osztálya a felügyeleti szerv. A szükséges helyiségek hiányát egy háromszobás lakótelepi lakás ideiglenes bérletével oldották meg, összevonva a munkahelyiségeket és a vezető szolgálati lakását. A bútorzatot a fogadó fél adta, de a tudományos kutatás technikai bázisát már végképp nem lehetett egy tajgai kisvárosban beszerezni – az a MKM miniszteri keretéből finanszírozódik mind a mai napig. Kedvezően hatott az, hogy az intézmény később átkerült az Északi Fond költségvetésébe és a nemzetiségi adminisztráció felügyeletébe. Elismertségét bizonyítja, hogy Schmidt Éva szerződését 1996-ig, majd 1999-ig meghosszabbították, de vezetője távozása után felosztatás fenyegeti az archívumot és pótolhatatlan adattárát.

Az 1991–93 közti „hősidőkben” az archívum pénzügyi és szervezeti alapot nyújtott az osztják kulturális megújuláshoz, hozzá fűződnek pl. olyan történelmi események, mint részvétel négy medveünnep és egy sor áldozati ünnep szervezésében, teljes dokumentálásában. Falai közt alkalmas kérderek hiányában a terepgyűjtést kiegészítő technikai munka folyt, bár egyik munkatársa, T. A. Moldanov később figyelemreméltó karriert futott be. Az igazi munka 1995-től indult meg. Az intézmény példáját követve hamarosan öt másik archívum – egész hálózat – létesült az eltűnő nyelvjárások és hagyományok megmentésére. A belojarszkiji Folklór Archívum nélkül valószínűleg másként alakult volna nyelvrokonaink történelme...

A folklór archívum munkássága

A folklór archívumok alapelve az, hogy távoli, idegen intézmények rendszertelen expedíciói helyett az északi népek saját kultúrájuk fejleszté-

sére, saját igényeik szerint dokumentálják etnikus információbázisukat úgy, hogy az később tudományos kutatásra is alkalmas legyen. Ez akkor valósítható meg, ha minden egyes folyóvidék=nyelvjárás területének központi településén 2–3 helybéli tudományos középkáder gyűjti hivatásosan az anyagot saját természetes közegében.

Belojarszkij mintegy 14 000 lakosú, alig 20 éves földgáz-kompresszor városka, az Északi Ob keleti mellékfolyójának, a Kazimnak alsó folyásán helyezkedik el. Itt húzódik a réntartó kazimi és az asszimilációtól fenyegetett, lórtartó obi osztjakság határvonala. Folklór archívuma a történelem első teljesen önálló osztják tudományos intézménye, ahol mind az oktatás, mind a munka osztják nyelven folyik. Öt munkatársát Schmidt Éva tanította be, majd képzésük a szentpétervári Herzen Egyetemen egészült ki. Tevékenységük a következő:

1. **Terepgyűjtés.** Tekintettel a hagyományos kultúra válságos helyzetére, a gyűjtésben nincs semmilyen megkötöttség. Kiemelt téma a folklór, az ősi világfelfogás és kultuszok, melyek csak az idős nemzedéktől gyűjthetők már. Ezen kívül dokumentálandó bármilyen néprajzi, genealógiai, helytörténeti, nyelvészeti információ. A gyűjtőterületek a munkatársak származási helye szerint fel vannak osztva, Schmidt Éva pedig nyaranta távolabbi (önköltséges) expedíciókra jár. A gyűjtés magnetofonnal és részben 8 mm-es videokamerával folyik (a nyelvészeti gyűjtés is).

2. **Adatbázis gyűjtés.** Az osztják tudomány fejlesztése érdekében az archívum gyűjt és a szerzői jog védelmével őrzésre átvesz bármilyen obi-ugor tárgyú információt. Így az 1903. évi finn fonográffelvételektől kezdve gyűjti a korábbi expedíciók hang- és kéziratanyagát, szakirodalmat, amatőr írások és felvételek kópiáit stb.

3. **Archiválás.** A videófelvevételekről VHS kópia és hangmásolat, az értékesebb magnetofon felvételekről munkakópia készül.

4. **Audiovizuális anyagok.** Igény esetén a folklór felvételekből, ill. kiemelt témákból önálló szerzői jogú szerkesztett magnetofon, ill. felírtos videóanyagok készülnek oktatási célra.

5. **Szövegfeldolgozás és fordítás.** A folklór szövegeket Schmidt Éva fonematikus átírással, a munkatársak pedig mellékjeles cirill írással jegyzik le. Szerkesztés és jegyzetelés után a gyűjtő ezt számítógépbe gépeli, a kiadásra kijelölt szövegeket lefordítja oroszra.

6. **Forráskiadványok cirillbetűs átírása és kommentálása.** A hivatásos osztják filológia megalapítása céljából Schmidt Éva különböző helyi tudományos intézetekkel szerződve, megfelelő terepmunka után a múlt századi

hősének kiadványokat ellenőrzi, átírja mellékjeles cirillre és osztják kommentárokkal látja el. A magyar finnugrisztika fejlesztését szolgálja a szöveg magnetofonos vagy video-olvasata és magyarázata.

7. **Oktatás.** Filológiai alapképzés északi osztják és vogul tudományos középkáderek számára Schmidt Éva vezetésével: cirill szöveglejegyzés, tudományos átírások olvasása, tudománytörténet, forráselemzés, nyelvészet. Technikai alapképzés: magnetofon, fénykép, videós felvételtechnika, szerkesztés, Chiwriter és Winword computer-program. Az archívum nyújt felkészülési lehetőséget a járás összes nemzetiségi egyetemi hallgatójának.

8. **Amatőr gyűjtőhálózat.** A vidéki értelmiség vagy az adatközlők rokonsága közt akadnak a hagyományok iránt érdeklődő emberek. Ezeket az intézmény rövid felkészítés után ellátja magnetofonnal, s felvételeik másolatát archiválja.

9. **Folklór visszatatanulás.** Az archívum volt az első intézmény, mely hivatalos programjába vette a közép- és fiatal nemzedék visszatatanításának kidolgozását. Audio-vizuális anyagai segítségével meg lehet tanulni a prózai elbeszélés, egyéni énekköltés módját, a medveünnepi repertoár egyes részeit, táncokat stb. A munkatársak többen folklór együttesben lépnek fel.

10. **Tömegkommunikáció.** Az archívumban készül a járási rádió osztják adása, folklór felvételei gyakran szerepelnek a központi osztják rádióban és az osztják újságban.

11. **Közönségszolgálat.** A nemzetiségi intézmények, adatközlők és rokonaik számára az archívum térítésmentes másolatot készít írásos anyagaiból és hangfelvételeiből.

A fenti programok lehetővé teszik, hogy bármely középiskolát végzett, értelmes osztjáknak ne kelljen elkallódnia, hanem a tudomány alapanyagát szolgáltatva etnikus kultúrája megőrzésében, fejlesztésében jelentőségre tegyen szert idegen városok és tudományos körök veszélyeit elkerülve.

A folklór archívum segítői és ellátottsága

Az archívum magasszintű támogatás nélkül nem tudott volna létrejönni a taja közepén. A fogadó fél részéről az intézményt a Hanti-Manysi Autonóm Körzet vezetősége, az Északi Népek Osztályának vezetősége, V. M. Kurikov, A. M. Konsztantyinov, M. G. Lazarev urak, a Jugria Megmentése polgári egyesülés, az Obi-ugor Népek Újjászülése tudományos kutatóintézet, valamint a nemzetiségi értelmiség színe-java támogatja.

Magyar részről az archívum Göncz Árpád köztársasági elnök személyes támogatását élvezi. A szerződést a MTA Titkárságának és a Néprajzi Kutatóintézetnek az áldozatvállalása tette lehetővé, a megalapítás Andrásfalvy Bertalan művelődési miniszter segélyének köszönhető. A mindenkori művelődési miniszter, államtitkár, a MKM Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya és más munkatársainak gondoskodása biztosítja évente a kutatások eszközszükségletét. Külön érdem illeti meg segítségéért a Mayer Rita vezette moszkvai Magyar Kulturális Központot. A számítógép-programokat a MTA Nyelvtudományi Intézete és a Chemokomplex munkatársa készítette, a szállításokban a TNT légitársaság és a Chemokomplex vállalat segédkezett, a téli ruházatot a Honvédelmi Minisztérium bocsátotta rendelkezésre. Gyakorlati szervezési ügyekben Ruttkay-Miklián Eszter, a Reguly Társaság és a Jószolgálat Alapítvány segített a legtöbbet, s természetesen támogatást nyújtott az ország valamennyi finnugrisztikai, ill. néprajzi profilú tanszéke, kutatóhelye is.

A belojarszkiji Északi-osztják Folklór Archívum köszönetét fejezi ki mindazoknak, akik a nehézségek közt segítségükkel működését lehetővé tették.

Az archívum jelenleg 2 számítógéppel, 2 VHS szerkesztő videóval, 3 db 8 mm-es videokamerával, 8 magnetofonnal dolgozik. Évi fogyóeszköz-elátmányként Magyarországról kb. 1000 USD szükséges.

Legnagyobb problémája az, hogy az intézmény céljaira már elég nagy költséggel átalakított, háromszobás lakás bérlete bármelyik pillanatban megszakadhat, ami a vezetői szerződés lejártával az archívum teljes feloszlásához vezethet. Mivel a városban sokkal jelentéktelenebb intézményeknek is vásárolt helyiségeik vannak, az archívum nem lesz addig biztonságos helyzetben, míg a lakást nem mondhatja magáénak. A helyiségek árát, kb. 25 000 dollárt mindenképpen, akár nemzetközi összefogással is biztosítani kell, hogy az első osztják folklór archívum, unikális adattára és betanított káderei ne eshessenek bármely adminisztratív változás áldozatául.

A felszereléshez az intézmény adományozót vagy pénzbeli szponzort keres a következő munkaeszközök megszerzésére:

- 1 darab számítógép
- 1 darab xeroxkészülék
- 1 darab benzinmeghajtású áramfejlesztő, hogy a villanyáram nélküli szálláshelyeken az utolsó öregektől videóra lehessen venni medveünnepeket, s más hasonlóan fontos előadási alkalmakat.

A folklór archívum munkatársai

Rima K. Szeburova (Szlepenkova) intézményvezető-helyettes.
Nagy-obi osztják, eladói képesítésű, végzős egyetemi hallgató².
Újságíró, videós, folklórgyűjtő, az osztják rádióadás szerkesztője.

Szofia Sz. Lozjamova (Uszpenszkaja) tud. munkatárs
Kazimi osztják, népművelői képesítésű zenei végzettséggel, egyetemi hallgató.
Folklórgyűjtő, fonematikus átírással tud lejegyezni.

Tamara R. Pjatnyikova tud. munkatárs, ügyintéző.
Nagy-obi osztják, nevelői képesítésű adminisztrátori gyakorlattal, végzős egyetemi hallgató.
Szakszöveg fordító.

Ljudmila L. Leljhova (Homljak) tud. munkatárs, gondnok.
Nagy-obi osztják, könyvelői képesítésű.
Folklórgyűjtő.

Ljudmila D. Dolgusina (Kotova) könyvtáros.
Osztják-orosz, nevelői képesítésű főiskolai hallgató.
Orosz lektor és szöveggondozó.

² A beszámoló írásakor, 1997-ben az intézmény munkatársainak még folyamatban voltak egyetemi tanulmányaik. A szentpétervári Herzen Pedagógiai Egyetem Északi Népek Intézetében tanultak, levelező tagozaton. Szeburova és Pjatnyikova 1997-ben, Lozjamova 1998-ban, Leljhova 1999-ben kapott diplomát (CsM).

Az obi-ugor nyelvek kilátásai (2001)

Első közlés: Перспективы обско-угорских языков. In: Обские угры на пороге Третьего Тысячелетия Nro 2. Доклады Международной конференции «Ханты и манси на пороге Третьего Тысячелетия. Опыт. Проблемы. Развитие» г. Ханты-Мансийск, 10–11. августа 1999 г. Под редакцией Е. Д. Айпина. Ханты-Мансийск: ХМАО Общественная организация «Спасение Югры», 2001.

Szeretettel köszöntök mindenkit, akit itt látok, akik részt vesznek ezen az eseményen, a tízéves jubileumon¹. Sokat gondolkoztam azon, hogy mi-
ben tudnék segíteni nektek? Hiszen ti itthon vagytok a saját hazátokban,
mindent jobban tudtok nálam, jobban értitek a saját északi életeteket, mint
én, jól ismeritek nyelveket és hagyományaitokat. Arra gondoltam, hogy
nekünk a belojarszkiji folklór archivumban vannak olyan tapasztalataink,
melyekről itt még nem hallottam, és nem láttam, hogy a gyakorlatban al-
kalmaznák őket. Pedig sok minden már valamennyire a birtokunkban van.
Ezért elhatároztam, hogy a nyelvről fogok beszélni. Hogyan beszélhetünk
a nyelvről két évezred határán, amikor mindenfelé háborúk dúlnak, szörnyű
kataklizmák sújtják a világot, egek és földek dőlnek romba! Mindezt már
régén megjósolták. Hogy beszélhetnénk bármely manysi nyelvjárásról vagy
egyes hanti öregasszonyok szavairól, amikor az embereknek egyszerűen
nincs hol dolgozniuk, nem tudják, hogy a saját földjükön hogyan elégítsék
ki az elemi igényeiket! Még gondolni sem lehet másra! Én járom a falva-
kat, különböző területeken dolgozom, és ezt látom. Valahol a fejünkben van
egy kép az aranykorról, amikor, úgy gondoljuk, volt egy egységes nyelv és
egységes kultúra, Jugria nyelve és kultúrája. Vannak még emlékeink arról,
hogyan éltek régen az elődeink. Ezt a régi életet már szinte sehol sem le-
het megtalálni. De az emléke megmaradt az emberek génjeiben, legalábbis
az északabbi vidékeken.

Hogyan kezdődött ennek a tökéletes világnak, az egységes nyelvnek
a romlása?

Először is, egyre több idegen költözött be és telepedett le a vidékünkön.
A helybéli férfiak elhagyták szülőföldjüket, máshol vállaltak munkát, s bár

¹ A konferenciát, melyen ez az előadás elhangzott, a Jugria megmentése (Спасение Югры) társadalmi szervezet megalapításának 10. évfordulója alkalmából szervezték 1999. augusztus 10–11-én, Hanti-Manszijszkban (CsM).

törve, de oroszul kezdtek beszélni. Egy idő múlva ők lettek az idősebb nemzedék és a nők tolmácsai.

Aztán jött az általános iskoláztatás ideje, a gyermekeket elvitték anélkül, hogy megkérdezték volna a szüleiket. Idegen környezetben nevelkedtek, ahol nemcsak az életmód, nemcsak az emberek voltak idegenek, hanem a nyelv és a gondolkodás is idegen volt. Magától értetődik, hogy hatalmas stressz érte a gyerekeket. Ebben a korban kevesen tudják lelki trauma nélkül túlélni ezt a változást. Kevesen tudtak alkalmazkodni az új környezethez és a saját javukra fordítani azt, amit átéltek.

A háború után, valamikor az 1950-es években azok a gyermekek, akik internátusban nevelkedtek, elkezdtek egymás között oroszul beszélni. Még a testvérek is, játék közben is az orosz használták. Amikor hazamentek, a szüleik egymás között hantiul beszéltek, a nagyszülőkről nem is szólva. A gyerekek viszont a testvéreikkel, unokatestvéreikkel már oroszul beszéltek. Kialakult egy kétnyelvű társalgás, melyben a nagymama tört orosz-sággal alig tudja magát kifejezni, az unokák pedig oroszul válaszolnak, bár értik a hanti nyelvet is. De nem alakult ki az a készségük, hogy kiejtsék a hanti szavakat, és ezen a nyelven gondolkodjanak. A gyermekekben az raktározódik el, hogy passzív módon értik, de aktívan nem használják az anyanyelvüket.

A következő nemzedék már nem fogja továbbadni az anyanyelvét. Ezek a fiatalok, amikor családot alapítanak – még ha azonos nemzetiségűek is, szomszédos falvak lakói –, oroszul beszélnek otthon. Ezt tapasztaljuk. Bár ennek a jelenségnek vannak különböző változatai.

Valamivel jobb a helyzet a folyók forrásvidékein, az erdei szálláshelyeken. Ott még él a nyelv, de ott is megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy nem az idősebb nemzedék tanítja a fiatalokat az anyanyelvére, hanem a fiatalok átszoktatják az idősebbeket egy kevert nyelvre. Ha belegondolunk, még egy-két nemzedék, 20–40 év, és teljesen eltűnik a nyelvünk erről a Szent Földről.

Miért választottam előadásom témájaként a nyelvet? Azért, mert a nyelvnek születése óta megvan az a jellemzője, hogy összetart egy emberi közösséget, valamint folyamatosan segíti újjáteremtetni önmagát és a nemzeti kultúrát. Ezért, ha tudományosan akarnám kifejezni magamat, azt mondhatnám, hogy a nyelv az egyik legfontosabb etnomarker. Ha egy közösségnek saját nyelve van, az kétségtelenül külön etnikum, külön nép. De ha nincs, akkor nagyon nehéz elérni azt, hogy az embereknek ezt a csoportját önálló népnek, etnikumnak tartsák. Ha ez így folytatódik, felmerül a kérdés: minek alapján leszünk mi negyven év múlva hantik vagy manysik? Azt meg

lehet mondani, hogy melyek a hanti családnevek, és az ilyen nevűeket őslakosként regisztrálják. De nem mindenki valódi őslakos, aki ezen a listán szerepel. Ugyanakkor olyan sok vegyes házasság jön létre, hogy hamarosan egyáltalán nem fogjuk tudni, ki kicsoda. Ez nagyon sötét jövő, melybe nem szabad belenyugodnunk.

Sok minden történhet. Teljesen váratlanul elindulhat például egy nyelv újraéledése valahol távol, a periférián. Tanulságos történet, ami az ivgyeli manysik körében megy most végbe. Ez a leginkább mintaértékű folyamat, egy „érintetlen” nép esetében. Mivel tudunk segíteni? Most egy nagyon egyszerű képet látunk a nyelvvel kapcsolatban. Aki megtanult otthon beszélni, az beszél, aki nem tanult meg, de talán érti a nyelvet, az nem beszél. Mégis vannak kivételek. Én például megtanultam a nyelvet. De mivel mi Magyarországon nem hallunk valódi hanti beszédet, az én hanti nyelvem nem anyanyelv. Ezért én nem szeretném, hogy úgy beszéljete, mint én. De át tudom adni a tapasztalataimat a következő nemzedékeknek, akik lehet, hogy később szeretnék elsajátítani a nyelvet. Viszont figyelmeztetek mindenkit, ez már nem ugyanaz a nyelv lesz, melyet ma a nagymama beszél.

Az is előfordulhat, hogy egy idő múlva ti magatok is meghallotok egy belső hívást. Olyan érzések lesz, hogy hiányzik valami, ami miatt nem teljes az ember, de még nem értitek, hogy mi az. Sok mindenről van itt szó, nem csak a nyelvről. A nyelv olyan eszköz, melyhez lehet fordulni, amely által cselekedni lehet. Így megjelenik a nyelv visszatanulásának az igénye. Ez valószínűleg nem az a nyelvváltozat lesz, nem annak a régiónak a nyelve, ahol az ember él, hanem egy olyan nyelvjárás, amely a legjobban megőrződött. Az északi hantik körében feltételezni lehet, hogy ez a felső-kazimi nyelvjárás lesz, melynek révén visszatérhet a hanti nyelv. A Jamal-Nyenyec körzetben két nyelvjárás van. A keleti hantik körében nem tudom, hogy mi lesz, nem ismerem jól az ottani helyzetet.

Ha az ember vissza akar térni a nyelvéhez, ez nem a teljes kommunikációt jelenti, ahol feltételezés szerint reggeltől estig lehet hantiul beszélni, mert ez a rendszer már megbomlott. Ez más típusú kommunikáció lesz. Olyan, melynek keretében vissza lehet térni a gyökerekhez – ez egy pszichológiai momentum. Mert bármely nyelvjárás mindenképpen vissza fog vinni benneteket a gyökereitekhez.

Másrészt, ez csatlakozás lesz egy valamilyen új hanti vagy manysi társadalomhoz, mely még csak most van születőben. Más népek körében, például Amerikában, már van ilyen jelenség. Itt is eljön az idő, amikor az emberek új nyelvet tanulnak, a sajátjukat, mely megkülönbözteti őket másoktól, me-

lyen ki tudják fejezni magukat: „Ez vagyok én, Északnyugat-Szibériából, Jugria népéhez tartozom”.

Ehhez szükséges a hagyományos, klasszikus tudomány, a finnugrisztika. Nagyon értékes, mély ismereteket őriz ez a tudományág. A 19. században és a 20. század elején a finnugor népek kutatói azt jegyezték fel, ami a legeredetibb, a legősibb. Az ő céljuk a történeti rekonstrukció volt. A hitvilágban, a szokásokban, az énekekben és a folklórban a legősibbet keresték. Lehet, hogy más nyelvjárásban, más betűkkel jegyezték fel őket, és más nyelvre lefordítva adták ki. Mindehhez valahogyan hozzá kell férnünk, mert nagy hasznunkra válhat. Megrázó élmény megismerkedni ezekkel a szövegekkel még akkor is, ha oroszul olvassuk.

Azok a források, melyeket most létrehozunk, képezik az új nemzeti tudomány alapját. Már nem idegenek, hanem maguk a hantik és a manysik kérdezik a saját nyelvükön a hagyományok legjobb ismerőit. De ezekből a felvételekből csak azt lehet majd használni, ami le is van írva. Ha már egyszer le van írva, akkor utólag le lehet fordítani.

Rövid időn belül megjelenik az igény a hanti és manysi nyelvtanfolyamokra. Úgy gondolom, hogy az iskolai nyelvóra haszontalan dolog, ott nem lehet semmilyen nyelvet elsajátítani. A tanfolyamokon olyanoknak kellene oktatniuk, akik jól beszélnek az anyanyelvüket, és van pedagógiai tapasztalatuk. Ezek audiovizuális kurzusok lesznek – ott van a hangfelvétel, mellette a fordítás. De ezeket a kurzusokat a saját népünk tagjai számára szervezzük. A tematikájuk és a módszertanuk bizonyára különbözőképpen épül fel. Például másképp kell tanítani azt, akit a nyelvészet érdekel, másképp azt, akit a hétköznapi nyelv, aki csak hantikkal együtt szeretne teázni. Különböző kurzusokra lesz szükség, ezek nélkül nem lehet visszaadni a nyelvet.

Most az a feladatunk, hogy amíg van erőnk, amíg még élnek a nagymamák, ne engedjük, hogy eltűnjék a nyelv. Most építjük meg az utat visszafelé, az ősökhöz. Az igazi utat.

(Csepregi Márta fordítása)

Az „Archívum” archetípusa: gondolatok egy új intézménytípusról és annak időszerű kérdéseiről (2001)

Első közlés: Архетип “Архива”: размышления о новом типе учреждения и его актуальных проблемах. Journal de la Société Finno-Ougrienne 89 (2001): 267–280.¹

Amikor az 1980-as évek elején a neves tomszki etnográfus, N. V. Lukina segítségével elsőként fogalmaztam meg egy, a folklór és más fontos etnikus információ megőrzésére hivatott hanti (osztják) nemzetiségi tudományos intézmény tervezetét, puszta óvatosságból neveztem azt archívumnak. Azokban az időkben a hagyományos kultúra, a folyamatosság, az etnikus és a nyelvi önállóság afféle anti-értékeknek számítottak, s a konfliktusok elkerülése érdekében az „archívum” megnevezés kellőképpen semlegesnek és tartalmilag meghatározatlannak látszott. Legnagyobb meglepetésemre 1989-ben az ENSZ Konferenciájának 25. ülészaka nagyon hasonló „archívumokat” javasolt a folklór (azaz bizonyos közösségek hagyományos információja) megőrzésének alapintézményéül. Mivel a kollektív tudáskincs extra-sürgős mentésének feladata és specializált intézményi háttérének kialakítása nemcsak a nyugat-szibériai ősnépek számára újdonság, hanem ezredfordulós tömegméretében a legtöbb más nép számára is, az archívum-ügy alapelveinek áttekintése most különösen időszerű téma. A jelen tanulmány 1–2. részében elméleti szinten tárgyalom az archívum-ügy néhány alapelvét az obi-ugor társadalmakban, a 3. részben pedig ennek konkrét aktuális vonatkozásai következnek. Minden témát az információs folyamatok szemszögéből kezelek.

1.1. Az „archívum” fogalmáról

Hagyományosan az „archívum” szó alatt iratok őrzését végző intézményt értenek. Ez természetesen feltételezi az információ valami tartós hordozóra való áttételének rendszerét, ahogy például a nyelvi információt írásrendszerrel örökítik meg. Archívumok (ill. hasonló funkciójú intézmények) régtől fogva ismeretesek, s a könyvtárakkal rokon eredetűek még a nyom-

¹ A tanulmány első részét, a 3.1.2. pontig Schmidt Éva magyarul is megfogalmazta, ezt változtatás nélkül közöljük. A második rész Csepregi Márta fordítása.

tatás előtti korszakban. Az ilyen intézmények alapstruktúrája, működési mechanizmusai valójában az emberi pszichikum legmélyebb struktúráit, funkcióit tükrözik – maguk is archetípusok a szó jungi értelmében. Ezzel magyarázható az, hogy mikor a 20. században kialakult az informatika mint önálló szaktudomány, a számítástechnika a legtermészetesebb módon vette át a szakszavait (például könyvtár, archívum, dokumentum, fájl „dosszié” stb.). Hogyha meggondoljuk, hogy egyetlen fejlett társadalom sincs archívum híján, úgy világos: az archívumok valami nélkülözhetetlen funkciót töltenek be. Tekintsük hát át a hagyományos archívumokat.

Az archívumok, levéltárak általában két típusra oszthatók: 1) bizonyos intézmények (esetleg magánszemélyek) archívumai, adattárai, 2) önálló archívumok. Az archívum-szervezés történeti mintájának tekinthetjük az igazgatási jellegű archívumok rendszerét. Itt a helyi szervek, intézmények, melyeknek működésük során (ügy)iratok keletkeznek, azok aktualitásának elmúltával kötelezve vannak arra, hogy bizonyos típusú iratokat regisztráljanak és őrizzenek megadott időig. Ezen határidő lejártával normatíva alapján eldöntik, hogy mely iratokat lehet megsemmisíteni, melyeket kell tovább őrizni, illetve más intézménynek átadni. A 2) típusú archívumok önmaguk nem termelnek iratanyagot, hanem annak fogadására, gyűjtésre, újraosztására, feldolgozására és hosszútávú őrzésére szakosodnak. Így például az állami levéltári hálózat többnyire adminisztratív és jogi jellegű anyagot kap megőrzésre, de emellett fogad bármilyen írásos-grafikus anyagot: személyes levelezést, naplókat, műalkotásokat, tudományos művek kéziratait, egyéni gyűjteményeket stb. Ehhez hasonló rendszerben kezeli saját információs alapját a legtöbb szakma. Az anyagi kultúra terén az archívum megfelelője a múzeum, a természet világában pedig a természetvédelmi terület, nemzeti park, génbank.

A társadalom és az információk technika fejlődése során a különböző levéltárak, adattárak, archívumok rendszere és működése oly bonyolulttá vált, hogy az archívumügy tudáskincse maga is **önálló tudományt** alkot.

1.2. Az archívumok sajátosságairól

Az archívum sajátágaiként olyan elemek jelölhetők meg, miszerint:

- Az archívum az információ begyűjtésére, feldolgozására és hosszútávú őrzésére szakosodott intézmény. Önmaga se nem termelője, se nem végső felhasználója az információnak (eltekintve a feldolgozás során keletkező többletinformációtól), hanem annak **közvetítője**, mediátora.

- Többnyire **többszörösen kódolt**, ember alkotta információval foglalkozik (például nyelven kifejezett információval), mely bizonyos módon (például írásosan), bizonyos anyagi hordozóra (például papírra, filmre, komputerlemezre stb.) van átdolgozva.
- Az archívumba kerüléskor az információnak nem az azonos kori tematikus értéke, igényeltsége a mérvadó, hanem annak **jövőbeli lehetősége**.
- Az archívum olyan információval foglalkozik, melynek **elérhetősége szűkkörű** a jelenben, ill. jövőben.
- Az archívumban az információ értéke az idő múlásával egyenes arányban nő.
- A fentiekből következően az archív információanyaghoz jutás korlátozott, és külön normák szerint **szabályozott**.
- Az archívumban dolgoznak: 1. az információ tartalmával (például lejegyzés, megfejtés, fordítás), 2. az információs szférával (leírások, katalógusok, mutatók), 3. a technikai szférával (restaurálás, megőrzés, átvitel más hordozókra), 4. a társadalmi szférával (a fogyasztók informálása, kiszolgálása).
- Az őrzés nem öncél: az archívum érdekelt az **információ újraaktivizálásában, a társadalom információkeringésébe való visszakapcsolásában** (forráskiadványok, oktatóanyagok stb.).

Ilyen s hasonló tényezők jellemzik az archívumokat a civilizált társadalmakban. Érdekes módon az idejétmúlt információ ilyenén sokasodása nem-hogy ártana a társadalom dinamikájának, hanem inkább ellenkezőleg: az archívumügy állásából lehet következtetni a társadalom erejére. Jó példa erre Anglia, ahol a saját információ gyűjtésének szenvedélye nem kevésbé volt erős, mint az új földek gyűjtéséé. Következésképp Anglia mint kulturális nagyhatalom az újkori civilizációs folyamatok bölcsője pusztán azért, mert annak idején jobban dokumentálta önmagát, mint mások.

Az archív információ jövőbeli hasznát nehéz felmérni, de egy funkcióra minden körülmények közt alkalmas: **a társadalom önazonosítására**.

Napjainkban, amikor a „civilizáció érintései” sikeresen szétbomlasztották az összes etnikum hagyományos világát, a tudomány, archívumügy és dokumentációs technika „érintéseinek” alkalmazkodniuk kell a veszélyeztetett társadalmak pszichikumához és információs rendszeréhez. Ezt ismerni és érteni kell, hogy segítség helyett ismét ne rombolás legyen az eredmény.

2.1. Jelenkori információs folyamatok az obi-ugor népeknél

Megállapítható, hogy a 20. században az információ természetes áramlása mint olyan, maga is archivális ritkasággá vált. Az obi-ugor népek – s mennyi hasonló etnikum – kultúráját aláásta az internátusos nevelés, mely erőszakos nyelvváltással társult, a hagyományos településszerkezet szétrombolása a kolhozösszevonások idején, mindezeken túl pedig a végzetes mennyiségű jövevénylakosság betelepülése az iparosítás során. Ezt a helyzetet tetézték be az ezredforduló világjelenségei: a tömegkommunikáció, az információs technika általános elterjedése, a globalizáció és hasonlók – azaz a kultúrák és lelkek soron következő átprogramozási kampánya. Például ha megközelítőleg feltesszük, hogy az Ob-menti északi hanti csoportoknál az 1940-es években az információs bázis 80%-a volt etnikus és 20%-a idegen, úgy az itteni fiatalságnál most kb. 20% az etnikus információ és 80% az idegen. ***Világos, hogy az a kultúra, mely évezredek során természetes úton kifejlődött, a nyelvvel és hagyományos információs alappal együtt viszonylagos teljességben már csak legkésőbb az 1940-es évek elején született nemzedéknél van meg.*** Ha ez az információ most eltűnik, elvész az etnikum információs alapja.

Egyidejűleg a civilizált világ nemzetközi méretekben elkezdte átértékelni a hagyományos kultúrákat és a korai társadalomformátumokat őrző őslakosságot. Tudományágak és kutatóműhelyek kezdtek versengeni kutatási és hatalmi szférájukért, megsokasodtak az expedíciók a legkülönbözőbb országokból, régi és új anyagokat tartalmazó kiadványok sora jelenik meg évente. A nemzetiségi káderek középiskolai és egyetemi szintű képzettsége kezd hovatovább alapkövetelménnyé válni, lenyűgöző gyorsasággal kialakultak a kutatóikat kiképző tudományos központok is. Az 1990-es évek közepére a Hanti–Manysi Autonóm Körzetben létrejött a modern tömegkommunikációs hálózat, beleértve a nemzetiségi programokat is. Az ezredforduló táján a nemzetiségi értelmiség egyre inkább szeretné kézbevenni a fiatalság oktatásának ügyét, épp úgy, mint saját kultúrájának tudományos megismerését és az etnikus információ közlését is.

Az új helyzet hatására az obi-ugorok idősebb nemzedékének hagyományos óvatossága és zárkózottsága is változni kezdett. Lassan hozzászoknak a régiséget, belső ügyeiket kutató kérdésekhez, a dokumentációs technikához, fellépésekhez, távoli utazásokhoz – különösen mert mindez részben saját ifjabb vérrokonaik révén éri el őket. Legtöbbjük továbbra is úgy gondolja, hogy azt a világot, amiben felnőttek, már nem lehet többé viszhozni, s az anyanyelv túlélésének valószínűsége sem túl nagy. Inkább

e kilátásokhoz való viszonyuk változik. A kultársadalom példátlan – s tragikusan megkésett – pálfordulása az ösiséggel, szellemiséggel kapcsolatban egyeseknél agressziót vált ki. Mások épp ellenkezőleg: élettapasztalatukat új eszközökkel hátra akarják hagyni „a történelemnek”, vagy pedig előadói képességeiket akarják megmutatni, s maguk keresik a kutatót, riportert. A legjobbak a mester attitűdjét veszik fel, de megválogatva a tanítványt: csak megbízható személyeknek magyaráznak és adnak elő.

Az eddigi „hagyományos” tudományos információáramlásra jellemző volt, hogy például egy hanti folklór szöveg külföldi publikálása száz évet is igényelhetett, és maga a szöveg nem került vissza sem a néphez, sem annak társadalmi környezetéhez. Most bármilyen információ közzététele rövid idő kérdése, s ha elérhető formában van, „fogyasztói” közt szerepelhet mind az ugor őslakosság, mind a vele élő más etnikumú népesség. Az archívumok lényegét és funkcióját úgy lehet a legjobban megérteni, ha elképzeljük a világ információ keringésének hatalmas kerekét, s benne egy áttetsző por-szemet – az „obi-ugor világot”.

2.2. Etnikum és archívum

Mikor a nemzeteknél a történelmi fejlődés folyamán kialakult az igény saját **népi kultúrájuk** írásbeli rögzítésére, az írástudók ezt leginkább a folklórral, énekekkel, regékkel kezdték. Miért? Az írásbeliség nélküli társadalomban a művészi formák a különösen fontos információ rögzítésének eszközeiként is szolgáltak a kollektív emlékezetben. Az írástudók tulajdonképpen ugyanazt a mintát, elvet követték, mint ami a jelen tanulmányban is kifejeződik. A „nép” információkincse ugyanis végtelen. Mikor az írástudók annakidején választás elé kerültek, hogy ebből konkrétan mit tegyenek át egy új típusú, tartósabb hordozóra, mely utólagosan megerősíti és kiszélesíti az információs státust, ösztönösen ahhoz az információhoz nyúltak, melyet az előző nemzedékek is e céllal kiválasztottak és formába öntöttek. Az információ – annak megfelelően, hogy milyen mögöttes struktúra milyen funkciójának konkrét kifejezése – több vagy kevesebb fontossággal, validitással bír. Az évszázadokon át csiszolódott folklór alkotások hatalmas információs és energetikai mezőket sűrítenek magukba **szimbolizációs** és egyéb mechanizmusokkal, a nép identitásának, szellemiségének olyan mély, lényegi momentumait rejtik, melyek nélkülük talán megérinthesetlenné és megjeleníthetetlené lennének. Nem véletlenül konkrétizálódott tehát sok nyelvben a kollektív szóbeli műalkotásokra a folklór szó, mely

általánosságban „népi tudást” jelentett. Bizonyos esetekben a „folklór” és „etnikus” terminus is szinte átfedi egymást. Az, hogy egy nép (vagy éppen nemzetközi szervezet) egy új, etnikumra szakosodó intézményt a „folklór” jelzővel lát el, miként az az első hanti archívum esetében is történt, teljesen természetes jelenség. Két tényezővel van itt dolgunk:

1. az „archívum” mint az információkezelés rendszere és intézménye, valamint
2. az „etnikum” mint létrehozója és felhasználója mind az információnak, mind az archívumnak.

A továbbiakban az intézménytípus aktuális feladatainak áttekintése során konkrétabbá válik majd a fogalmak tartalma, miszerint: a folklór archívum – a „lefutó” etnikus információ mentésének intézménye. Megelőzve a későbbi okfejtéseket, az etnicitással kapcsolatban megemlítendő egy tény. Világos, hogy az az információ, melyet nem-hagyományos vagy nem-etnikus volta miatt ma nem dokumentálnak az archívumok, az holnapra már igényelt, de elérhetetlen múlttá válik. Az etnikum szempontjából **bármilyen információ** fontos, mely őt érinti, s az etnikus népességnek joga van az ilyen információra. A kis létszámú etnikumok esetében az eredeti etnikus információ begyűjtése és elmentése minden esetre az első, nélkülözhetetlen szakasz új információs terük megteremtésében. Azonban már most gondolni kell a következő szakaszra, mikor sorsuk irányítására ugyanígy be kell majd gyűjteni minden más, az etnikumot érintő információt is.

A tízezres nagyságrendű, korai társadalomformációhoz tartozó etnikumok számára, melyek információbázisának értékes részei ráadásul nem-etnikus területeken és intézményekben vannak szétszórva, **a saját információkezelés optimális intézménytípusa** lehet az **etno-archívum**. Ez több más intézmény funkcióit egyesíti magában. Dolgozik egyrészt a hagyományos etnikus információval, mint a jelenlegi folklór archívumok, másrészt központosít minden egyéb információt is, amely az etnikumra vonatkozik.

2.3. A tudomány és az archívumok

Az őslakosság önmegmentési folyamata az energia és információ elválaszthatatlanságának univerzális törvényét követi. Ez egyfelől szakadatlan társadalmi aktivitást igényel, ami felszabadítja a lefojtott életerőket, és új kapcsolatokat, közösségeket hoz létre, másfelől pedig végtelen önmegisme-

rési folyamatot, mivel csak olyan információ maradhat a felszínen etnikum-képző funkcióban, melyet az etnikum tudatosít és átdolgoz az új korszak kódrendszerébe. Ez utóbbi megismerési folyamatot jelenleg a „**Tudomány**” archetípus-formával azonosítja a népi tudat. Az aktivitás elve és az etnikus témák iránti általános érdeklődés kedvez a **belső, tudattalan archetípus-program** megvalósulásának a külső társadalomban: egyre több nemzetiségi értelmiségi képzei el magát mint tudományos művek szerzőjét, saját kultúrája magyarázóját a nagyvilágnak. Természetesen minden személynél, ill. intézménynél, mely ilyen tevékenységet folytat, összegyűlik az információ, egyéni és kollektív „archívumok” alakulnak ki. Mi a különbség mégis az etnikus profilú archívum és a tudományos kutatóintézet közt?

Az archívumügy és a tudomány elválaszthatatlanok egymástól, de más az információs térük és irányultságuk. Esetünkben annak az etnikumnak a „világát”, amelyhez az archívum tartozik, több évezrednyi időszakadékválasztja el attól a civilizációtól, mely a vele foglalkozó szaktudományt folyamatosan kifejlesztette. Reméljük, az eljövendő kozmikus, információs civilizációban ez az ellentmondás kicsit oldódni fog. A jelenlegi, átmeneti korszakban egyelőre a következő a helyzet. Az az elsődleges információs-energetikus tér, melyet az etno-archívum lenne hivatva felügyelni és kezelni, eredetileg magának az etnikumnak, kultúrájának, „világának” mint az egyetlen lehetséges világmegélési formának az újratermelésére szolgált. Az az információs-energetikus tér, melyet a tudomány képvisel, kizárólag a saját rendszere szerinti megismerést, modellálást és valóságra való ráhatást szolgálja. Bármilyen mértékben képezheti tudomány tárgyát, amilyen mértékben a tudomány mint ilyet tudatosítja és azonosítja. Az információra vonatkoztatva: a hagyományos társadalmak saját etnikus világának mindennapi újjáteremtésekor az információ optimális visszaforgatási, **rekurzív mechanizmusaié** a fő szerep, míg a tudomány esetében épp ellenkezőleg: az optimális lecserélési, **felülrírási mechanizmusoké**. A tudomány mint a megismerés speciális rendszere, mindig egy előző információrész érvényének törlésére, s újjal való felcserélésére törekszik. Az archaikus megismerési, modellálási rendszer sajátja továbbá, hogy nem különíti el élesen a megismerés tárgyát a megismerőtől, hanem igyekszik valami köztes rendszerben leképezni, egységesíteni mindkettőt. Hasonlóképpen az archívum mint az etnikum szerves része köteles **egységes rendszerben** modellálni megismerése tárgyának struktúráit, szabályszerűségeit a saját belső struktúráival, azaz maximálisan alkalmazkodnia kell az információs folyamatok kollektív tudattalanbeli, „előprogramozott” dinamikájához. Ez elég erős korlátozást jelent a megismerésben és az információ használatában, mivel

ide tartoznak többek közt magának az információ kiválasztódásának és más közvetítő formákba való „lekódolódásának” tudattalan mechanizmusai is, mint például a szimbólumképződés. Az archív információ kezelésének normatívájához legjobb modellként szolgálnak az „ősök világával” való kapcsolat hagyományos intézményei, például a szent helyek, szellemtánc- és medveünnepek, különböző szertartások, halotti emlékünnepek, a 2–3 rokonsági fokkal idősebb személyhez való viszony etikája stb. Az archívum munkájában kívánatos a lehető „legtisztábban” tartani az információs bázisokat, azaz kevésbé kell támaszkodni a külső elméletekre, módszertanokra, célelőírásokra s mindarra, ami az információmegoszlást mesterségesen befolyásolja. Továbbá: a tudomány mint a posztfeudális társadalmak megismerési „metarendszere”, műveletei során saját normarendszeréhez tartja magát (például az érvényes bizonyítási szabályokhoz), eközben szinte hatályon kívül helyezi a többi normarendszert (például az etikait, esztétikait, szakrálisat). Ami az információs bázisokat illeti, a tudományos kutatás az információ-elérhetőség korlátai ellen hat, s jogot formál arra, hogy a céljaihoz szükséges információt bármilyen rendszerből beszerezhesse.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az archívum működése és a tudományos kutatás távol esne egymástól. A kutatóintézetekben korlátlanul lehet archívumokat létesíteni, az archívumokban pedig kutatásokat folytatni. A kutatóintézeti munka célja a **tudományos végtermék** (monográfia, előadás stb.), ennek előállításánál a modern tudomány gyakran 50–70% nem-elsődleges (például tudománytörténeti, elméleti, ill. analógiaként használt) információ bedolgozását követeli. Az archívum alapvető célja – magának **az elsődleges információs alapnak a leképzése, mintegy újratermelése**. Ha lehetséges lenne, az archívum teljes egészében megismételné az élő etnikus világot, csak éppen az információ szférájában, minden más külső modelláló rendszer hatását kizárva. Az információelméletben e különbség érzékeltetésére szolgál az a kijelentés, miszerint az információ mint valamely rendszer belső minősége különbözik attól az információtól, amit ugyanez a rendszer önmagáról le tud adni egy külső vevőnek.

3. A folklór archívumok aktuális problémái a Hanti–Manysi Autonóm Körzetben

Ezzel áttérünk a konkrétabb kérdésekre. Ahhoz, hogy bármilyen információs, jelszerű jelenség bemérhető legyen, az általános kommunikációs modell alapkérdéseire világos feleletek szükségesek: „ki–honnan / kitől–mit–kinek /

hova–milyen céllal”. Ezt a rendszert követve vázolólok tehát a legsürgetőbb problémákat.

3.1. Ki?

Minden megmentés kezdete: valaki elhatározza magát a mentésre; minden közvetítés kezdete: valaki rájön, hogy közvetíteni fog. Normális esetben az etnikum maga gondoskodik folytonosságáról, különböző módokon juttatva tovább az információt. Míg a szóbeli információ egyedüli lehetséges anyagi hordozóra kódolása az írás volt, az obi-ugor kultúra megőrkítői ritka egyedek voltak. A technikai fejlődés jelenlegi fokán bárki, aki egy készülék gombját le tudja nyomni, átjuttathat információt a jövőbe.

Amikor a folklór archívumok mint új intézménytípus kezdtek megalakulni a Hanti–Manysi Autonóm Körzetben, alapításuk és fenntartásuk merőben egyéni kezdeményen, erőfeszítésen alapult – s így van ez mind a mai napig. Mikor azonban már az archívumok egész hálózatot alkotnak, ideje elgondolkozni azon, hogy ki dolgozzon bennük, s milyen tudással.

3.1.1. A „dokumentálók” kategóriái

A folklór archívumokban az etnikus népesség következő kategóriái tevékenykednek:

1. A vezető tudományos káderek (felsőfokú végzettséggel, tudományos fokozattal). Fő tevékenységük: az archívumok alapítása és vezetése, tudományos művek alkotása, a dokumentálást e mellett, sokszor másodlagos jelleggel folytatják. Ilyenek például a hanti–manszjizski Obi-ugor Nép Ujjászületése Tudományos Kutatóintézet főmunkatársai, vagy egyes vidéki archívumok alapítói.
2. Az archívumok tudományos személyzete (felsőfokú végzettséggel), fő tevékenységük: az információ gyűjtése és feldolgozása, melléktevékenység: tudományos publikációk.
3. Rendszeres külső gyűjtők (általában középfokú végzettséggel), individuálisan kiképezve dokumentálásra és lejegyzésre. Az archívum látja el őket felszereléssel, esetenként munkadíjjal. Legtöbbjük csak magnetofon-felvételeket készít, de a jobbak le is jegyzik, ritkábban fordítják, kommentálják anyagukat, sőt a tudományos feldolgozásban is részt vesznek.
4. Alkalmi külső gyűjtők, csak magnetofon-felvételt készítenek.

Jelen pillanatban legaktuálisabb a középső két kategória fejlesztésének ügye.

3.1.2. A munkatársak képzettsége, személyes tulajdonságai

Tudományos vezető személyiségeket közönséges archívumi munkára befogni olyan luxus, mely ellenkezik mind az idő-, mind a térbeli feltételekkel. Közzelebb a nemzetiségi településekhez, kevesebb túlterheltséggel tudják kezelni az információt a rajon (kb. járási/megyei) szintű archívumok munkatársai. Ezek a maguk feladatkörében hivatásos szakemberek, alkotói az új etnikus történelemnek. Sajnálatos módon erre az új szakmára egyetlen felsőoktatási intézmény sem készíti fel őket, sőt már az igényesebb anyanyelvi lejegyzésre, szövegkezelésre vagy forrásismeretre sem könnyű oktatót találni. Szerencse a szerencsétlenségben, hogy az információ gyűjtésekor és az értelmezésekor nem feltétlenül a tudományos, elméleti ismeretek hatnak termékenyítően, hanem inkább a helyi társadalom és a dokumentált téma ismerete, valamint az érdeklődés felkeltésének, a közlő gondolkodásához való alkalmazkodásnak a képessége. Az archívumi munkára sokoldalú személyiség szükséges, aki egyaránt tud bánni az emberekkel, információval, technikával. Ha végre akad ilyen munkatárs, azt minden erővel támogatni kell.

Az információval való munka természetesen végtelen, s naponta felmérhetetlen mennyiségű információ vész el pusztán azért, mert nem tudatosítják idejében. Valami gyors, testreszabott kiképzés nagy segítséget jelentene az ezzel foglalkozóknak. Ez idáig mind az archívumi munka, mind az oktatás spontán folydogált. Bár nem kívánatos kívülről hatást gyakorolni a helyi archívumok információs munkájára, mégis célszerű lenne, hogy a vezető káderek tapasztalatukat módszertani segédeszközök, kérdőívek, oktató kazetták stb. formájában továbbadják. Feltétlenül szükséges **egy hivatalos tudományos fórum** megteremtése az archívumok számára, mely magába foglalná a tapasztalatcserét, továbbképző kurzusokat stb.

Amit a munkatársak nem tudnak elvégezni, az a megbízott helybéli gyűjtőkre marad. Ahogy az obi-ugor társadalom kezdi lassan megérteni és elfogadni az archívumok lényegét, egyre inkább számítani lehet majd az amatőr gyűjtők hálózatára. Az ő kiképzésük, irányításuk, ellátásuk, honorálásuk a helyi archívumvezető és a gazdasági főnökség gondja. Már rég ideje központilag gyűjtőmozgalmat indítani, pályázatot hirdetni az érdeklődőknek, **hivatalos társaságba** szervezni és kiképezni őket. Igaz, a nagyobb létszám bevonása növeli a sarlatán információkezelés, az adatközlők elrontása, az érdekkonfliktusok s hasonló nemkívánatos jelenségek veszélyét, de a vé-

szes kultúraváltás állapotában nincs jobb lehetőség nagymennyiségű információ megmentésére.

3.1.3. A kommunikációs kapcsolatok típusairól és a gyűjtő hozzáállásáról

Ha figyelembe vesszük, hogy az archívumok más etnikumú személyekkel is együttműködnek, a dokumentálók fenti osztályozását meg lehet kettőzni. Mindez azonban csak az egyik oldala a kommunikációnak – a másik oldalon az adatközlő áll. A gyűjtő és az informátor közötti kapcsolatok típusai különféleképpen alakulnak az egyes helyi közösségekben (a viselkedési normákat figyelembe véve). Ezeknek a típusoknak az alapja a társadalmi kategorizálás és a hasonló kapcsolatok rendszere. A kapott információk mennyiségét és minőségét olyan tényezők befolyásolják, mint például a gyűjtő és az adatközlő közötti rokonsági viszony foka, az ismeretség, a társadalmi státusz és a foglalkozás jellege, valamint bizonyos csoportokhoz, etnikumokhoz stb. való tartozás. A folklór archívum olyan intézmény, amelynek keretében állandó kapcsolatot lehet létrehozni az adatközlőkkel a lehető legnagyobb mértékben támaszkodva a kommunikáció természetes rendszereire például úgy, hogy családi körben dokumentáljuk a közeli rokonok beszélgetéseit.

Minden kommunikációs kapcsolat vagy helyzet meghatározott hozzáállást igényel a partnerektől, a megközelítés és az eredmény nagymértékben ettől függ. Az archívum munkatársainak nyújtott információk minőségének szempontjából az a helyzet tekinthető optimális modellnek, amikor azonos nemű, fiatalabb rokon érdeklődik valami iránt azzal a céllal, hogy reprodukálja az információ tárgyát. A gyűjtő képessége és szándéka, hogy megismételje vagy kreatívan újjáteremtse a kapott információt és annak tárgyát, nem csak azért alapvető fontosságú, mert így lehet beszerezni a legrészletesebb információt. Az archívum valójában az a hely, ahol a kultúra bizonyos elemei (például ünnepek, rituálék, folklór repertoárok) újjászülethetnek, az intézmény működésének folyamatosságát az archívum gyűjteményei garantálják.

3.2. Honnan?

Ez a kérdés az etnokulturális tér egyik legfontosabb pontját érinti.

3.2.1. A területi szempont

A területiség az egyik fő tényező, mivel a valóságban az etnikus kultúra és a nyelv kizárólag területi verziókban létezik. Az obi-ugorok körében a nyelvi

különbségek miatt szinte több különálló népről lehet beszélni (a távoli csoportok képviselői nem értik egymás nyelvét, és nehezen fogják föl, hogy egyazon etnikumhoz tartoznak). Eszerint az etnikum alapvető társadalmi-kulturális egységének a helyi csoportot lehet tekinteni a nyelvjárás beszélőinek létszámától függően. Ez egy információs egység, egy „mikrokozmosz”, amelyben az információs alap optimálisan egyértelmű. Az lenne a természetes, ha az archívumok ezen etno-szociális elv alapján jönnének létre, és minden helyi csoport a saját szakemberét alkalmazná. Ezt azonban még nem lehet megvalósítani. A munkatársak, akik általában nők, nem mindig a saját csoportjuk területén élnek, képzésük pedig nem a területi elvet követi, hanem a közoktatás és a tudomány céljait szolgálja. Így az archívumokban a helyi mellett más csoportok anyagait is gyűjtik. Ezeknek a rendezése (az archívumok egyik funkciója a leírások, katalógusok, mutatók készítése) elengedhetetlen, különben lehetetlen összegyűjteni egy adott csoport különböző helyekre szét-szóródott anyagait.

Az archívum **területi intézmény** egyszerűen azért, mert lehetetlen külső szakembereket alkalmazni kellő mennyiségben és olyan tempóban, amilyen gyorsan az információ eltűnik. Szervezeti téren olyan rendszer lenne kívánatos, amelyben az archívumok hálózatát központilag finanszírozzák és irányítják, és minden olyan járásban (megyében) jelen kellene lenniük, melyben az őslakosok aránya elér bizonyos százalékot. A terület nemcsak a kulturális variáns térbeli elhelyezkedését jelenti, hanem számos ehhez kapcsolódó minőségi jellemzőt is.

3.2.2. A helyi csoportok etnikus kultúrájának megőrizhető volta

Az intenzív asszimiláció miatt az archívum profilja és módszerei elsősorban attól függenek, hogy az adott területen milyen állapotban van az etnikus kultúra és a nyelv, milyen esélyei vannak a megmaradásnak. Jelenleg nagyjából öt típussal lehet számolni:

1. Megfelelő – a területen a nemzetiség aránya 70%-nál magasabb, a lakosság nem túl kevert, a hagyományos életmód és világkép az uralkodó, minden korcsoport beszél az anyanyelvén. Csak a fiatalok körében tapasztalható az, hogy egymás között oroszul beszélnek. Az idősek és a középgeneráció képviselői képesek folklór alkotások előadására (például a hantik a Szinja folyó, valamint a Felső-Kazim mentén).
2. Közepes – ennek két altípusa van: az egyik fajta közösség körében kevesebb a bevándorló, de a hagyományos kultúra eltűnőben van, a másokban a nemzetiség aránya mintegy 20%-ra csökkent. Az idő-

sebb generáció ismeri a hagyományos életmódot és vallást, az öregek és a középnemzedék képviselői tudják az anyanyelvüket, az öregek használják is egymás között, valamint képesek folklór alkotások előadására (például a hantik a Kunovat folyó mentén és az obi hantik Polnovat község környékén).

3. **Eltűnőben lévő** – a nemzetiség alacsony százalékban képviselteti magát, a hagyományos kultúra megsemmisült. Az idős generáció nem használja rendszeresen anyanyelvét, a középső generáció nyelvtudása passzív, a fiatalok pedig egyáltalán nem tudják a nyelvet. A folklór utolsó előadói vannak életben (ilyenek például a serkáli hantik és az obi manysik).
4. **Szórványos** – gyakorlatilag asszimilálódott csoportok néhány magányos, öreg tagja (például a nyizjami hantik).
5. **Asszimilált** – az itt élők a nyelv és a kultúra ismerete nélkül vallják magukat őslakosnak.

Jelenleg létfontosságú elkülöníteni azokat a csoportokat, amelyek többé-kevésbé kielégítő állapotban vannak, azoktól, amelyeknél a közeljövőben véget ér a kultúra és a nyelv dokumentációjának lehetősége. Noha az alapelvünk az, hogy a lehető legnagyobb mértékben alkalmazkodjunk a természetes struktúrákhoz és folyamatokhoz, ezeknek a csoportoknak a kedvéért érdemes kivételt tenni. A természet törvénye: erősebbé válni, sőt a gyengékek rovására erősödni. Azt a tényt, hogy az ember valamivel több, mint egy állat, ragyogóan bizonyítja, hogy a finn nyelvészek már száz évvel ezelőtt speciális programot dolgoztak ki a veszélyeztetett déli hanti csoportok megmentésére.

A 2–4. típusú helyszínek különleges eljárást igényelnek: mindenekelőtt el kell választanunk az információ témáját és nyelvét. A nyelvtudás és az ismeret ajándéka nem mindig esik egybe; a szemléletes, mintaszerű stílusú beszédet nagy mennyiségben kell rögzíteni attól függetlenül, hogy mi a beszélgetés tárgya, a fontos információk felvételénél viszont másodlagos a nyelvtudás szintje és a kifejezés stílusa. Ebbe a munkába érdemes bevonni a kívülálló nemzetiségi munkatársakat. A 3–4. típusok esetében **speciális dialektológiai programokra** van szükség, legalábbis a nyelvtan és a szókincs dokumentálásához. Minél rosszabb állapotban van a helyi kultúra, annál több szakmaiságot igényel a kutatás. Erre a munkára külső szakembereket, nyelvészeket és néprajzosokat lehet alkalmazni – ez a feladat kellően különleges ahhoz, hogy magára vonja a kutatók figyelmét.

3.3. Kitől?

3.3.1. Életkori tényező

Az adatközlőket különféle jellemzők szerint sorolják be, ezek a következők: etnikai hovatartozás, életkor, társadalmi paraméterek (nem, rokonsági fok, funkció, státus), a tudásuk minősége és mennyisége (folklór repertoárjuk, a tőlük gyűjthető társadalmi, gyakorlati és történelmi jellegű információk), személyes tulajdonságaik stb. Itt csak azokat a kérdéseket érintjük, amelyekről a munka során kiderült, hogy az archívum életének mostani szakaszában különösen fontosak. Az életkor a nyelvi és kulturális változások intenzitása miatt fontos. Minden 1935 előtt született személyt számba kell venni, és személyes kapcsolatok alapján dokumentáció céljából szét kell osztani őket a gyűjtők között. Más nyelvű és nemzetiségű adatközlők is értékesek. Az 1935 és 1950 között született korosztály körében lehet válogatni, ismereteik vagy személyes kapcsolataik alapján. Itt az a legígéretesebb momentum, hogy a csoport képviselői saját maguk dokumentálhatják magukat, csak meg kell találnunk azt a fórumot, amelynek keretében ez megtörténik. Az ifjúság és a gyermekek nem tartoznak az archívumok érdekkörébe, de itt az idő megegyezni az oktatási intézményekkel, hogy archiválási céllal másolatot készítsenek legjobb munkáikból.

3.3.2. Funkció, kommunikációs szerep

Ez a fogalom az adatközlő és partnere közötti funkcionális kapcsolatot jelöli, amely spontán módon alakul ki a személyes tulajdonságok, a szociális jellemzők és a tudásanyag alapján. A korai típusú társadalmakban világosan látható, hogyan „rakódik rá” egyes vezető személyiségekre a kultúra modellje a hozzá tartozó információval, amely később bonyolult normatív folyamat eredményeként terjed tovább a közösség tagjaihoz. Ezzel magyarázható az a (már említett) tény, hogy bár jelenleg az (ön)megismerő funkciókat az etnikum „tudománynak” tartja, a dokumentálás során a kommunikáció egyre inkább a *képzés* vagy a *nevelés* típusához közeledik, attól függően, hogy az adatközlő a partnert tanítványnak vagy fiatalabb rokonnak (vagy mindkettőnek) fogja föl, valamint az *előadás*, fellépés típusához, ha a partnert közönségnek tartja. Magában a társadalomban a kutatói gyakorlatban már megjelentek az átmeneti korszak vezető személyiségei, valamint ennek altípusai: „bölcse nagymamák”, „tanítók”, „mesemondók” stb. Ha összekötjük őket a számukra kedves partnerekkel, tanításaikkal, előadásaikkal végeláthatatlan sorozatát lehet gyűjteni tőlük. Ez a tendencia most kezdődött, amit a nemzeti értelmi-

ség képviselőinek rivalizálása is igazol, amikor egy-egy kimagasló tehetségű adatközlőtől próbálnak információkat szerezni.

3.4. Mit?

Arra a kérdésre, hogy mit kell dokumentálni, egyszerű a válasz: mindent. Csak preferenciák vannak: mit kell azonnal rögzíteni, és mi várhat meg. Az archívumok eddig elsősorban a **szóbeli információkra** specializálódtak, mivel az élet más területeinek dokumentálásával egy sor más szakember is foglalkozhat. Így a témától függetlenül mindenestre a **kifejezés nyelvi formája** került rögzítésre. Ezzel kapcsolatban nem árt egy kis kitérő.

3.4.1. A nyelvi információk és feldolgozásuk jellemzői

A nyelvi kommunikáció során az adatközlő tudatában a valóság olyan információként tükröződik, amely egy speciális modelláló jelrendszer – a nyelv – segítségével szóbeli közléssé alakul. Az információ „kódolása” képeken és fogalmakon keresztül történik. A nyelv mellett más modelláló rendszerek is szerepet kaphatnak, például vallási, esztétikai stb. szempontúak. A „dekódoláshoz”, azaz a helyes megértéshez feltétlenül szükséges a valóság és a különböző modelláló rendszerek megfelelő ismerete. Konkrétan csak az üzenet „felszíne” van rögzítve, például a hangzás és a gesztusok. Ez a burok azonban, ha idővel leválik róla a valóság és a kommunikációs helyzet, és megváltoznak a képek, egyre döntőbb tényezővé válik. A nyelvi anyag helyes (lehetőleg professzionális) megfejtése az archívumok működésének elemi feltétele. A tudományos feldolgozás megköveteli a gyűjtött anyag tartalmának teljes feltárását, de az archívumi munkában általában erre nincs elég idő. Itt arra a képességre van szükség, hogy rögzítsük a **kulcsfontosságú pontok** információit a valósághoz, a képekhez és az értelmezésekhez viszonyítva.

A kérdés önkéntelenül merül fel: ki fog a jövőben megérteni egy obi-ugor nyelvű üzenetet? Hiszen mi most minden mást figyelmen kívül hagyva készítjük a felvételeket abból a célból, hogy dokumentáljunk egy eltűnőben lévő, sokezer éves kultúrát, de nincs, aki megfejtse, még inkább lefordítsa a kívánt mennyiségben. Egy-két generáció (30–60 év) múlva kitől lehet megkérdezni: hogyan kell ezt kiejteni és lefordítani? Várható, hogy a szöveges hanganyagok, a hangfelvételek megfejtése, amit a nyelvészek kivételével most segédmunkának tartanak, a jövőben a „kiválasztottak” különleges szakmája lesz, erőteljes információs háttérrel (mint például a számítógépes fonetikai elemzés, kottairás, keresőprogramok a szókinsz, a folklór motívu-

mok és minden egyéb lehetséges paraméter kiválogatására). Egyébként az anyanyelven való dokumentálásnak az az előnye, hogy lelassítja az információ elidegenedését az etnikumtól, valamint távol tartja a nemkívánatos külső piaci hatásokat. Mindenesetre ez kijelöli az utat és a célt a leszármazottak előtt, akik csatlakozni akarnak az ősök világához.

3.4.2. *Tematikus és műfaji szempontok*

Természetesen elsősorban a **folklórt** kell megörökítenünk. Bár a nyelvi megnyilvánulásoknak ez a leginkább reprezentatív része egészen odáig, hogy az életet, általában a létezést szimbolizálja, amint a „ha az én dalom, mesém tovább megy...” szakrális kifejezésben is testet ölt – sajnos ez tűnik el elsőként. Megjegyzendő, hogy sok népnél a „folklór” kifejezés általában a népművészetet jelenti, beleértve a zenét, a táncot, és néha az ábrázoló és alkalmazott művészetet, mivel ezek valójában elválaszthatatlanok egymástól az életben. De dokumentálni kell a családtörténetet, a földműveléshez és a természethez való viszonyt, a szokásokat, a munkamódokat és -folyamatokat, egyszerűen mindazt, amivel a nemzeti tudományok (néprajz, történelem stb.) foglalkoznak. Az archívum gyűjtőkörén elsősorban az etnikum hagyományos kultúráját értik, az újabb jelenségek kutatását ma még más tudományok feladatának tartják. Az archívumok azonban jól dokumentálják a jelenkori tendenciákat is, munkatársaik jelen vannak különféle rendezvényeken és a tudományos életben is.

A kötetlen személyes szóbeli érintkezés hajlamos **műfajhoz** hasonló, sztereotíp formákat kialakítani. Minden népnek megvannak a saját műfajváltozatai, és ha a kommunikáció folyamatában megtaláljuk a hozzá vezető szóbeli kulcsokat, akkor nagyon gazdag anyagot kapunk. Ilyen például a „személyes (családi, nemzetségi) történelem” műfaja, melyben a beszélgetés nemcsak az események megismeréséről szól, hanem az emberről, a közösségről, amelyben tükröződik a „személyes (családi és egyéb) tér”, a helyszínek és jelentőségük az illető személy számára, „a mitológia valamely karakterének világa”, azaz a róla alkotott verbális és vizuális információk rendszere az adott kultúra hordozói körében. Manapság születőben lévő, perspektivikus „műfaj” a nemzetiségi témájú amatőr szűzsé írásban vagy modern adathordozókon (videón, magnetofonon).

Saját anyagán kívül az archívumnak természetesen össze kell gyűjtenie és le kell másolnia a területi csoportjával kapcsolatos **bármely közérdekű információt**, függetlenül annak forrásától és hordozójától, nem hagyva figyelmen kívül a szerzői jogokat.

3.5. Mivel?

Az archívumokban nem mindig állnak rendelkezésre professzionális technikai eszközök a rögzítéshez és a feldolgozáshoz. Természetesen kívánatos lenne az eszközök digitális verziója, de a nagy mennyiségű korábbi felvételeket, valamint a külső személyek anyagait is amatőr eszközökkel rögzítették. A digitális technikai eszközök közül jelenleg leginkább Pentium számítógépre és digitális (minidisc) hangfelvevőre lenne szükség minden archívumban. Az e-mail és az internet szolgáltatásaira lehet számítani. Az archívumoknak feltétlenül szükségük van technikusra, és a munkatársaknak (vagy inkább munkatársnőnek) egyéni képzésre, hogy élni tudjanak a technikai lehetőségekkel. A terepen felvett anyagok, még a nyelvészeti célúak is, jobb, ha videóval készülnek külső mikrofonnal (gazdaságosan alacsony sebességgel), és nem magnetofonnal. Az archívumokban a másodlagos feldolgozás (másolás, szerkesztés) és még inkább a tárolás technikai feltételei még fontosabbak, mint a rögzítő berendezések. Bármely archívum alapja: a **tároló**, ha lehetséges, **félprofesszionális** (zárt, téglából épült helyiség, kiegyensúlyozott hőmérséklet és páratartalom, biztonsági berendezés). Az archiválás minőségileg új szakasza akkor kezdődik, amikor üzembe áll egy hatalmas számítógép, amely bármilyen hordozóra felvett anyagot **digitalizálni** képes (CD, DVD). Ezzel a berendezéssel megnyílik a terepi anyag feldolgozásának lehetősége, montírozott videófilmek CD-kre vitele nemzeti nyelvű feliratokkal – ez a kultúrával való jövőbeni ismerkedés alapja.

3.6. Kinek? Minek?

Az archívumok legnagyobb kérdése minden bizonnyal az, hogy a jövőben ki lesz a gazdája, és ki fogja használni ezeket a személyes vonatkozásokkal teli, unikális értékű anyagokat. Az ismeretlen jövő az adatközlőket és a gyűjtőket egyaránt aggasztja. Ha a munkatársak érdeklődést tapasztalnak a fiatalabb generáció körében, akkor legalább álmodhatnak munkájuk folytatásáról. De a legtöbb területen pillanatnyilag halvány remény sincs arra, hogy az utódok időben megértik, felfogják és méltó módon őrzik őseik örökségét. Nehéz előre elképzelni a jövőbeli társadalmat, megjósolni a 21. századi eseményeket, de már most látszik, hogy minőségileg valami egészen más lesz, mint ami eddig volt.

Az archívum munkatársainak többsége nem tudja, hova kerülnek majd az általuk gyűjtött és dokumentált anyagok. Milyen célokat fognak szolgál-

ni, mi lesz belőlük a nyomtatott kiadványokon kívül – minden bizonytalan, ahogyan az etnikum jövőjéről sincs konkrét elképzelés. Amíg az információ friss, a gyűjtőt az nyugtalanítja leginkább, hogy később valaki más húz belőle hasznot, aki nem úgy bánik vele, mint ő szeretett volna. Az a gondolat, hogy a gyűjteményeket elvihetik valahova messzire, egyrészt bizalmatlanságot szül. Másrészt egy idő után a gyűjtők többségének képzeletében kirajzolódik egy távoli földön található, ideális archívum képe, mely minden szempontból megbízható és semleges, ahol örök időkre letétbe helyezheti legjobb anyagainak másolatát. Sokan habozás nélkül, valóban kezdik leadni felvételeiket idegen helyekre, ki egy másik város intézményébe, ki egy másik országba, és ha lehetne, leginkább egy másik bolygóra.

4. Visszatérés az archetípushoz

Milyen kutatók-őrzők azok, akik ahelyett, hogy közkinccsé tennék anyagaikat, távolabbra viszik őket, szétszórtnak akkor, amikor összegyűjteni kellene? Árulók? Megmentők? Milyen érdekek mozgatják őket? Lehet, hogy néhányuknak vannak konkrét terveik, gyakorlati céljuk, és van elképzelésük az információk messzire küldésének előnyeiről. De többen vannak, akik nem tudnak ésszerű magyarázatot adni cselekedeteikről, mert a távoli helyen található ideális archívumról és munkatársairól, az ottani jövőbeli eseményekről még kevesebbet tudnak, mint a saját környezetükben lévőkről. Ötleteik többsége fantázia szüleménye, pszichológiai szakszóval ez projekció, kivetítés. Ha elkezdjük elemezni, nem nehéz azonosítani a következő pontokat: „különleges érték – eltávolítás – az a határ, amely mögött „a másik oldal” kezdődik – megtartó erő – felmentő erő – a címzett, aki teljes biztonsággal olyan, amilyennek lennie kell.” Ez nem más, mint minden olyan létező folytonosságának és identitásának veleszületett *archetípusa*, amely arra van ítélve, hogy őrizze és folytassa önmagát. Azoknak, akik még képesek érzékelni a szellemvilág alakjait, ismerős Az, aki a felső és a középső világ határán szabályozza az érkezést és a születést, valamint Az is, aki a középső és az alsó világ határán irányítja a távozást és a visszátérést. Mindketten együttes munkájukkal naponta teremtik meg nekünk a tegnaptól és a holnaptól – a mai napot. Ki nem mondott törvényeiket nehéz betartani ellentétes érdekek özőnében, de másként hogyan találhatnánk meg azt a címezett, aki éppen olyan, amilyennek lennie kell???

(A 3.1.2. ponttól kezdve Csepregi Márta fordítása)

Függelék: Nyelvjárási szótárak alapjául szolgáló, központi hanti és manysi nyelvi gyűjtemény létrehozásának terve (2001)

Első közlés: Приложение: Проект создания центрального языкового фонда хантыйского и мансийского языков для диалектологических словарей. (с Е. А. Немысовой и З. С. Рябчиковой). Journal de la Société Finno-Ougrienne 89 (2001): 280–288.

1. Etnikum és információ

A III. évezred fordulóján eljutottunk a nyugat-szibériai őslakos népek létének és nemlétének határához is. Mivel úgy hozta a sorsuk, hogy lakóhelyük az ország legfontosabb energialelőhelyeinek közelében van, ezek a szigeteken létező „természeti társadalmak” kénytelenek hihetetlen sebességgel civilizálódni és elfoglalni helyüket a világ népeinek egyetemes közösségében. Az életmódbeli és társadalmi változások következtében (új foglalkozások megjelenése, egyes házasságok) az etnicitás mint olyan egyre gyakrabban **különleges információs bázis** képében jelenik meg. Ez a bázis eddig minden nemzedékben megújult – hagyományos módon, a szellemi vezetők irányításával.

Napjainkban az információ professzionális kezelése a **tudomány** feladata. A tudományos rendszer a civilizált társadalmak hosszú fejlődésének eredménye, de más alternatíva híján maga a nép kezdte felismerni a tudomány perspektíváit. Az információt a nemzeti értelmiség a tudományos rendszernek megfelelően rögzíti, értelmezi és adja tovább. A hagyományos etnikus és a nemzetközi tudományos szféra erősödő kölcsönhatásának következtében előre lehet látni a tudományos kutatásnak azon változatait, melyek alkalmazkodtak az őslakos népek mentalitásához és érdekeihez.

2. Etnikum és nyelv

A kis lélekszámú etnikumok esetében (beleértve a néhány milliót számláló népeket) a nyelv nemcsak etnikus tulajdonság, hanem a létezés egyik legfontosabb eszköze. A saját nyelv megléte feltétlenül etnikumi státust biztosít a közösségnek, hiányában viszont alig megfogható az etnicitás. Különösen

egy éles információs-kulturális robbanás idején, amikor még a nagyobb népeknek sincs idejük kidolgozni az új jelenségek tömegéből a saját variánsukat, a nyelv határozza meg az etnikumot. **Az etnikum folyamatosságát a nemzeti nyelv aktív információs bázisának a megőrzése biztosítja.** Következésképpen a mostani sorsdöntő évtizedekben minden, ami a nyelvet figyelmen kívül hagyva történik, az etnikum létét fenyegeti.

A nyelv a világ modellálásának valóságos lehetősége, az etnikum történelmi fejlődésének egyedülálló koncentrátuma. Azok a népek, melyek nem rendelkeznek gazdag régészeti forrásokkal és korai írásbeliséggel, csak a nyelvükön keresztül tudják megismerni a múltjukat. A nyelv jelentősége sokszorosan felülmúlhatja annak aktuális helyzetét. A hanti nyelv például minden finnugor népet érdekelhet, hiszen **kulcsszerepe** van az alapnyelv hangrendszerének rekonstrukciójában.

3. Az obi-ugor nyelvek külső és belső jellemzése

A nagy területi különbségek miatt a „hanti vagy manysi nyelv” fogalma absztrakció. A „nyelv – nyelvjáráscsoport – nyelvjárás – alnyelvjárás – variáns” vertikális felosztás egy olyan típust képvisel, ahol a beszéd egy alsó szintjén nagyon pontosan meg lehet határozni a beszélő faluját, a felső szinten ugyanakkor a távoli nyelvjárások beszélői nehezebben értik meg egymást, mint amennyire például egy orosz és egy lengyel érti egymást. A nyelv reális alapegységének az alnyelvjárást lehet tartani – ez 5–10 hagyományos település szociális-kulturális közösségének a nyelve (ilyen például a kazimi nyelvjárás felső-, középső- és alsó-kazimi, valamint polnovati alnyelvjárása). A szocializmus idején végbement kényszerű migráció következtében (munkavállalás, a kolhozok összevonása, bentlakásos iskolák stb.) ezen a szinten összekeveredtek az alnyelvjárások. A terület nagy részén csak azoknál őrződött meg az eredeti variáns, akik 1930–1940 előtt születtek. Tehát **alig 10 évünk van arra, hogy megőrökítsük, milyen volt a helyi nyelv eredeti változata!**

Külső, interetnikus szinten az őslakosok nyelve átlép a virtuális kategóriába – azaz elméletileg lehetséges, de a valóságban nem feltétlenül létezik. Nincs önálló funkciója: a majdnem teljes kétnyelvűség idején az orosz mellett háttérbe szorulnak ezek a nyelvek. A nemzeti nyelv a családokban csak ott marad meg, ahol a hagyományos kisebb falvakban és erdei szálláshelyeken csodálatos módon nem keveredett a lakosság (a hantiknál a Szinja folyón, a Kazim folyó vidéki erdőkben, az Urál menti tundrán, a manysiknál a Felső-

Lozván). Azokon a területeken, ahol vegyes lakosság él, még az ún. nemzetiségi falvakban is, a háború után született nemzedék családjában áttérnek az orosz nyelvű kommunikációra. Ennek eredményeként, miután az idősebb nemzedék távozik, **a nemzeti nyelv használatának meredek esése várható, az unokák körében pedig a teljes eltűnése. A terület nagy részén az anyanyelv funkcionálásának rögzítésére összesen mintegy 10 év maradt!**

4. Extrém helyzet – extrém program

A II. és III. évezred fordulóján számos kis nép a lét és nemlét határán keresi az utat a jövő irányába. Tíz-tizenöt év múlva attól fog függeni a sorsuk, hogy ezen évek során tudtak-e reagálni a kihívásra, felvértezték-e magukat időben minden olyan szükséges tulajdonsággal, mely erősíti identitásukat, felgyűjtötték-e többek között azt az információs kincset, mely a nyelvben van „kódolva”. A jövőben ezeket a gyűjteményeket bármilyen aktuális célra lehet használni, de egy **ilyen „alaptőke” nélkül majdnem lehetetlen fennmaradni önálló etnikumként.**

Elengedhetetlen, hogy nagyon gyorsan kidolgozzunk egy **tízéves speciális programot** annak érdekében, hogy létrehozassunk egy **központi nyelvi információs fondot**. Hasonló hanti nyelvi dialektológiai program már száz évvel ezelőtt létezett Finnországban. Itt most egy olyan **extrém munkafolyamatot** javasunk, mely a Hanti-Manysi Autonóm Körzet nyújtotta konkrét feltételeken alapszik. Figyelembe vettük benne a rögzítési technika (digitális felvételek) és a feldolgozás fejlődését (montírozás, felismerő és lejegyző, szótáríró és egyéb elektronikus programok), valamint annak a lehetőségét, hogy a jövőben bizonyos, őslakosok által beszélt nyelvjáráások regionális nyelvi státust kapjanak. A munka eredményeként nemcsak egy egyedülálló információs kincs jön létre, hanem kinevelődik a szakembereknek egy újfajta rétege (gyűjtők, feldolgozók, adatközlők), akik hivatásos módon tudják kezelni ezt az örökséget.

5. A központi nyelvi fond létrehozásának tudományos alapjai

A tudománynak megvannak a maga törvényszerűségei: az információ azokban a témákban sokszorozódik meg, amelyek jobban ki vannak dolgozva. Ebből ered az információ egyenetlen eloszlása: a divatos témákat az erős lokális csoportok körében többször dokumentálják, míg más témák és terü-

letek ismeretlenek maradnak. Amíg azt várjuk, hogy a nyelvészet vagy a néprajz spontán módon eljusson az utolsó pontig, addig minden „hagyományos” adatközlő átköltözik a túlvilágra. Egy **szótári alapon történő lekérdezés** nem egyszerűen nyelvjárásgyűjtés, hanem **a teljes kultúra sürgös rögzítésének egyetlen módszere**, a fogalmak részletes értelmezése által. Sok helyen feltehetőleg ezek az anyagok lennének az utolsó autentikus adatok.

A hanti és a manysi filológiára az a jellemző, hogy az utóbbi 150 évben leginkább külföldön művelték: a szövegek és a szótárak német (vagy magyar és finn) nyelvre fordítva jelentek meg. Az 1890-es évektől a nyelvjáráásokat falvakra lebontva pontosan dokumentálták, de a dialektológia nem kapott különös figyelmet Oroszországban. A szocializmus idején a hivatásos tudomány újabb terepanyagok hiányában a korábbi források alapján hozott létre szintéziseket, többek között az összes nyelvjárást számba vevő szótárakat. Wolfgang Steinitz nagy hanti szótára, valamint Munkácsi Bernát és Kálmán Béla manysi szótára **majdnem kész alapja a gyűjtésnek és az információ feldolgozásának**.

Bár a nyelv a maga nemében kifogyhatatlan forrás, összetevői teljesen megismerhetők úgy, hogy befogadható legyen. Milyen szinteken, milyen elemeket, milyen módszerrel, (a dialektológia szempontjából) milyen tudományágakon belül kell rögzíteni, megörökíteni az információt?

<i>A nyelv szintje</i>	<i>A rögzítés tárgya</i>	<i>Módszer</i>	<i>Tudományág</i>
Akusztikai	kiejtés intonáció	szabad beszélgetés, visszakérdezés	fonetika fonológia prozódia
Lexikai	alapvető fogalmak, értelmezésük, képzett szavak, frázisok, példák	a nyelvjárási szótár alapján történő lekérdezés	szemantika lexikográfia stb.
Grammatikai	szükséges szóalakok, fonológiai, morfológiai leírás	ellenőrzés, a meglévő nyelvtan kiegészítése	fonológia morfológia
„Jelentéstani- etnográfiai”	a tárgy vagy fogalom részletes leírása	szemantikai, néprajzi lekérdezés	szemantika, néprajz, történelem, filozófia
Asszociációs	bármely téma, mely eszébe jut az adott fogalomról	szabad beszélgetés	pszichológia textológia
Epikus	bármely elbeszélő jellegű téma	szabad beszélgetés	folklorisztika, történelem stb.

A Wolfgang Steinitz kutatócsoportja által összeállított, minden hanti nyelvjárásra kiterjedő **hanti–német szótár** (Berlin, 1966–1991) tulajdonképpeni szótári része 827 oldalt tesz ki, de a fordítandó szöveg nem több 300 lapnál. Az összes korábbi szótár anyagát átírták a fonematikus írásmód szerint, a korábbi forrásokat és példákat az eredeti írásmóddal idézték. A szavak alapjelentése oroszul is meg van adva. A keleti nyelvjárásokat Ny. I. Tyerjoskin gazdag hanti–orosz szótára képviseli, valamint az amatőr M. K. Mogutajev vaszjugani nyelvjárású szótára.

Munkácsi Bernátnak és Kálmán Bélának az összes manysi nyelvjárásra kiterjedő, **manysi–magyar–német szótára** (Budapest, 1986) 746 oldalt tartalmaz (fordítandó mintegy 200 oldal), sok példával. Az írásmód Munkácsi Bernátét követi (1888), az alapvető szavak modern átírással is meg vannak adva.

Ha a szótárakat elosztjuk öt hivatásos fordító között, akkor az orosz fordítás két év alatt elkészül. Fontos, hogy a munkát olyan valaki ellenőrizze, aki jól tud németül, és ismeri a szibériai orosz terminológiát (például N. V. Lukina). A hanti és a manysi anyagot érdemes kiadni eredeti formájában, a betűkhöz pedig nyelvjárásonként részletes fonetikai leírást kell fűzni, mivel a cirillbetűs átírásról egyelőre nincs egységes koncepció. Ezek a szótárak fogják szolgálni a központi nyelvi gyűjtemény kidolgozásának alapját. A lefordított szótárból később könnyű lesz összeállítani az egyes nyelvjárások cirillbetűs szótárait. Addig, amíg Steinitz és Munkácsi szótárai nem elérhetők az orosz nyelvű kutatók, különösen a nemzetiségek képviselői számára, az oroszországi filológia – képletesen szólva – bekötött szemmel kénytelen tapogatózni.

Az ügy sürgős volta miatt és azért, hogy egységes anyag jöjjön létre, össze kell állítani egy, a szókinsz gyűjtését bemutató hangos kérdőívet a hozzá tartozó képes melléklettel. Ezt 2000–2002 között intenzív munkával el lehet készíteni. A lépések a következők: először megszámozzák a hanti szótár szócikkeit. Az anyagot ismerő szakember vezetésével (Je. A. Nyomiszova és Schmidt Éva) az egyes nyelvjárások jól képzett beszélői német fordítóval kiegészülve minden egyes szócikkről eldöntik, hogy mit kell feltétlenül megkérdezni róluk, sőt döntenek az esetleges példamondatokról is. A szerkesztett hanganyagot orosz nyelvű felolvasó segítségével újra felveszik, és készen van a kérdőív-kazetta. Ezzel párhuzamosan egy kontroll-kazettára beolvassák az eredeti szócikket is a hanti adatokkal és az orosz fordítással. A képes melléklethez a szakirodalomból és más forrásokból fénymásolatok készülnek azokról a dolgokról (növények, állatok, háztartási eszközök, díszítőmotívumok stb.), melyekről könnyebb informálódni szemléltető anyag

segítségével. A gyűjtők megkapják mind a kazettákat, mind a kiegészítő füzetet.

1. A nyelvjárási gyűjtemény szervezeti alapja¹

A szervezeti struktúra három szinten képzelhető el.

1. *Egyéni.* A kutatandó helyen szerződést kötnek a gyűjtővel, aki képzésben részesül. A felsőfokú végzettség és a nyelvészeti ismeretek előny, de nem feltétel. Adatközlőket is alkalmaznak, valamint külső munkatársakat lejegyzésre, fordításra, gépelésre és egyéb feladatokra. A gyűjtő bérének meg kell egyeznie az Obi-ugor Kutatóintézet tudományos segédmunkatársának fizetésével, az adatközlő bére pedig egy jó nyugdíjjal legyen egyenértékű.
2. *A kutatóhely szintje.* A nyelvjárási területen kell találni egy bázist, melyen létrejönnek az elsődleges feldolgozáshoz szükséges tudományos, szervezeti és technikai feltételek. Elsősorban a folklór archívumok jöhetnek számításba, vagy más intézmények, melyek biztosítani tudják a számítógépekhez és a szakirodalomhoz való hozzáférést, valamint lehetőséget a konzultációra és az eredeti felvételek őrzésére. A központi gyűjtemény költségvetéséből alkalmazni lehet egy kisebb alkotói gárdát, ez képezi a területi egység, „filiálé” alapját. A terepi felvételek eredeti változatát meg kell őrizni.
3. *A központi gyűjtemény szintje.* A központ Hanti-Manszijszkban jön létre speciális, független finanszírozással. Nyelvészeti jártas szakember irányítja, aki jól ismeri a hanti dialektológiát. Osztályai:
 - a) elméleti – a munkatársak szakterülete a lexikológia, a szemantika és a fonológia,
 - b) tudományos-gyakorlati – hanti anyanyelvű munkatársak, felsőfokú (lehetőleg nyelvészeti) végzettséggel, minden nyelvjárásra kiterjedő ismeretekkel. Feladatuk a gyűjtőmunka irányítása és az anyag másodlagos feldolgozása,
 - c) technikai – programozók és operátorok, digitális stúdió, sokszorozító,
 - d) archívum, tárolóhely.

¹ Az eredeti közleményben itt újra kezdődött a fejezetek számozása. Ezen nem kívántunk változtatni (CsM).

2. A szótári anyag gyűjtésének koncepciója

Az „extrém” program koncepciója különbözik a terepi anyag „akadémiai” lexikológiai gyűjtésétől:

- a szócikkekben a szavak jelentése mellett részletesen ki kell fejteni a fogalmat úgy, mint az értelmező szótárakban,
- dokumentálni kell az adatközlő **természetes asszociációs szféráját** is.

A tudományos lépések (például a szemantikai mező és a képzett szavak lekérdezése) sorban a következő feladat. Az egyik legfontosabb cél: minél több **megszakítás nélküli spontán beszéd** felvétele. Az információs gyűjtemény neve lehet „Beszélgetés a szókincsről”, de ez ugyanakkor a különböző lokális csoportok **enciklopédikus világnézetének** rögzítése is.

Minden alnyelvjárás esetében készíteni kell egy nyelvtani összefoglalót az adatközlőtől felvett kiejtési példákkal, és ezt ellenőriztetni kell az alnyelvjárás két-három másik beszélőjével is. A szakirodalomban megjelent grammatikákat egyénileg át kell dolgozni az adatközlőkkel úgy, hogy legyen példa vagy példamondat minden nyelvi jelenségre és funkcióra.

Az adatközlők munkájának természetes ösztönzője az önmeghatározás igénye. A gyűjtő visszatérő kérdése: „És ti hogy mondjátok?” A nyelvi variánsok időbeli és térbeli különbségeit felismervén az adatközlő is arra törekszik, hogy megtalálja és átadja a saját verzióját.

3. A szótári gyűjtés elvei és módjai

Mivel a modern technika lehetővé teszi a felvétel későbbi szerkesztését, annak nincs jelentősége, hogy az eredeti felvételen mi, hol hangzik el.

Ha valamilyen más tárgyban jó beszélgetés alakul ki, nem kell szigorúan a témánál maradni. Annak érdekében, hogy ne térjünk le a természetes asszociációk útjáról, érdemes megállapodni abban, hogy az adatközlő nem vár kérdéseket, hanem szépen sorban elmond mindent, amire emlékszik az adott szóval kapcsolatban (vagy ami általában eszébe jut). Lekérdezéskor először arra kell törekedni, hogy az adatközlő adja meg a fogalom meghatározását vagy különböző jellemzők alapján történő besorolását (például meg kell kérdezni „mit jelent...?” aztán „milyenek szoktak lenni?”, „és ezen kívül még milyenek?”) és az ő rendszere alapján kérdezni tovább, mivel maga a gondolkodás, világszemlélet megismételhetetlen értékkel bír. A nyelvjárásgyűjtés módszerei közé tartozik, hogy közvetett módon (vagy

más nyelvet használva) kérdezzünk annak érdekében, hogy ne sugalmazzuk a helyi kifejezéseket és kiejtést. A mi esetünkben ez a módszer nem alkalmazható, mert befolyásolja az adatközlő gondolkodását. A beszélgetés mindig jusson el a téma teljes kimerítéséig – egy szóról óráig lehet beszélni –, az információ emlékeztet egy néprajzi tanulmányra. Egy témát olyan sok szempontból lehet körbejárni, amennyi más fogalmakhoz kapcsolódó asszociációként felmerül.

Ha például állatról van szó, a következő témákat lehet tárgyalni oly módon, ami az adatközlőnek természetes: meghatározás, jellemzés, besorolás különböző tulajdonságok alapján, élőhely, tevékenység, szokások, kommunikáció, az állat vadászata, felhasználása; elképzelések, hiedelmek, mitológiai jelentőség, viselkedési normák, rítusok, speciális terminológia, folklór alkotások, frazeológia; az állattal kapcsolatos esetek, emlékek, aktuális gondolatok.

A gyűjtő úgy készül fel a témára, hogy fejhallgatón meghallgatja a kérdőívet tartalmazó és a kontroll kazettát. A beszélgetés **feltétlenül a helyi nyelven** történik, a gyűjtő azt, vagy legrosszabb esetben a szomszéd nyelvjárást használja. A téma jobb megértése céljából oroszul is fel lehet tenni kiegészítő kérdéseket. Ha a beszélgetés során ismeretlen szavak vagy fogalmak kerülnek elő, a téma lezárásakor érdemes rögtön tisztázni őket.

A lexikológiai gyűjtéshez kreatív képességekre és mindkét oldal kölcsönös megértésére van szükség. Az adatközlő szükséges tulajdonságai: gazdag fantázia, asszociatív gondolkodás, világos mondszerkesztés, szemléletes kifejezési mód, epikus tehetség, tiszta kiejtés és intonáció stb. Ha egy tulajdonság megvan, de egy másik hiányzik, lehet egyszerűsíteni a gyűjtést (lehet gyűjteni például fogalom-meghatározásokat és asszociációkat, de nyelvtani formákat nem).

4. Az anyag filológiai feldolgoása

A feldolgozás három szinten történik: egyéni (a gyűjtő szintjén), a helyi intézmény, valamint a központi gyűjtemény szintjén. A munka a következő szakaszokat és fázisokat tartalmazza:

1. szakasz:

- a) *Regisztráció.* A gyűjtő leírja a felvétel legfontosabb adatait, amit bevisznek a filiálé számítógépes regiszterébe. Onnan az információ a saját hálózaton keresztül bekerül a központi gyűjtemény rendszerébe, és a felvétel megkapja a paramétereinek megfelelő kódszámot.

- b) *A szócikkek szerinti elsődleges rendszerezés.* A regisztrált paraméterek között szerepel a fő szócikkek száma, melyek alapján megtörtént a lekérdezés. A hanganyag meghallgatása után a gyűjtő vagy a filiálé erre specializálódott munkatársa megállapítja, hogy az adott szón kívül milyen lexémákról hallható értékes információ. Az ismeretlen vagy ritka szavakról és kifejezésekről külön lista készül. A fent említett hat nyelvi szinten (l. táblázat) is ki kell jelölni az érdekes szegmentumokat. Az anyag feldolgozása után közvetlenül a gyűjtő kiegészíti az információt azokkal a momentumokkal, amelyek külső felhasználó számára homályosaknak tűnhetnek. A legegyszerűbb módszer mindezt magnóba mondani.
- c) *Másodlagos rendszerezés.* A központi gyűjteményben az előző szakasz eredményeinek számítógépre vitt változatát összehasonlítják a szerkesztett felvétellel, és az összes meglévő nyelvjárási anyag alapján rendszerezik. Az egyezésekre és a további információs feldolgozásra utaló lábjegyzeteket a központi gyűjtemény speciális számítógépes programja segítségével viszik be. Ezzel megtörténik a felvétel katalógizálása a rendszer „metanyelvén” (oroszul).

2. szakasz:

- a) *Lejegyzés és fordítás* a gyűjtő és a filiálé szintjén. A mi munkamódszerünk szerint a lejegyzést megelőzi a tartalom gondos elemzése. Ez amiatt van, hogy éppen abban az évtizedben, amikor a leggyorsabban kell menteni az információt, még nincs a nyelvjárások fonéma-rendszerét tükröző, egységes cirill alapú írásmód. Az alnyelvjárások jellegzetességeinek visszaadása szintén súlyos elméleti kérdés. A gyűjtőket és a lejegyzést végző munkatársakat inkább a **következetességre** kell megtanítani, melyhez tartaniuk kell magukat **a saját rendszerükben**, mint arra, hogy az állandóan változó szabályokhoz igazodjanak. A gyűjtés rövid idő alatt olyan sok anyagot eredményezhet, amit lehetetlen teljes egészében lejegyezni. A szép dikcióval elmondott és visszakérdezésekkel pontosított szöveget nem nehéz feldolgozni. A **fordítás** leggyorsabb módja: a gyűjtő vagy az alnyelvjárást jól ismerő munkatárs a fordítást és a megjegyzéseket magnetofonba mondja, ezt egy másik munkatárs számítógépre viszi.
- b) *A szöveg és a fordítás feldolgozása a központi gyűjtemény szintjén.* Az adott nyelvjárás szakértője összehasonlítja a lejegyzést a hangfelvétellel és a megformálás általános normáihoz igazítja. Ha van olyan program, mely képes konvertálni egységes transzliterációs vagy transzkripciósi elvek alapján, a szöveget ezzel dolgozzuk föl. Azokat a ré-

szeket, melyek alkalmasak arra, hogy szócikk vagy más szövegegység legyen belőlük, megszerkesztjük. A **fordítást** elég elvégezni akkor, amikor készen van a szerkesztett szöveg, ennek eredetijét a gyűjteményben őrizzük.

3. szakasz:

A nyelvjárási szótár összeállítása a központi gyűjteményben. Gyorsan létrejön a szótár ilyen munkaszervezéssel? Valószínűleg nem. Amíg élnek a hagyományos kultúrájú adatközlők, minden erőt az információ felhalmozására kell fordítani, akár a feldolgozás rovására. A központi gyűjteményben évtizedekig dolgozó hivatásos nyelvészek számítógépek segítségével megfelelő állapotban tudják tartani az anyagot, csak el kell dönteni, hogy mikor kezdődjék a végleges szerkesztő munka. Ugyanakkor azokban az években, amikor erre várunk (a 2010-es években), az akusztikus információ ideális hordozója nem a nyomtatott könyv lesz, hanem a **hangzó CD-ROM feliratokkal és sokféle vizuális anyaggal**. Maga a nyelvjárási szótár a **hanti kultúra enciklopédiájára** fog hasonlítani.

5. A gyűjtemény technikai alapja

A központi gyűjteményben a következő eszközökre lesz szükség:

- a) *Az egyén szintjén:* a gyűjtőnek a szerződés idejére
 - 1 jó minőségű magnetofon (diktafon), feltétlenül külső mikrofonnal,
 - 1 Sony TCM-939 típusú asztali magnetofon a lejegyzéshez.
- b) *A fiálé szintjén:* az intézménynek, mely a fiálé funkcióját tölti be:
 - 1 számítógép (Pentium 500), a szükséges programok: a magnetofonfelvétel digitalizálására alkalmas program (a további feldolgozás érdekében), CD-ROM író program, a központi gyűjtemény programjai, a hálózathoz való kapcsolódási lehetősége,
 - 8 mm-es videófelvevő,
 - 1 professzionális magnetofon a lejegyzéshez, melyen változtatható a lejátszás sebessége.
- c) *A központi gyűjtemény szintjén:*
 - alapszámítógép (Pentium 700) 19"-os képernyővel,
 - hangfelvételek digitalizálására és CD-ROM szerkesztésére alkalmas berendezés,

- videófelvételek digitalizálására alkalmas berendezés szerkesztő programmal, a másodlagos szerkesztés céljából 2–3 olyan számítógép, mint a fiálékban is van,
- szkennner,
- színes nyomtató,
- internet, elektromos posta (e-mail) – hálózat a gyűjtemény adatbázisának távoli elérése céljából,
- speciális számítógépes programok: adatbázisok, betűkészlet-konvertáló programok.

(Csepregi Márta fordítása)

Korszakhatár – információs világ – hanti írásbeliség (2002)

Első közlés: Рубеж эпох – мир информации – хантыйская графика. In: Рябчикова З. С., Надь Каталин, Дмитриева Т. Н. (ред.): С любовью и болью...: к 60-летию Евы Шмидт. Ханты-Мансийск: Полиграфист, 2008. 51–79.

I.

Ebben a tanulmányban megpróbálok általános képet adni azokról a fő tényezőkről és egymás közti viszonyaikról, melyek a jelenben (és a jövőben) hatnak a hanti kultúrára és írásbeliségre. A hanti fonológia és hangjelölés konkrét kérdéseire kisebb mértékben fogok kitérni, hiszen ez nem az én szakterületem, és egyébként is úgy vélem, hogy a hangjelölés kérdéseiről jobb, ha maguk az anyanyelvi beszélők döntenek.

1. Az évezredforduló dinamikájáról

A világban jelenleg két dialektikusan ellentétes tendencia hat, mely változásnak mi is a részesei vagyunk. Az egyiket „unifikációnak, azaz egységesítésnek” lehet nevezni – ez a változás normatív jellegű, a jövőre vonatkozik, új struktúrák kialakulását hozza magával. Azok, akik hatni tudnak a jövőbeli fejlődési irányokra, ellenőrzésük alatt tartják és egységesítik azokat, akiknek erejét nemcsak meghaladja területük kiszélesítése, hanem egyre inkább nehezükre esik egy önálló rendszer fenntartása. A globalizáció ennek a tendenciának csak egyetlen konkrét megnyilvánulása. Az ezzel ellentétes tendenciát „identifikációnak, önazonosításnak” lehet nevezni. Annak érdekében, hogy a jövőben bármely szinten létezni lehessen, mindenkinek újra fel kell ismernie a saját identitását, azt az alapot, mely minden változás ellenére állandó marad, melyre építeni lehet a szükséges struktúrákat. Az önazonosítás folyamata kapcsolatban van a korábbi korszakokkal, tükrözi a kínálkozó lehetőségek törvényszerűségeit és az eredmények értékes voltát. Magától értetődik, hogy mindkét tendencia bármikor megjelenhet, de korszakhatáron mindkettő döntő jelentőségűvé válik. Mivel az egyoldalúság mindig veszélyes, nem az győz, aki elszántabban készül a jövőre,

hanem az, aki megtalálja a két tendencia egymásra hatásának optimális változatát. Ebben az esetben a jövő egyszerűen a korábbi identitás kifejezésének új formája.

2. Az információ világáról

Az információ, azaz (új) ismeret valamiről bizonyos időben, ugyanolyan alapvető feltétele a létezésnek, mint például az élő organizmusok anyagcseréje. Világos ügy: ha nem tudjuk, hogy miért és hogyan legyünk, akkor inkább ne legyünk. Az információ a létezés miatt szükséges, és a maga részéről az információnak is szüksége van a saját létezésére, másként felvillan és abban a pillanatban ki is huny. Mihelyt felvillan egy információ, egy új hír valamiről, azonnal megjelenik a feladat is: hogyan hosszabbítsuk meg az életét, és hogyan adjuk tovább. Következésképpen, a világban nagy mennyiségű eszköz, „rejtjelező” rendszer jött létre az információ megőrzésére és továbbadására. Minden sejtünk „tudja” például, hogy mikor, hogyan működjek – ennek a „tudásnak” a kezdete a gének bonyolult kódjában van elrejtve. Így bármely rendszert, melyben az információ szimbólumok, jelek segítségével adódik tovább, felfoghatunk úgy, mint egy különleges „nyelvet” – ezt is meg lehet tanulni, megfejteni, lefordítani, mint az emberi nyelvet.

2.1. Jelrendszerek, nyelvek

Az ember létrehozott magának egy különleges rendszert, a nyelvet. Ebben a fogalmak olyan jelek segítségével fejeződnek ki, melyek különböző hangok, azaz fonémák kapcsolataiból állnak. A nyelv természetesen a tartalomnak csak a külső héja, kifejezési formája, amit át lehetne adni más, sőt mélyebb szimbolikával is. Az emberi nyelv különlegessége abban rejtőzik, hogy az elemek mind a tartalmi (az értelem), mind a formai (a hangsor) tekintetében önállóan működnek egy őket összekapcsoló társadalmi meg egyezés segítségével, és a többi jelrendszerhez képest páratlanul gazdag változatosságra tesznek szert. Így a gondolkodás és a nyelv kölcsönhatásának eredményeként létrejött a világ önálló, másodlagos modelláló rendszere, mely képes megemelkedett sebességgel fejlődni és absztrahálódni, azaz elszakadni a szükségtelen momentumoktól.

A nyelvi érintkezés során előbb-utóbb megjelent annak az igénye, hogy a szóban átadott információt pontosabban és huzamosabb ideig őrizze meg

az ember, mint amennyire az a hallgató emlékezetében fennmarad. Különböző írásrendszerek jöttek létre. Azok, melyek a tartalmi oldalból indulnak ki, rengeteg jelet kénytelenek használni a fogalmak jelöléséhez, viszont a nyelv külső megjelenésében (a hangalakban) megnyilvánuló különbségeket ez a rendszer nem veszi figyelembe. Ellenben, ha a külső oldalt vesszük alapul, azaz a hangzást, akkor néhány tucat jel elegendő a gazdaságos megoldásra. Itt az egyes hangok jelölése terén tapasztalt sokféleség okoz gondot. Az írásbeliségnek ez a típusa később széles körben elterjedt. Természetesen a nyelvi jelenségeket lehetetlen egy az egyben átadni írásban, de bármely esetben a döntő tényező ***a társadalmi megegyezés, az egyetértés, mely meghatározza, hogy mit milyen minőségben kell felfogni.***

2.2. Az információ és a tudomány

Amikor az absztrakt nyelvi gondolkodás összekapcsolódott az információ életét meghosszabbító írással, ez elvezetett a megismerésnek egy speciális rendszeréhez, az információ kezelésének „professzionális” módjához, a ***tudományhoz***. A tudománynak saját, különleges törvényei vannak (legalábbis ideális helyzetben), ezek a következők: a tárgy pontos meghatározása, az információ megszerzésének és ellenőrzésének egyértelmű szabályai, valamint használatának megengedett módjai. Minden tudományterületnek megvan a maga nyelve, pontos terminológiája és saját másodlagos jelrendszere, mely a valóság minél elvontabb tükrözését teszi lehetővé (ilyenek például a természettudományokban a képletek). A „nyugati” típusú tudományt egyáltalán nem a passzív megismerés jellemzi, inkább az a törekvés, hogy minél gyorsabban hasson a valóságra. Ennek eredményeként az elmúlt évszázadban a Föld lakosságának jelentős részénél ez vált a világnézet alapjává. A tudomány különleges figyelmet igényel, hiszen azóta, hogy az információs szféra vezető hatalommá vált, az emberiség fejlődésében ez foglalja el az egyik kulcspozíciót. A világ bármely jelenségét addig a szintig lehet reálisnak és perspektivikusnak elfogadni, amíg a tudomány és a másodlagos információs szféra tükrözni képes – igaz, hogy ez az elv nem mindig jelenik meg közvetlenül.

Nem hiába van a tudománynak hatalmas jelentősége. Kezdetben az írás és a képletek jelentette sajátos jelrendszereivel tűnt ki, de a 19. század végétől hihetetlenül gyorsan fejlődtek a különböző hordozókon történő valóságtükröző rendszerek: a fényképezés és a vizuális sokszorosítás egyéb eszközei, a hang- és filmfelvételek meg ehhez hasonlóak. A dolog nem állt meg az egyszerű másolásnál, elkezdődött magának az emberi gondolkodásnak a modellálása

– megnyílt a számítógép világa. A mesterséges visszatükrözés és a valóság modelljei maguk is változékonyak: a létrehozáskor és később jelentősen lehet őket variálni, ezáltal a valóságnak olyan képe jelenik meg, mely valójában nem létezik, de az emberi tudatban (vagy a digitális tudatban???) lehetséges, virtuális világ. Az a szféra, mely megsokszorozza és visszaadja az információt, rohamosan fejlődik (ez a tömegkommunikáció, az internet, az oktatást és a tudományt szolgáló adatbázisok stb.), és egyre inkább kapcsolódik az emberhez. A földgolyót a mesterséges információ vastag takarója fedi. A szükséges időben rálelni a megfelelő információra – ebben már valóban ott rejtőzik a hatalom csírája.

2.3. Az információ és a 20–21. század fordulójának etnikai folyamatai

Minden jelenség, mely kapcsolatban van témánkkal (hanti etnikum, nyelv, kultúra, írás, oktatás), már nemcsak a hétköznapi térben létezik, hanem „párhuzamos élete” van az információs modellekben. Egyszerű esetben az elsődleges (hétköznapi) és a másodlagos (információs) létezés harmonikus viszonyban van, de vannak más esetek is. A kisebb etnikumoknál az elsődleges és a másodlagos szférák elválhatnak és eltávolodhatnak egymástól. Ettől függetlenül nem kétséges, hogy a létezés elengedhetetlen feltétele, hogy birtokoljuk a reális információkat és a velük való bánásmód eszközeit. A tudománynak mint a „leghitelesebb” információ létrehozójának presztízse világszerte nő. Ezzel kapcsolatban két megjegyzést érdemes tenni. Egyrészt bármely „tudományosságra” való utalás növeli az állítás súlyát attól függetlenül, hogy ugyanazzal a tudományos módszerrel teljesen más eredményhez is el lehet jutni, és magának a „tudományosságnak” a színvonalát általában nem könnyű ellenőrizni. Másrészt a kis népek esetében a tudomány egyre inkább úgy jelenik meg, mint az etnikus lét realizációjának sajátos terepe. Nemcsak arról van szó, hogy a tudomány szorgalmasan foglalkozott ezeknek a népeknek a tanulmányozásával, sőt nem is csak egyszerű kíváncsiságból, hanem a jobb együttműködés céljával. Eljött az az idő, amikor a kis népek képviselői, amelyeknek egyre nehezebb saját „etnikus világukban” élni, lehetőséget kapnak arra, hogy etnikus mivoltukat a tudomány (és a művészet) szolgálatába állítsák. A tudomány egyik sajátossága a „korridor” funkció, azaz törvényes kijáratot biztosít az etnikus szférából a nagyvilágba és fordítva, botladozó identitás esetén lehetővé teszi a visszatérést is a gyökerekhez. Eközben természetesen a „tudományt” nem a civilizált társadalom kritériumai szerint kell érteni, hanem abban

az értelemben és jelentésben, melyet maga az etnikum ad neki. Ősi kulturális szinten ez kapcsolatban van a „tudás” és az „írás” mitikus előképeivel – nyilvánvaló jeleként annak, hogy enélkül nem boldogul az ember semmilyen szinten.

Nem véletlen, hogy az évezred határán az etnikumok többségénél óhatatlanul megtörténik az önazonosítás a „megismerés – összehasonlítás – választás” útján. Jellemző, hogy azok a formák, melyekben ez a folyamat végbemegy, valamint az információ egy része általában új (néha teljesen idegen), de az információ másik része és maga a döntés az etnikum sajátja. A szubsztrátum-típusú népeknél, amelyeknek az etnicitása nehezen megvalósítható, csak a velük született kollektív tudatalattit („az ősök emlékezetét”) lehet eredetinek tartani, valamint a korai gyermekkori emlékek rétegét – feltéve, ha a gyermekkor hazai környezetben zajlott. Minden ezt követő meghatározó tényező (nevelés, oktatás, munkahely, életmód, nyelv, kultúra, vallás, tudomány stb.) történetileg fejlődött ki más etnikum(ok) körében. De mivel a pszichikum az önazonosságra épül, az ember kész elfogadni bármilyen információt bármilyen formában, összehasonlítani bármely közösségeket annak érdekében, hogy megtalálja a „sajátját”. Úgy tűnik, minden „nem-a-miénk” végeredményben mindenképpen a „miénk”. Igaz, hogy néha olyan sok újdonság zúdul ránk, hogy ez már nem illik bele semmilyen kategóriába. Ha megnézzük az őslakos népek társadalmi-politikai mozgalmait és viharos kulturális aktivitását, nem nehéz követni az önazonosítás folyamatának új formáit. A nemzeti tudomány az új identitás megformálásának erőteljes eszköze. Ezzel pedig visszaérkezünk az etnikus nyelv és írásbeliség kérdéséhez.

2.4. Etnikum, nyelv, írásbeliség

Az etnikus nyelv értékéről leginkább azok a népek tudnának beszélni, amelyek már elveszítették a nyelvüket, és érdemes lenne odafigyelni rájuk azoknak, akiket a közeljövőben hasonló sors fenyeget. Ebből a szempontból a nyelv következő funkciói fontosak:

1. Információcsere bizonyos közösségek belül.
2. A világ modellálása – „kódolása” – és a korábbi tapasztalatok megőrzése.
3. A közösség önálló információs tere.
4. Az 1–3. funkciók újratерemtésének lehetősége.

Egyszóval a nyelv **önálló, teljes világ a tudatban, mely elméletben semmi mástól nem függ magán a tudaton kívül**. Más dolog, hogy a tudat a maga

részéről számos feltételtől függ, melyek rajta keresztül hatnak a nyelv állapotára és működésére.

Az ún. „fiatal írásbeliségű” nyelvekből, mint a hanti nyelv is, sok ezer létezik a világban, és mindegyikük nagyon kritikus állapotban van. A hanti esetében a nyelv funkcionálásának fenti ideális képletét egy egész sor feltétel korlátozza:

- a hanti nyelv beszélői (kevesebb, mint 15 000 fő) kisebb szigeteken élnek a másfél milliányi főt számláló más nyelvű, bevándorolt lakosság közé keveredve;
- a kétnyelvűség miatt a fiatalabb nemzedék körében meredeken csökken az anyanyelv aktív használata;
- a nyelvjárási megosztottság megnehezíti a különböző csoportok kommunikációját – a távolabbi nyelvjárásokat nem lehet megérteni;
- gyakorlatilag nem léteznek nyelvi (nyelvjárási) és helyesírási normák;
- egyelőre nincs adekvát iskolai oktatás, nincsenek információs fórumok;
- az anyanyelvű írásbeliség teljes hiánya miatt az olvasni tudás még az értelmiség körében is megragadt a gyermekkori szinten stb. ...

Egy ilyen felsorolás után a pesszimista azt mondhatja: „Miért pazaroljuk erőnket egy felesleges ügyre?” A dolgok állása viszont lehet, hogy éppen fordítva van.

Jelenleg az egymással szoros közelségben élő csoportok között viszonylag sokan vannak középkorú és fiatalabb anyanyelvi beszélők, akik hagyományos környezetben sajátították el a nyelvet. Ebben a fázisban a nyelv még meg tud felelni a fenti funkcióknak. Mindenki számára világos, hogy az 1–3. funkciók már nem tudnak megjelenni eredeti, tiszta formájukban, viszont még inkább megnő a 4. funkció jelentősége, *azaz a nyelv képessége, hogy másodlagosan létrehozza a saját funkcióit és mindazt, ami őt magát létrehozta.* Éppen manapság kell feltétlenül foglalkoznunk a nyelvvel, és egyáltalán nem véletlen, hogy az összes „aktív” nyelvjárás beszélői között vannak emberek, akiket érdekel az anyanyelv ügye. Még akkor is, ha kevés lehetőségük van hantiul beszélni saját közegükben, fontos szerepet játszik életükben a nyelv, akár mint kutatásuk vagy önmegvalósításuk tárgya, az oktatás vagy a művészi kifejezés terepe. Ilyen emberek vesznek részt ezen a szemináriumon¹. Minden nappal nő az érdeklődés nemcsak a külső körülmények

¹ „Hanti írásmód és helyesírás” nemzetközi tudományos-gyakorlati szeminárium (Belojarszkij, 2001. március 26–április 1.)

miatt, például azért, mert a nemzetiségi intézményekben új munkahelyek keletkeztek, vagy mert a tudományos világ figyelme az északi őslakos népek irányába fordult – ennek mélyebb oka is van.

Az anyanyelv védelme, a nyelvi normák és a helyesírás áttekintése – ez a nagy sorsfordulókra jellemző jelenség. Manapság a legfejlettebb népeknek is foglalkozniuk kell ezzel a kérdéssel. Az új fogalmak és a kölcsönszavak bármelyik nyelvben elérhetnek egy kritikus mennyiséget, és ami az írást illeti, a következtelen helyesírás komolyan megzavarhatja a számítógépes programokat. Tehát mindenképpen el kell végezni ezt a munkát. A különbség csak abban van, hogy a fiatal írásbeliségű népeknek most kell eljutniuk azokhoz a standardokhoz és kompromisszumokhoz, melyek más népeknél több száz évvel ezelőtt kialakultak.

A konkrét társadalmi körülményektől és az egyes nyelvjárások aktivizálásától függetlenül meg kell alkotni egy tudományosan és gyakorlatilag megalapozott, egységes grafikai rendszert a hanti nyelv összes nyelvjárására egyszerűen azért, mert az adott történelmi periódusban nélkül lehetetlen saját, etnikus információs bázist létrehozni.

3. Új feltételek a fiatal írásbeliségű népek előtt a 20. és 21. század fordulóján

Amikor egy teljes írásrendszert dolgozunk ki, óhatatlanul is figyelembe kell vennünk az új feltételeket, melyek között a rendszernek működnie kell. Ha folytatódnak (?) a mai civilizációs folyamatok, akkor az őslakosok fiatalabb nemzedékének más lesz a viszonya nemcsak a betűkhöz, hanem általában a jelrendszerekhez.

A teljes népesség körében kötelező lesz a számítógépek, a hangrögzítő és egyéb eszközök ismerete. A városokban és a nagyobb településeken ez már megszokott a fiatalok között, és terjed a falvak irányába. Az internátusi nevelés során a falvakból és az erdei szálláshelyekről származó gyermekek nemcsak megismerkednek a számítógéppel, hanem az interaktív oktató és játéktanulmányok hatással vannak felfogásukra és pszichikumukra is. Ezen a területen sajátos „átprogramozásnak” lehet tartani a kisebb falvakban és erdei szálláshelyeken zajló rádiós és számítógépes oktatási programokat, ahol az információs tér és annak mechanizmusai lényegesen különböznek a sűrűn lakott településektől. Minden új eszköz „párbeszédet” kezdeményez az emberrel. Szükséges ezért a jelek és a szimbólumok helyes értelmezése, az „írás” módjához való igazításuk, hogy az érzékelésnek ebben

az újfajta „jel – jelölt” típusú feltételrendszerében jártasságra tegyen szert a használó. Magától értetődik, hogy ilyen nevelés után az ember konstruktívabb módon viszonyul bármely jelrendszerhez.

Az információk és a jelrendszerek szférájában szintén új önazonosítási folyamat megy végbe a „megismerés – összehasonlítás – választás” útján. A folyamat végén gigantikus méretekben keverednek össze az információs bázisok és jelrendszerek. Az előző nemzedéktől különbözően – mely elvileg meg volt fosztva a választási lehetőségtől – a fiatal generációt az a történelmi feladat várja, hogy új szintézist hozzon létre. Ők kevésbé kötődnek az ábécék és helyesírási szabályok egyneműségéhez, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az értelmiség, mely használni fogja az írást, általában ismer néhány írásrendszert (a cirill és a latin ábécét). Így várható, hogy csökken az orosz ábécének és helyesírásnak a hanti írásra gyakorolt hatása. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy az elsődleges hanti nyelvi alap gyors változásnak van kitéve, kevert nyelv jön létre, melyben fölényben vannak az orosz elemek. A fiatal generáció az írást is teljesen a grafémák orosz jelentése szerint fogja föl. Így az iskolai oktatásban bizonyára célszerű lesz figyelni a két grafikai rendszer összeegyeztetésére.

A jelek terén a informatikai lehetőségek valóban új korszakot nyitnak meg. Mivel számítógépes programokkal bármilyen formájú jelet meg lehet alkotni és azt regisztrálni lehet a rendszerben, végleg érvényét veszti az írásrendszer erőszakos egységesítésének fő indoka: „a mi karakterkészletünkben nincs ilyen betű”. Tulajdonképpen létre lehetne hozni teljesen egyedi grafikai rendszereket a fiatal írásbeliségű népek számára (ahogyan ez megtörtént néhány amerikai indián és inuit nép esetében), de az iskolai oktatásban egyidőben használni három különböző írásrendszert – ez nagy teher lenne a gyermekeknek. ***Úgy véljük, hogy a problematikus fonémák jelölését egységes speciális jelek létrehozásával lehetne megoldani.***

A fiatal írásbeliségű népek írásrendszereinek kialakítására másképpen is nagy hatással lehet a technikai tényező. Az információ tekintetében hatalmas távlatokkal rendelkezők az „ábrázolás – hang – írás” típusú komplex hordozók, például a lézerlemezek, a DVD lemezek vagy a feliratos videófelvételek. Amint létrejön a megszakítatlan kapcsolat a hang és az írásos forma között, a graféma feladata – azaz, hogy jelölje a nyelv hangjait – jelentősen egyszerűsödik. Ha a hangfelvétel pontosan átadja az aktuális hangzást, a grafikus rendszer ettől elválhat, például közeledhet a fonéma-rendszer ideális ábrázolásához, azaz lehetősége lesz arra, hogy minimális mennyiségű betűt használjon. Egyelőre ezt az eszközt elsősorban az oktatásban (például a nyelvoktatásban) használják, és jó eredményeket lehet vele

elérni a kiejtés és a helyesírás elsajátításában. A kis népek esetében hatalmas jelentősége van akkor, amikor komplex formában igyekeznek megőrizni az etnikus információkat akár a „hang – írott szöveg” típusú elektronikus hordozókon.

Mivel az utóbbi időben számos új könyvkiadó jelent meg a piacon, külön intézkedésre van szükség a grafika és a helyesírás normáinak betartása érdekében.

4. A modern írásmód elveiről

Ahogy már bemutattuk, az írás társadalmi megegyezés arról, hogy mely nyelvi elemet milyen jellel adjunk vissza. A megegyezéshez a leggyorsabban el kell jutni, maga a jel minősége („helyessége”) már másodrangú kérdés. Érthető: ha a norma gyakran változik, az embereknek nincs idejük arra, hogy elsajátítsák. Viszont bármely szabványhoz hozzászokik a társadalom, ha az elég sokáig változatlan. A grafikai rendszer kialakulása általában hosszú történelmi folyamat eredménye, és nem kevés erőfeszítést igényel. Két oldala van: az adott időszak élő nyelve és az, hogy hogyan érzékelik a grafikai rendszer létrehozói. ***Az írásmódban (és a helyesírásban) mindenképpen a nyelvnek egy korábbi állapota és annak grafikai képe tükröződik*** – ez az írásnak egyik elkerülhetetlen törvényszerűsége. Erről könnyen meggyőződhetünk egy egyszerű példa segítségével. A középkor óta, amikor a mai európai nyelvek többségének írásrendszerei kialakultak, a nyelvek hangjai jócskán megváltoztak, hasonlóképpen a nyelvtudomány is új módon közelít ehhez a témához – legkevesbé viszont az írás változott, mely továbbra is a középkori alapokon nyugszik.

Az írásrendszerek elméletével bőven foglalkozik a szakirodalom. A hanti írásmód és helyesírás kérdéseit is többen kutatták. Itt csak néhány olyan fontos elvet sorolok fel, melyekre feltétlenül figyelniünk kell.

1. A fonematikus elv. Az írásbeliség létrehozásának feltételei jelentősen megváltoztak a 19. század végétől kezdve, amikor megnyílt annak a lehetősége, hogy az írásrendszerekbe bevigyük a nyelvészet eredményeit. Feltételezhető, hogy ha a jelek (betűk és grafémák) híven tükrözik az alapvető egységeket, a fonémák rendszerét és kapcsolódásaik törvényszerűségeit, akkor az írás egyértelműbben tud funkcionálni a társadalomban (például egyértelműbben jelöl, könnyebb elsajátítani stb.). De ezzel nem kerüljük el az alapvető ellentmondást. Az írásnak stabil szabványokra van szüksége, de közben a tudomány nem fog egy helyben állni. A fonológia egyre mélyebb struktúrákat tár fel,

és arra törekszik, hogy a fonémák mennyiségét a minimálisra csökkentse. Az absztrakciónak ez a foka meghaladja az egyszerű nyelvhasználó erejét. Mint rendesen, ebben az esetben kívánatos az észszerű kompromisszum. Nem mindig esik egybe a fonémák táblázata az ábécével, de bármikor érdemes előnyben részesíteni azt az alternatívát, amelyik nem (vagy kevésbé) sérti a fonematikus elvet. Egyszerű példa: jó lenne elkerülni, hogy egy betűvel több fonémát jelöljünk, vagy fordítva: néhány betűvel egy fonémát.

2. Gazdaságosság. Mivel az energiával való bölcs gazdálkodás elve (egyszerű emberi értelemben: a lustaság) az írás idején is működik, kívánatos nem használni fölösleges betűket, jeleket, grafémákat, elkerülni a redundanciát, azaz a szükségtelen ismétléseket. Nem könnyű néha összeegyeztetni a beszélők logikáját magának az írásnak a logikájával.

3. Logikusság, következetesség. Ez a triviális igény problémák sokaságát okozza. Az egyik ok abban rejlik, hogy az orosz írásrendszer elidegeníthetetlenül tartalmazza az orosz nyelvnek a fonémakapcsolatokról szóló szabályát (szótagjelölő elv, jésített magánhangzók). A hanti beszélők, sőt a hanti ábécék egyes változatainak létrehozói ezt a legkülönbözőbb „logikák” alapján alkalmazzák a hanti nyelvre is. A másik probléma a grafikai „hagyományok”, azaz a korábbi grafikai változatokból fennmaradt megoldások keveredése. Észre lehet venni ezenkívül az írásmód érzékelésének sajátosságait a kevésbé iskolázott hantiknál: ugyanazt a diakritikus jelet használják különböző esetekben, mivel azt gondolják, hogy a nyelvet beszélők úgyis értik a szöveget (l. lejjebb).

4. A nyelvjárási különbségek kiegyenlítése. A hanti nyelv erős nyelvjárási tagoltsága miatt az írás egyik alapvető funkciója lehet a nyelvjárások egymáshoz való közelítése, valamilyen „nyelvjárások feletti rendszer” kialakítása, melyet egységes forma szerint írnak, de mindenki a saját kiejtésével olvassa. Korábban irodalmi nyelvről vagy nyelvjárásról volt szó, de a mostani folyamatokat ismerve én inkább a vezető nyelvjárások alapján létrehozott „új regionális nyelvi variánsok” tudatos létrehozásáról beszélnék. Ennek megfelelően a két fő nyelvjárás csoport grafikai rendszere létezik két változatban (északi és keleti). Egy ilyen írásmód kidolgozása alapos ismereteket igényel, valamint a nyelvjárás (pontosabban alnyelvjárások) beszélőinek és a nyelvjáráskutató szakembereknek közös erőfeszítésére van szükség, hiszen egyetlen nyelvjárás alapján nehéz eldönteni, melyik jel az optimális megoldás. A fő grafikai eljárásnak a különleges betűk és jelek létrehozását lehet tartani, melyek a legnagyobb százalékban megfelelnek az egyes nyelvjárások bizonyos fonémáinak. Ugyanakkor a folyamat legfontosabb momentumai nem az elmélet, hanem a beszélők közötti megegyezés.

II.

1. A „Hanti írásmód és helyesírás” szeminárium megszervezésének ötletéről

Az etnikus értelmiség irányából két alkalommal nyilvánult meg széleskörű, többek között az írásbeli önkifejezés iránti sajátos igény, mind a kétszer konjunktúra idején: először az 1930-tól 1937-ig tartó időben, másodszor pedig most, az 1990-es évektől kezdve. Egyelőre ez abban nyilvánul meg, hogy a szerzők szeretnék közölni műveiket nyomtatásban, de hamarosan számítani lehet a lézerlemezekre és a feliratos videómontázsokra is. A publikációs lehetőségek úgy nőttek meg, hogy közben hiányzott a helyesírási normák kontrollja, ezért az elmúlt tíz évben a felsőfokú végzettséggel rendelkező hantik önálló írásmódot és helyesírást alakítottak ki maguknak. Megírtak egy (általában kétnyelvű) művet, találtak hozzá egy megfelelő tudományos fokozattal rendelkező, kívülálló személyt, akit kevésbé izgattak a hanti írás finomságai, és az ő segítségével kiadták a művet. A konjunktúra feltételei között (leginkább orosz nyelvű könyvekre volt igény) és a nemzeti értelmiség versengése során rövid idő alatt valódi kísérleti laboratórium jött létre. Ez érinti az írásbeliség minden ágát, magában foglalva az iskolai tankönyveket is. Egy és ugyanaz a személy a legkülönbözőbb szabványok szerinti írással tudja kiadni a munkáit, sőt akár egy dolgozaton belül is váltogathatja a helyesírást.

Napjaink legjellemzőbb jelensége az, hogy nincs igény az egyeztetésre, vagy pedig ha vannak is próbálkozások, azok nem elég hatékonyak. Ez a jelenség összefügg a szerzők önazonosításának mechanizmusával és azzal, hogy milyen társadalmi csoportokat képviselnek. Magától értetődik, hogy egy évtized alatt lehetetlen bejárni azt az utat, melyre más népeknél évszázadokra volt szükség. De egyenként javíthatni a szerzők által kitálatott megoldásokat azután, hogy már megjelent az „írásmű”, ha sok szerzőről van szó, szintén unalmas játék. A legjobb, amivel segíthetünk, az, hogy létrehozunk egy hivatalos fórumot a nemzeti értelmiség kellően széles köre számára, ahol közösen végig lehet gondolni a nyelvváltozatok (nyelvjárások és alnyelvjárások) különbségeit, megfogalmazni ötleteinket a hangok jelölésének módjáról, beszélgetni a helyesírás problematikus momentumairól. Kíváncsi lennémegegyezni valamilyen szabványról, vagy legalább a létrehozásának és alkalmazásának szervezett formájáról. Attól függetlenül, hogy ez megvalósul vagy nem, mindenképpen szükséges egy állandó, széles fórum, ahol az etnikus értelmiség áttekintheti az anyanyelv és az írásbeliség kérdéseit. Enélkül lehetetlen tovább lépni egy új szakaszba, új szintre.

A szeminárium szervezésének alapvető ötlete a maximális nyitottság és rugalmasság. Napjainkban annyira változékony az élet, hogy csak az képes a fejlődésre, aki felismeri az adott idő legfontosabb tényezőit, és azonnal reagálni tud rájuk. Ezért szigorú napirend helyett én szabad foglalkozásokat ajánlanék széles időkeretben, és elméleti tanítások helyett azt, hogy a gyakorlatban derüljenek ki a konkrét problémák, hiszen a közös tapasztalatnak egész más hatása van, mint a külső sugalmazásnak. Ez a nyitottság érvényesült a szeminárium résztvevőinek kiválasztásában is. Azt tartottuk fontosnak, hogy lehetőleg minden nyelvjárásnak és alnyelvjárásnak legyenek jelen anyanyelvű képviselői, az előadók között pedig olyanok, akik a legkülönbözőbben gondolkoznak a hanti írásbeliségről. Nagyon sajnáljuk, hogy a „novoszibirszi iskola” képviselői várakozásaink ellenére nem vesznek részt a szemináriumon. Külön meghívást kaptak, hogy járuljanak hozzá a rendezvény tudományos színvonalának biztosításához, és objektív kísérleti mérésekre alapozva tisztázzanak egyes nehezen érthető kérdéseket. Tudvalevő, hogy az ő koncepciójuk eltér a hagyományos obi-ugrisztikában ismerttől. A szeminárium teljessége sérül azzal, hogy nézeteiket nem tudják itt részletesen kifejteni.

2. Hányféle írásmódra van szüksége a hanti nyelvnek?

Kétségtelen, hogy sürgősen létre kell hozni a hanti írásmód és helyesírás modern szabványait. Figyelve az ebben a témában zajló számos vitát, feltehetjük azt az alapvető kérdést: és pontosan milyen szabványt? Első pillantásra ez az iskolai oktatásban használt gyakorlati írás lenne, mely nyilvánvalóan kötelező a mai típusú civilizációban. De a hanti nép már átlépett az etnikus létezés új szakaszába, ahol az „írást” már a „tudomány” irányítja, és a leggyorsabb módon grafikusán kellene rögzíteni a szóbeli információs bázist. Ez a bázis konkrét formájában kizárólag alnyelvjárási változatokban létezik, és a gyakorlati írásmód egyetlen nyelvben sem alkalmas arra, hogy tükrözze ezt a szintet. Így az alapvető kérdés: hány írásrendszer szükséges jelenleg a hanti nyelv számára? Legalább kettő: a gyakorlati írás és a pontosabb, a tudományos írás. A kettő nagyjából úgy viszonyul egymáshoz, mint az egységesítő tendencia az önazonosítóhoz.

1. Gyakorlati írás. Általános használatra való. Normatív jellege van, így egyesít bizonyos szintű nyelvváltozatokat, létrehozva az „irodalmi” nyelv vagy nyelvjárás alapjait. Következésképpen, olyan grafémákat tartalmaz, amelyek nem egy konkrét hangzásnak felelnek meg, de érthetők a nyelv be-

szélői számára, mert csak korlátozott mértékben lehetnek a kiejtés etalonjai. Oktatása az iskola első osztályaiban kezdődik. Tankönyvekben, a tömegkommunikációban és az ügyintézésben használják, ezenkívül a szépirodalomban és részben a tudományos szakirodalomban, személyes feljegyzésekben és egyéb hasonló műfajokban.

Figyelembe véve egységesítő funkcióját és annak eredményét a jövőben, az új írásmód kidolgozásakor célszerű számolni a nyelvben ható új tendenciákkal. Az élő nyelv fejlődésének szintjén ez az orosz nyelv hatását jelenti, valamint a helyi nyelvek és nyelvjárások új „nyelvszövetségeit”. Ez utóbbiakra lehet példa három nyelvváltozat szövetsége északon: a suriskári nyelvjárás északi variánsa, az obdorszki hanti és a nyenyec nyelv vele érintkező tundrai nyelvjárása; északkeleten: a középső- és felső-kazimi, a szurguti nyelvjárás északi alnyelvjárásai és az erdei nyenyec velük érintkező nyelvjárásai. A kétnyelvűségből következően a grafikai tükröződés szintjén a hanti nyelvet teljesen az orosz írásrendszer alapján fogják föl. Továbbá, feltehető, hogy a jövőben megnő azoknak a száma, akik meg akarnak tanulni hantiul, például az eloroszosodott hantik és azok az emberek, akik kapcsolódni szeretnének az új északi kultúrkörhöz. Ebben fontos szerepe lesz az írásnak. Minden olyan grafikai eljárásra szükség lesz majd, melyek összhangba tudnak kerülni ezekkel a tendenciákkal.

2. Tudományos írás. Az adott kontextusban olyan írás, melynek célja, hogy pontosan rögzítse a nyelvváltozatokat és a bennük rejlő információt. Az írásmód és a helyesírás megfelel a nyelvészeti normáknak. Ha az írás speciális rendszert képvisel, transzkripciónak hívjuk, ami „írásbeli eszköz a beszédrészek hangzásának egyértelmű rögzítésére” (Nagylexikon 1998: 517). Valójában a nyelv mint forma hatalmas mennyiségű **történelmi információt** rejt magában. Éppen a fiatal írásbeliségű népek számára szolgál forrásul arra, hogy megismerjék saját múltjuk jelentős részét, de csak abban az esetben, ha a nyelv helyesen és egyenletesen van dokumentálva. Egy etnikum tudományos írásának és szóbeli dokumentáló tevékenységének olyan minőségűnek kell lennie, hogy az **identitás megalapozásának céljából** el lehessen jutni általa egészen a forrásokig. A hivatásos tudományos és a gyakorlati írás közötti különbséget szemléletesen lehet demonstrálni azzal a példával, hogy míg K. F. Karjalainen vagy W. Steinitz feljegyzései alapján rekonstruálni lehet a hanti nyelv történetét, addig egy hanti nyelvű újság esetében az olvasó megelégszik azzal, hogy általában érti a mondatokat.

A hanti nyelv számára a hivatásos tudományos írás latinbetűs, melyet Wolfgang Steinitz és munkatársai dolgoztak ki az 1950-es években – ez a finnugor fonematikus transzkripció. Ez széles, alaposan elemzett infor-

mációs bázison alapul, és maximálisan ennek a nyelvsaládnak a jellegzetességeire épül. A tömeges hangfelvételek megjelenése (különböző típusú felvételekről van szó), valamint a nyelvtudomány fejlődése szükségessé tett néhány kiigazítást, de maga a rendszer igazolást nyert a tudományban. Az oroszországi tudományos gyakorlatban ez azért nem terjedt el, mert a szocializmus idején nem érdeklődtek iránta, de semmilyen egyéb rendszer sem fejlődött ki a helyében. Adódik a kérdés: milyen rendszert használjunk a mostani fázisban, amikor a legnagyobb méretű írásos dokumentálás feladata áll előttünk? A következő lehetőségek jöhetnek számításba:

1. A finnugor transzkripció megújított variánsának használatba vétele. Kényelmes, a finnugrisztikában elismert, ezzel az átírással van kiadva a hanti nyelvvel kapcsolatos munkák többsége (például Steinitz nyelvjárási szótára). Manapság, a teljes globalizáció idején aligha van különleges jelentősége annak, hogy ezt az írásmódot külföldön dolgozták ki, és latinbetűs alapú.
2. Áttérni valamilyen nemzetközi fonetikai transzkripcióra, például az IPA (International Phonetic Alphabet) rendszerére. Ezzel írják át többek között az angol, a francia és más nyelveket. Ezt az írásmódot értené a világ összes nyelvésze, de maguk a betűk és a jelölés elvei hanti szempontból nagyon bonyolultak lennének. Egy ehhez hasonló írásmóddal nehéz lenne nagy információs gyűjteményt létrehozni.
3. Az orosz transzkripció alapján létrehozni egy írásrendszert. Erről meg kell egyezni a szlavistákkal, hiszen a speciális szláv rendszer finnugor nyelvre való átdolgozásához sok kiegészítő betűre, jelre és helyesírási szabályra van szükség.
4. Nem transzkripciót, hanem a praktikus írásnak egy pontosabb változatát létrehozni speciális betűkkel és a problematikus fonémákhoz szükséges mellékjelekkel (például a kakuminális mássalhangzók vagy a kazimi *ε* hang jelölésére) és gondosan kidolgozott helyesírással. Ez hasonlít arra a típusra, mint amivel például a nem nyelvészeti, de tudományos munkákban írják az orosz nyelvjárási szövegeket, de annál pontosabb. A lejegyzéseket nem nehéz áttenni finnugor transzkripcióba.

Sürgősen szükség lesz az egyes alnyelvjárásokra kidolgozott tudományos átírássra, mert vészesen csökken a nyelvtudás szintje, és ugyanolyan gyorsan enyészik el a hagyományos információs bázis. Hangfelvételek esetében: ha ismeretlenek a felvétel konkrét körülményei és a hangzással kapcsolatos információ, akkor **20 év múlva elképzelhetetlenül nehéz lesz hallás után lejegyezni a felvételt.** Ebben még a legjobb számítógépes elemző progra-

mok sem tudnak segíteni. A hangfelvételek terjedelmét és a feldolgozás sürgösségét figyelembe véve olyan rendszerre van szükség, melyet közép fokú végzettségű tudományos munkatársak is el tudnak sajátítani.

Kérem a szeminárium résztvevőit, gondolkozzunk azon, melyik rendszer lenne a legmegfelelőbb egy olyan hatalmas mennyiségű hanganyag lejegyzésére, mint ami az előttünk lévő évtizedben létrejön, hiszen a történelem számára csak az átgondolt, azaz írásban feldolgozott információ őrződik meg.

3. Az írásmód és az önazonosítás mechanizmusai közötti viszony a korszerűsített ábécé példáján

Itt a serkáli, a kazimi, a berjozovi és a suriskári nyelvjárások korszerűsített helyesírásait tekintjük át. Az obdorszki nyelvjárás, melyen a 19. században elsőként kezdtek írni, máig a legperspektivikusabbnak számít. A szocializmus idején nem alakult ki rajta megfelelő standard írás. Mivel a fonémarendszere erősen különbözik a többi nyelvjárásétól, sürgősen össze kell állítani egy bizottságot, mely az általános normatíva keretei között kidolgozza az obdorszki nyelvjárás standard írásmódját.

Amikor az 1990-es évek elején megismerkedtem a korszerűsített ábécével, a finnugor fonológia felől nézve kicsit idegennek tűnt nekem (bár én igazából nem vagyok fonológus). Mivel meg kellett ismernem ennek a rendszernek a működését, és nem akartam beavatkozni egy másik etnikum írásbeliségének a fejlesztésébe, úgy döntöttem, hogy a beloarszkiji folklór archívum munkájának alapjául ezt a írásmódot vesszük át. Nagyon is megfelelőnek tűnt a szövegek, még a folklór szövegek feldolgozására is. Néhány speciális helyesírási szabály bevezetésével majdnem professzionális filológiai szint elérése vált lehetségessé – ez nem is annyira az írásmódtól függ, mint inkább az írást végző felfogásától.

Amíg a munkatársaimat tanítottam, akik bár még ha tanultak is hanti írást az iskolában, de később nem használták, valamint amíg az adatközlőkkel vagy az értelmiség képviselőivel szövegeket dolgoztam fel, lehetőségem volt megfigyelni azt, milyen a hantik elsődleges írásérzékelése. Erről Wolfgang Steinitznek szintén vannak érdekes megfigyelései az 1930-as évekből, és ennek a témának a legjobb szakemberei mégis bizonyára a tanárok. Itt, a szemináriumon mi is végeztünk kísérleteket néhány paraméter alapján. A résztvevők a magnetofonról a saját beszédüket írták le – ez tükrözi a nyelv és az írás elsődleges érzékelését a legtisztább voltában. Azután

ugyanannak az alnyelvjárásnak a beszélőjétől felvett szöveget írtak le – ez szolgálja a kölcsönös ellenőrzést. Ezt követően egy másik északi nyelvjárás felvételét kellett leírniuk – így lehet megállapítani, hogyan osztályozzák az eltérő jellegű különbségeket saját nyelvjárásukkal összehasonlítva. Mivel a „belülről való” látás, a hanti írás sztereotipikus felfogása sok területen megvilágítja a korszerűsített ábécé kérdéseit, az alábbiakban bemutatok néhány jellegzetes momentumot.

3.1. A hangok és a grafémák „eticitása”

A hantiknál, bármilyen oktatási intézménybe is jártak, az írásmód érzékelésének alapja természetesen a betűk orosz hangzás szerinti jelölése. Ha egy hanti hang nagyon különbözik az oroszótól, akkor mind a hang, mind az annak megfelelő betű a „hanti” meghatározást kapja, például a keményebb (inkább kakuminális) *l* (л) „orosz”, és a különböző nyelvjárásokban más, elől képzett *л* (л) a „hanti”; az orosz *o*-hoz képest a kazimi *o* (középső nyelvvállású, centrális, labiális magánhangzó) „hanti”. Ugyanakkor a „hanti” jelentést más grafikai rendszerrel is kapcsolatba hozzák. A finnugor átírást, melyet speciálisan a hanti nyelv leírására hoztak létre „németnek” (немиц) nevezik, mert a hantik idősebb nemzedéke az iskolában akkor találkozott latin betűkkel, amikor német nyelvet tanult, és azért is, mert a finnugrisztikai irodalom nagy része ezen a nyelven van kiadva. Ebből a szempontból viszont a cirillbetűs ábécé számít „hantinak”.

3.2. Az etnicitás grafikus jelölői: etnomarkerek

Ha nincsenek speciális betűk a „hanti” hangokra, akkor az egyszerű betűket mellékjelek segítségével lehet hantivá tenni. Ez az ötlet és a mellékjelek is a külső társadalom felől érkeznek. Ha megnézzük a jeleket, kiderül, hogy ez nagyon gazdaságos módszer: a mássalhangzóknál és a magánhangzóknál egy-egy jelre van szükség. A kevésbé iskolázott embereknek természetesen nem jutott volna eszébe mellékjeleket használni, mivel a kiinduló helyzet a mellékjel nélküli betű bármely pozícióban. Még ha fel is rakják a jeleket, akkor is csak elszórtan és nem egyértelműen. Abban az esetben válnak markerré, amikor fennáll az oppozíció ténye, azaz ellentétesek a jelöletlen alakokkal. Ez nemcsak a hanti fonémákat érinti, hanem azokat a grafémákat, amelyek részt vesznek az „orosz – hanti” ellentétben. Azokban a nyelvjá-

rásokban, melyeknek a hangjai nem nagyon térnek el az orosz hangoktól (például a serkáliban), ez az etnicitást jelző funkció nem jelenik meg olyan világosan, mint azokban, melyeknek több, az orosztól nagyon különböző hangja van. Erre a legszemléletesebb példa a kazimi nyelvjárás.

A mássalhangzók etnomarkere: a „farkinca”. Alapvető példája ennek bizonyára az oroszban előforduló [ш–щ]² (s–scs) pár, melyet a hanti ábécében eredetileg nem is használtak. Analóg módszerrel jött létre az „orosz” [н] (n) és a „hanti” [ɲ] (ng, veláris nazális mássalhangzó) pár. Bonyolultabb az összefüggés az „orosz” л (l, kevésbé spirantikus, a suriskári nyelvjárásban erősebben, a többiben kevésbé kakuminális) és a tulajdonképpeni hanti [ɭ] között. Látható, hogy a „farkinca” itt nem jelent meghatározott fonetikai vonást, mivel a különböző nyelvjárásokban különbözőképpen ejtik (a kazimiban és a berjozoviban réshangú, a többiben nem vagy csak kevésbé az). A harmadik, atipikus pár a [ш] betűvel jelölt š hang és a „hanti(!)” [щ] betűvel jelölt, palatális, „lágy” š hang (valójában [сʲ]), melynek ejtésekora a nyelv hegye annyira hátrahúzódik, hogy akinél nem alakult ki kellőképpen a hanti fonémarendszer, összekeveri az š hanggal. Ez a grafikus ábrázolás ideiglenesen felváltotta a [сʲ] grafémát a hanti és manysi kutatók gyakorlatában is. Ezzel próbálkozott Je. A. Nyomiszova és Je. I. Rombangyejeva, és az az ötlet igen népszerű a nép körében az összes északi nyelvjárásban. A „farkinca” elterjedését az is elősegíti, hogy ezek a cirill betűk megvannak a számítógépek betűkészleteiben is.

A magánhangzók etnomarkere: a „madárka”.³ A „redukáltság” jele W. Steinitz koncepciójából van átvéve. A magánhangzó rövidségét és bizonyos mértékben „nem tiszta” képzését jelöli. Az északi nyelvjárások esetében a rövidség jeleként lehet felfogni. A továbbiakban ezt a terminust használom, hogy elkerüljem a nem első szótagi redukáltság fogalmával való egybeesést. A serkáli, berjozovi és suriskári nyelvjárásokban, ahol a rövidség kevésbé hat a magánhangzók képzésének a helyére, meg lehet figyelni, hogy csak azokban az esetekben teszik ki ezt a jelet, amikor a szónak van hosszú magánhangzós párja is. A kazimi nyelvjárás a maga speciális hangzóival és a nem egyértelmű magánhangzórendszerével másik példát képvisel. Figyelembe véve, hogy a rövid magánhangzók többsége centralizált, és hiányzik egy másik grafikai lehetőség, így nagyon kényelmes „madárkával” jelölni ezt a minőségi különbséget a megfelelő orosz magánhangzóktól, függetlenül a mennyiségi jel-

² Az alábbiakban a (többnyire cirill) betűt, grafémát szögletes zárójelbe teszem, és mellé írom a latin megfelelőjét. Amikor hangokról van szó, azt a finnugor átírás szerinti dőlt betűvel jelölöm (CsM).

³ Betű fölötti, fölül nyitott félkör (CsM)

lemzőktől. Így érthető, hogy a korszerűsített ábécében, ahol a „madárkának” a steinitzi értelmezés szerint rövidséget kellene jelölnie, megjelenik az [ȳ] (rövid *u*-hoz hasonló, palatális-centrális, rövid) és az [y] (*ú*, centrális-veláris, hosszú) pár. Az [y] megfelel az orosz [y]-nak, az [ȳ] nem felel meg semminek. A „madárka” használatának ötlete kizárólag a centralizáltság jelölésére merült fel, de nem a kevésbé iskolázottaknál. Ezt a jelölést hivatásos nyelvészek vezették be, N. B. Koskarjova és Je. I. Kovgan. Náluk van rövid [ä] és [ȳ], és a hosszú, középső nyelvállású [ō] (mely a többi északi nyelvjárásban a hosszú [y]-nak felel meg, Steinitznél [q], a korszerűsített ábécében [ə]). A hantik viszont ezt a mellékjelet sokkal inkább különböző sajátságok jelölésére használják. Szemléletes példa erre G. A. Obatyina és T. Ja. Prokina 5. osztályos tankönyvében az ӓ graféma. Ebben a tankönyvben használják a „madárkát”, de rendszertelenül. A nyílt, hosszú, kazimi *e* helyett, melynek az oroszban nincs megfelelője, a leggyakrabban az ə betűt alkalmazzák, de néhány esetben „madárkával” látják el, például: һӓм ’név’, сӓм ’szem’, вӓр ’dolog’ (Obatyina – Prokina 1995: 48). Az irodalmi nyelv szempontjából problémát jelent, ha ugyanazon nyelvjáráson belül különböző oppozíciókra ugyanazt a diakritikus jelet használják.

3.3. A nem első szótagi redukált ə problémája

A grafikus ábrázolás legproblematisabb pontja a nem első szótagi redukált ə jelölése. Nem könnyű meghatározni ezt a fonémát, mivel a kiejtésben hasonló a környezetéhez és sokféle változatban realizálódik kezdve az *i*-től az *a*-ig bezárólag. Az alapvető árnyalatot is nehéz elkapni – valamilyen rövid, homályos ejtésű hang az *e* és az *a* között. Ennek a fonémának a lényege nem a hangzásában van, hanem a szótagképző funkciójában. Egyetlen ábécében sincs rá „kész” betű, és minden nyelvjárásban kezdettől fogva folyik egy kísérlet: mely helyzetben mely betűvel kell jelölni. Ennek a fonémának az értelmezését aszerint lehet meghatározni, hogyan jelöli a szerző semleges helyzetben (például a többesszám *-t* jele előtt vagy a múlt idő *-s* jele előtt a semleges előző szótagban).

Sajnos a 19. században nem dokumentálták a hanti nyelv beszélőinek ezzel kapcsolatos nézeteit. Az északi nyelvjárások első kutatói ezt a hangot általában középső nyelvállású, rövid, palatális hangnak fogták föl, és az [e] betű valamely változatával jelölték (Reguly Antal 1844. évi expedícióján: [e]; August Ahlqvist 1858, 1877. évi expedíciói: [i] alatta egy félkörrel; Pápay József 1898. évi expedícióján: [ə]). Ebben az időben a magyarok és a finnek

számára a lassú diktálás során bizonyára így is hallatszott ez a hang. Közvetett bizonyíték, hogy Reguly Antal és Munkácsi Bernát északi manysi feljegyzéseiben is ugyanígy jelölte ezt a hangot, melynek a kiejtése később *a*-ra változott. A 20. század elején K. F. Karjalainen az E. N. Setälä által kidolgozott, nagyon részletes fonetikai átírás 12 grafémát használt (hatot az *a* alapján) a hang különböző pozíciókban realizálódó hangzásának jelölésére. A sokféle variáns helyett Wolfgang Steinitz 1939-ben meghatározta a fonémát és annak egységes jelét, ez lett az [ə] graféma.

Ha megnézzük a cirill alapú írásmódot, két tendenciát vehetünk észre. Egyrészt ennek a hangnak a spontán értelmezése az [a] betű felé húz, allofonjait pedig más betűkkel jelölik. Másrészt ehelyett a szakemberek rendszeresen egy semleges grafémát ajánlanak, bár nem sikerült minden pozícióra egységes jelölést találni. Az [a] értelmezés még a cári időre nyúlik vissza. Erről tanúskodik például az obdorszki nyelvjárásra fordított Evangélium „Емынь ястопа”, ahol semleges pozícióban (a többesszám jele és a múlt idő jele előtt) az esetek többségében [a] betű fordul elő. 1930-ban, amikor W. Steinitz vezetésével kidolgozták az első standard írásmódot – latinbetűs alapon –, ennek a hangnak a jelölésére az orosz lágyjelet, a [ь] betűt vezették be. Irodalmi nyelvként akkor a kazimi dialektus szolgált. Amikor 1937-ben áttértek a cirill alapú írásmódra és ezzel együtt a serkáli nyelvjárásra, a redukált hangot [ы] betűvel kezdték jelölni. Az 1950-es évek végére ez a délies jellegű nyelvjárás elveszítette erejét, és az 1960-as években következő egységesítés során ismét megjelent az [a] a suriskári nyelvjárású szerzők publikációiban (Roman Rugin, Prokopij Szaltikov). Ez a tendencia hatott a többi északi nyelvjárásra is, és az [a] grafémát felvették a kazimi ábécébe is (Russzkaja 1982). Ez idővel annyira elterjedt, hogy a mai napon bármelyik északi nyelvjárási csoportnál bármely műfajban (korszerűsített ábécé, újságnyelv, tudományos kiadványok) a nem első szótagi redukált hangot elsősorban [ä]-val vagy egyszerűen [a]-val jelölik.

Szükséges megjegyezni, hogy az *ä* árnyalat nem egyenletesen terjedt el az északi nyelvjárásokban, és aránya délről észak felé haladva nő. A serkáli nyelvjárásban Steinitz (és a nyizjamiban K. F. Karjalainen) középso nyelvállású magánhangzót jelölt, melynek csak a *χ* hang környezetében van veláris árnyalata, a *p* és az *m* előtt pedig labializálódik. Az ilyen nyelvjárásokban sikeres az [ы] betűvel való jelölés (Steinitz 1975: 184). A kazimi nyelvjárásban Steinitz megjegyezte, hogy ez a hang korábban ritkán [a]-nak íródott, és *h*⁴ előtt nyílt szótagban a rövid *a* árnyalatát veszi föl (Steinitz 1980: 19). Rédei Károly megállapította, hogy *χ* mellett a hangszín

⁴ A mai átírásban *χ* (CsM).

veláriszá, *p* és *m* előtt pedig labiálissá válik (Rédei 1968: 10). G. G. Kurkina az 1970-es években fonetikai elemzések segítségével így jellemezte a redukált hang alapvető árnyalatát: „középső nyelvállású, a nyelv vízszintes mozgása szerint kevert jellegű, ajakréses rövid magánhangzó” (Kurkina 2000: 118), és variánsai közül a nyitottság 4. és 5. szintjét határozta meg, ez utóbbi közel van a redukált *ǣ*-hoz. A nyílt, velárisba hajló árnyalat leginkább a suriskári nyelvjárásra jellemző, legalábbis a beszélők felfogása szerint. W. Steinitz megállapította azokat a kombinatorikus feltételeket, melyek megléte esetén megjelenik a nyíltabb és velárisabb hangszín: a *χ* előtt és után, a *p* és *m* előtt a nyílt szótagokban – itt néha közel van az *ǣ*-hoz (Steinitz 1975: 7). Ezekhez a feltételekhez később Radanovics (Rédei) Károly hozzáadta az első szótagi veláris magánhangzók hatását (Radanovics 1961: 7). Steinitz is szólt (a finn-ugor fonematikus transzkripció szerinti) redukált *ə* és az *ǣ* szoros viszonyának okáról: az *ə*, mely nem fordul elő első szótagban, nyílt párjával, az *ε* hanggal együtt nagyon közel áll az *ǣ*-hoz. Ez az *ǣ* és *ə* közötti viszony nem véletlen: az első szótagi *ǣ*, kivéve, ha *χ* vagy *ηχ* mellett van, *ə*-ből fejlődött (Steinitz 1975: 13). Valóban, milyen alapon kapcsolták össze az északi nyelvjárások beszélői ezt a palatális, középső nyelvállású hangot (az *e* hang redukált változatát) az első szótagi *ǣ* hanggal? A történeti ok mellett, melyre Steinitz rámutatott, valamint a velárisabb ejtés új tendenciáján kívül lehet még egy rendszerszerű ok: az első szótagi *ǣ* és a nem első szótagi *ə* valójában komplementáris disztribúcióban vannak mint ugyanannak a fonémának a variánsai.

A fentiek után teljesen természetesnek lehet tartani, hogy egy anyanyelvi beszélő az [ǣ] grafémát a korszerűsített ábécében alkalmasnak tartja a nem első szótagi redukált hang jelölésére. Más dolog, hogy egy kicsit nehéz összehangba hozni a modern írásmód elveivel. A redukáltság jele nélkül a fonéma egybeesik a teljes képzésű, nem első szótagi *a*-val, mellékjellel nem gazdaságos, mert az összes fonéma közül éppen ez a redukált hang fordul elő a leggyakrabban. Az *ǣ* grafémát nehéz labiális mássalhangzók előtt kiolvasni, valamilyen labiális jellegű betűvel kell jelölni. Ezek viszont az egyes nyelvjárásokban grafikusan különböznek (mindenhol -ѣъ, de kazimi -ѣм, -ѣп; berjozovi -ѣм, -ѣп; suriskári -ǣм, -ǣп). Az [ǣ] graféma választása egyrészt a jelenleg domináns északi felfogást tükrözi, másrészt pedig a korábbi, tudományosan egységes [ɤ] grafémára adott választ. Ez magyarázza gyors terjedését az északi nyelvjárásokban, és bár írásban kényelmetlen használni, olvasáskor ezt tartják a legtermészetesebb lehetőségnek.

4. A mássalhangzórendszer néhány problémájáról

A mássalhangzók terén – mind a rendszer szintjén, mind nyelvtörténeti szempontból – kevesebb nehéz esettel kell szembesülnünk, mint a magánhangzók között. Az északi nyelvjárásokban az 1990-es évek elejére már csak néhány megoldatlan grafikai kérdés maradt, például az, hogy milyen betűvel jelöljék a palatális (lágý) *ś*-et: a [ɲ] valamilyen változatával vagy a [ɳ] betűvel. Ugyanakkor az 1990-es évek közepén a kazimi nyelvjárással foglalkozó nyelvészek, Jelena Kovgan, Natalja Koskarjova és Andrej Kakszin felvetettek egy alapvető kérdést: ragaszkodjanak-e az orosz írásmódban meglévő szótagjelölő elvhez és az ahhoz kapcsolódó ún. jésített magánhangzók⁵ használatához, vagy térjenek át a szerb ábécében meglévő ligatúrák használatára, melyeknél a mássalhangzó betűje összeolvadt a lágýjellel.⁶ Ez az alternatíva jelenleg még nem talált tömeges támogatásra.

A mássalhangzókat a különböző nyelvjárásokban könnyen meg lehet feleltetni egymásnak. Nem véletlen, hogy a nyelvjáráscsoportokba való felosztás egyik fő kritériuma az, hogy mely hangok jelennek meg az *l* fonéma helyén. Az eredmény a térképen koncentrikus körökben ábrázolható: a legszélső keleti és északi nyelvjárásokban *l* hallható, a középső (szurguti, kazimi, berjozovi) nyelvjárásokban zöngétlen réshangú *ɭ*, a déli, valamint az átmeneti szalimi és nyizjami nyelvjárásokban *t*. A *t* hang intervokális helyzetben, zöngés környezetben és szó végén a *d* zöngés zárhang különböző átmeneti árnyalataiban valósul meg. Az *l > ɭ > t* változás folyamata délről északra terjed, és a mai napig tart. A *t*-ző ejtés zónája jelenleg Kisik falutól Polnovat településig terjed. A szemináriumon megfigyeltük, hogy diktáláskor mindenki hajlamos a saját nyelvjárása szerint érzékelni ezeket a megfeleléseket, és azok, akik már átálltak az *t*-re, csak nagy nehézségek árán tudják visszaállítani a *ɭ* hangokat eredeti helyükön. A gyakorlati írásban példaértékűnek tekinthető az a megállapodás, amely szerint az *l* és a *ɭ* hangot egyetlen grafémával, [ɲ] betűvel írják, megőrzik ugyanakkor a kemény *l*-lel való oppozíciót, melynek a jele a [ɳ] betű.

A nyelvjárások között a mássalhangzó-kapcsolatok változásai azok, melyek helyesírási jellegű problémát okoznak. Ezek – mivel a különbségek a fonémák szintjén jelennek meg –, nem érintenek minden szót, de a mássalhangzók viselkedésének eltérő módjai gyakran olyan szóalakokhoz vezetnek, amelyek más nyelvjárások számára érthetetlenek. Egy esetleges „irodalmi nyelvjárás” keretein belül nem lenne nehéz szabályokat kialakítani. De amint

⁵ е, ю, я, ѐ azaz *je, ju, ja, jo* (CsM)

⁶ Például az *ny* hangot jelölő њ graféma (CsM)

egy tágabb körről van szó, rögtön kiderül, hogy a jelenleg legaktívabb és legéletképesebb nyelvjárások ellentétes típusokat képviselnek (például a felső-kazimi és a színjai).

Az északi hanti mássalhangzó-kapcsolatok két nagy területen viselkednek egymástól eltérő módon: az „elsődleges” állapot az Ob mentén található (a serkáli nyelvjárás, a kazimi nyelvjárás polnovati változata, a berjozovi és az obdorszki nyelvjárás tartozik ide). A középső és felső-kazimi nyelvjárásokban, valamint a teljes suriskári nyelvjárásban pedig a „másodlagosnak” nevezhető változásokkal találkozunk. Ez utóbbit az előbbihez képest „extravagáns” törvények jellemzik.

Kétféle mássalhangzó-kapcsolat van, amelyekben szabályos változások mennek végbe. Az első típus a két mássalhangzóból – egy nazális (*m, n, ń, ŋ*) vagy likvida (*r*) és egy ugyanazon a helyen képzett zár- vagy réshangból (*p, t, k, ɕ, ʃ, ś*) álló, úgynevezett „szilárd” kapcsolat. Ezek leegyszerűsödnek, azaz kiesik az egyik alkotóelemük akkor, ha egy harmadik mássalhangzó követi őket. A suriskári nyelvjárásban ez a változás szó végén is megtörténik. A szilárd mássalhangzó-kapcsolatok altípusai: 1. *-ńś-, -ńś-*, 2. *-mp-, -nt-, -ŋk-, -ŋɕ-* 3. *-rt-*. Ezek a kombinációk (az *-rt-* kivételével) változásoknak vannak kitéve az összes északi nyelvjárásban. Példák: *ɕăʃlum* (kazimi *ɕăńlum*) ’írok’, *ɕăńša* ’írj’, *ampem* ’kutyám’, *am’lam* (suriskári *aplam*) ’kutyáim’.

A második típusba az úgynevezett „alkalmi” mássalhangzó kapcsolatokból adódó változások tartoznak. Ezek például a kazimi nyelvjárásban az *š > t* és *ś > t’* változás *ɭ* hang előtt, valamint az *m > p, n > t, ŋ > k* változás *s* előtt a suriskári nyelvjárásban. Van egy speciális típusú morfofonológiai jelenség. A kazimi nyelvjárásban a főnévi igenév és a folyamatos melléknévi igenév *-ti* képzőjének *t* eleme helyet cserél a szóvégi *š* vagy *ś* mássalhangzóval. Példák: kazimi *ɕoʃti* ’tudni’, *ɕotlum* ’tudok’, *ɕăʃti* ’maradni’, *ɕăťlum* ’maradok’, *ɕăntši* ’írni’; suriskári *omăsti* ’ülni’, *opsa* ’ülj le’, *pönti* ’tenni’, *pōtsa* ’le volt téve’.

A szilárd mássalhangzó-kapcsolatok esetében az irodalmi nyelv helyesírási hagyománya kompromisszumot tesz lehetővé: írjuk le mindhárom mássalhangzót, és amikor a szöveget olvassuk, érvényesíteni lehet az adott nyelvjárás szabályait, vagyis a kieső mássalhangzót nem kell kimondani. Az alkalmi mássalhangzó-kapcsolatok esetében ez a módszer nem működik. Itt a kiejtés szerinti írásmódot követik, de ha lehetséges az „elsődleges” zóna típusához igazodni, akkor ezt érdemes megtenni (például a kazimi nyelvjárásban a polnovati alnyelvjárás legyen a szabvány). Ezen a téren aligha várható gyors egységesülés, és a beszélőknek (különösen a „másod-

lagos” zónából) meg kell ismerkedniük a különböző típusú megfelelésekkel, és kompromisszumokat kell kidolgozniuk.

5. Befejezés

Visszatérve a korszerűsített ábécé kérdésére, észre lehet venni a következő sajátságát. Ha a legproblematisabb pontokat nézzük, az olyan „etnomarkerek” használatát, mint például a „farkinca” és a „madárka”, (mely utóbbi a rövidség és a redukáltság jele), valamint a nem első szótagi redukált magánhangzó jelölését, nyilvánvaló, hogy azokban az esetekben, amikor a grafikai megoldások eltérnek a nyelvészeti alapon javasoltaktól, a korszerűsített ábécé az anyanyelvi beszélők eredeti felfogásának jellegzetes jegyeit mutatja. Ez teljesen természetes, mert széles körű használatra fejlesztették ki, kiterjedt pedagógiai tapasztalatok alapján. Valójában a korszerűsített ábécét a hanti írásbeliség teljes történetében a legszélesebb körben megalapozott grafikai-ortográfiai rendszerként jellemezhetjük, amely a tudományos elveket az anyanyelvi beszélők eredeti felfogásával ötvözi.

Azt javaslom, hogy szemináriumunk során az alábbi problémákat gondoljuk át. Az északi-hanti nyelvjárásokban ezeknek az írásmódjára kellene megoldást találni.

Magánhangzók:

1. az első és a nem első szótagi magánhangzók megkülönböztetése az írásban;
2. első szótagi magánhangzók: az összes nyelvjárás figyelembe vételével el kellene dönteni, hogy melyik jellemző alapján (időtartam, képzési sajátság) rendszerezzük a magánhangzókat, és milyen jellel jelöljük őket;
3. a kazimi nyelvjárásban a kétféle *e* fonéma felismerésének és jelölésének kérdése;
4. nem első szótagi magánhangzók: egyetlen egységes graféma bevezetése a redukált hangra minden nyelvjárásban.

Mássalhangzók:

1. a palatális (lágý) *ś* jelölésének kérdése;
2. ki kell dolgozni egy minden nyelvjárásra érvényes módszert a mássalhangzó-kapcsolatok változásának (kiesés és hangátvetés) jelölésére.

Általános:

az orosz eredetű szótagjelölő elv és a jésített magánhangzók további használatának vagy elvetésének kérdése.

Irodalom

- Honti László 1984. *Chrestomathia Ostiacica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kakszin, A. – Kovgan, Je. – Koskarjova, N. [Каксин А. – Ковган Е. – Кошкарёва Н.] é.n. История хантыйского алфавита. Kézirat.
- Karjalainen, K. F. 1905. Zur ostjakischen Lautgeschichte. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 23. Helsingfors.
- Kurkina, G. G. [Куркина Г. Г.] 2000. Вокализм хантыйского языка. Новосибирск.
- Nagylexikon 1998. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Москва.
- Obatyina, G. A. – Prokina, T. Ja. [Обатина Г. А., Прокина Т. Я.] 1995. Хантыйский язык. Санкт-Петербург.
- Radanovics (Rédei) Károly 1961. Északi-osztják nyelvtan. Nyelvtudományi Értekezések 31. Budapest.
- Rédei Károly 1968. Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen.
- Russzkaja Ju. Ny. [Русская Ю. Н.] 1982. Хантыйский язык. Учебник для подготовительного класса (на языке казымских ханты). Издание 2-е. Ленинград.
- Steinitz, Wolfgang 1950. Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin.
- Steinitz, Wolfgang 1975. Ostjakologische Arbeiten I. Budapest.
- Steinitz, Wolfgang 1980. Ostjakologische Arbeiten IV. The Hague – Paris – New York: Mouton Publishers.
- Szengerov et al. [Сенгепов А. М., Нёмысова Е. А., Молданова С. П., Волдина М. К., Лыскова Н. А.] 1988. Хантыйский язык. Учебник для учащихся педагогических училищ. Ленинград.

(Csepregi Márta fordítása)

A helyesírás sajátságai (Előszó egy hanti folklórszöveg kiadványhoz) (2002)

Első közlés: Особенности орфографии. In: Успенская С. С.: Касум мув моньщат-путрат. Томск: Издательство Томского университета, 2002. 9–16.

Jelen kiadvány egy olyan folyamat kezdeti stádiumát képviseli, melynek során létrejön a cirill betűs hanti nyelvű filológia, folklór- és nyelvjáráskutatás. A munka helyszíne Belojarszkij, az 1991-ben alapított Északi-Hanti Folklór Archívum. Ennek első eredménye ez a szöveggyűjtemény, melyet Sz. Sz. Uszpenszkaja rendezett sajtó alá.

Elöljáróban szeretném néhány mondatban bemutatni a szerzőt. Szofia Szemjonovna Uszpenszkaja (Lozjamova) az általános iskolában, Juilszk faluban és Kazim községben ismerkedett meg a hanti nyelvű írás és olvasás tudományával. Tanárai Moldanov Makszim Trofimovics, Jernihova Polina Nyikityicsna és Vokujeva Valentyina Mihajlovna voltak. Attól függetlenül, hogy Szofia Uszpenszkaja csak két-három évig részesült anyanyelvi oktatásban, jól elsajátította a speciális betűkkel tarkított írásrendszert. Ez igazolja annak a fontosságát, hogy a nyelv beszélői már az első osztályoktól kezdve kapjanak nyelvtani ismereteket. Szofia Szemjonovna kezdettől fogva vonzódott a humán tantárgyakhoz, a nyelvtanhoz és az irodalomhoz, ezenkívül érzékeny zenei hallással is rendelkezett. A szalehardi kulturális-népművelő szakképző intézmény elvégzése után a Herzen Pedagógiai Egyetemen tanult Szentpéterváron, ahol 1998-ban kulturológia és történelem szakon szerzett kitüntetéses diplomát.

A tudományos munkát 1993-ban kezdte meg a belojarszkiji archívumban. Itt először is az alapvető helyesírási szabályok terén kapott képzést, megismerkedett a redukált hangokat is jelölő új ábécével. Szofia Uszpenszkaja munkáját nagyon pontos érzékelés jellemzi, mely kiterjed minden akusztikai megnyilvánulásra a hangképzés apró árnyalataitól a nagy intonációs egységekig. A fiatal kutató az alkotások minden szintjének jelentésével tisztában van – a nyelvi egységektől a mitológiai funkciókig, és különös figyelmet fordít a művészi megformálás mechanizmusaira. Ez a tulajdonsága analitikus és szisztematikus gondolkodással kapcsolódik össze, ezért minden egyes mesemondó munkássága úgy áll előtte, mint egy különleges világ teljes, többretegű és jól szervezett modellje, amely világ így befogadhatóvá válik.

Az írott változat nemcsak a nyelvváltozat jellegzetességeit adja vissza, hanem az előadó nyelvének egyediségét is.

Az archívum megalapításakor eldöntöttük, hogy standard helyesírásként a Je. A. Nyomiszova vezetésével 1990-ben kidolgozott, korszerűsített hanti ábécé első változatát használjuk.

A korszerűsített ábécé praktikus okokból jól bevált az iskolai oktatásban, mivel az orosz helyesírás elveinek is megfelel. A nyelvre jellemző speciális betűk és mellékjelek használata W. Steinitz és Ny. Tyerjoskin híres nyelvészek által kidolgozott tudományos rendszeren alapul. Az ábécé fonematikus elveket követ, de bizonyos esetekben, amikor a fonémavariánsok kiejtése annyira különbözik a grafémától, hogy a beszélőnek nehézséget okoz a felismerése, megengedett a variáns más betűvel való jelölése. A magánhangzó fölötti felül nyitott félkör a hang redukált voltát jelöli, azaz nagyfokú rövidséget, mely a hang „világosságának, pontosságának” csökkenésével jár.

A hanti nyelvvel kapcsolatos szakmai kiadványokban a latin ábécén alapuló finnugor átírási rendszert alkalmazzák. Ennek megfelelő cirillbetűs rendszer még nincs kidolgozva, vagyis az orosz ábécére alapuló tudományos dialektológiai vagy folklorisztikai grafikai készlet a megvalósítás kezdeti stádiumában van. Jelen kiadvány ennek az állapotnak az egyik változatát tükrözi. Az általunk alkalmazott írásmód lehetőség szerint maximálisan közelít a professzionális színvonalhoz. A jövőben számítani lehet arra, hogy maga a tudományos írásmód is változik a szövegek CD-ROM-on vagy DVD-n történő audiovizuális bemutatásával egyidőben.

Az elmúlt nyolc évben Szofia Uszpenszkaja lejegyzési és fordítási gyakorlata egyre tökéletesebbé vált. Az első időszakban meg kellett tanulnia, hogy a mesélő dikcióját hallja meg, és ne befolyásolja saját nyelvi modellje. Ebben az időben annak érdekében, hogy közelítse az írást a hangzó anyaghoz, alkalmazhatott egyéni írásmódot. A következő szakaszban felismerte a fonémák kölcsönhatásának a szabályosságait, melyek közé tartoznak bizonyos típusú hangkapcsolatokban a hasonulás, a hangok kiesése vagy betoldása. Az új cirillbetűs folklór kiadványokban ezen a téren jelentős következetlenségek tapasztalhatók. Ennél még problematikusabb a szóhatárok felismerése, valamint a különböző szintű szókapcsolatok grafikus megjelenítése, azaz az egybeírás-különírás kérdése. Ebben Szofia Uszpenszkaja egyéni rendszert dolgozott ki, de ezt nem kell véglegesnek tekinteni. A központosítást a hanti nyelvhez és a mesélő intonációjához igazítottuk. A jelen kötet szerkesztése során kiválasztottuk azokat az egyéni jelöléseket és eljárásokat, melyeket érdemes volt megőrizni, a többi pedig átdolgoztuk a korszerűsített ábécé standardjainak megfelelően. Így egységesítettük a különböző időben

történt lejegyzéseket, bár a szövegekben óhatatlanul maradt bizonyos fokú tarkaság.

A helyesírás terén a nem standard alakok valós megfigyeléseken alapulnak, és csupán a rendszerszerűség céljából lehetetlen veszteség nélkül megváltoztatni őket. Sőt, ha nem is érik el a fonémák szintjét, feltételezni lehet, hogy valamilyen, a tudományban kevésbé ismert jelenséget tükröznek. Filológiai hitelességünk tiszteletben tartása érdekében hantiul tudó olvasóink, valamint az ugor nyelvek kutatói számára egyszerű terminusokkal összefoglaljuk, melyek a problematikus grafémák és grafikai eljárások. Az orosz és a hanti hangok közötti minőségi különbségeken kívül sok fejtörést okoz az ugor nyelvektől idegen szótagjelölő (szillabikus) írásmód és a jésített magánhangzók használata.

Fonetika

Magánhangzók

ə fonéma. A szövegekben jelölve van a kazimi nyelvjárásra jellemző nyílt e hang is, mely a kétféle ə-hez hasonló hang közül gyakrabban fordul elő, bár a nyílt e és a zárt ə külön fonémaként való megléte erősen vitatott. A professzionális dialektológiai lejegyzésben nemcsak azért van rá szükség, mert léteznek minimális párok (лелы 'éhes' – лэлы 'étetik, ég'), hanem azért is, mert az adott nyelvjárás különböző tájszólásaiban nem azonos a használatuk. Nyilvánvaló példa erre a -лэңки kicsinyítő képző, ahol a felső kazimi tájszólás összes szabályai szerint л és ң környezetében nyílt hangot ejtenek (-лэңки), de néhány beszélő fordítva, kitaróan -лэңки alakot használ. Mivel az e betűnek nincs jésítő párja, az előző mássalhangzó palatalizáltsága a ъc betűkapcsolattal van jelölve. Sok kazimi hanti véleménye szerint az ə-nek van még egy árnyalata. Egy egy átmeneti, kissé hátrébb képzett hang, a zárt e és a nyílt e között. Az orosz ábécében a legközelebbi betű az э. Így jön létre például a -пэ- írásmód a -pe- helyett. Hasonló árnyalatot G. G. Kurkina is kimutatott (2000: 94).

ə fonéma. A kazimi nyelvjárás különleges, középső nyelvállású hangja, mely a német hosszú ö-re emlékeztet. Jésítő párját technikai okokból ә helyett ъc betűkapcsolattal jelöljük.¹

¹ A finnugor átírásban ezt a fonémát az ɔ graféma jelöli (CsM).

y fonéma. A kazimi nyelvjárás különlegessége – olyan hang, mely megfelel a többi északi nyelvjárás ő hangjának. Jelenleg (szuper)rövid y-nak hangzik, de az 1930-as években Steinitz még zárt ő-ként határozta meg. Az idősebb nemzedéknél ez az ejtés az éneklésben archaizmusként megőrződhetett a nagyobb érzelmi töltésű szavakban. Mivel ennek az árnyalatnak funkciója van az egyéni elbeszélő stílusban, kivételesen az ő grafémával adjuk vissza, például a пощаты 'ütni' szóban.

Nem első szótagi, semleges redukált ä fonéma. Ennek a nehezen megfogható fonémának az árnyalata teljesen függ a hangkörnyezettől, a korszerűsített ábécében az allofónjait jelölik. Uszpenszkaja anyaga szerint vannak esetek, amikor bizonyos szavakban nem a hangkörnyezet alapján elvárt variáns hangzik. Ezt mint az egyéni ejtés különlegességét jelöltük. Az -ый morféma hatására például a megelőző szótag redukált hangja и, ы a következő szavakban: нэмисыйлты 'elgondolkozni', яньцисыйлты 'leinni magát', кырысыйлты 'felszerszámozni', сэхтылыйһан 'ők ketten huzigálnak', hasonló típusú más szavakban ez nem fordul elő. A mesélő dikciójában a нәмәс- 'gondol' tő, valamint a ләщәт- 'készít' időnként ä-val, máskor и-vel hallatszik. Ennek a fonémának az alapvető funkciója a szótagképzés. Gyors beszédben nem is ejtik ezt a magánhangzót, a szótagképző funkció áttevődik a következő (szonorális) mássalhangzóra. A tapasztalat másrészt bebizonyította, hogy a magánhangzóknak a fonematikus elv szerinti mester-séges visszaállítása a ritmikai struktúra rombolásához vezet. Ezzel magyarázható az -ыял/-ийл, -һән/-һн és hasonló szótagok teljes és egyszerűsített formáinak nagy tarkasága.

Mássalhangzók

A mássalhangzók terén kevesebb a problematikus fonéma, bár a kazimi nyelvjárásban ezekre nagyon nagy változatosság és összetett kölcsönhatások jellemzőek.

- **Ä fonéma és a jésített grafémák.** Két magánhangzó között a й fonéma a második magánhangzó jésített alakjában jelenik meg, például: ный 'nagynéni (az anya húga)' – ныев 'a mi nagynénink'. На а й betű ilyen helyzetben mégis megjelenik, az valamilyen toldalékra utal, például: а ныйеһан 'két nagynénike' esetében a Du.1. birtokos személyjel (-еһан), és az -ие kicsinyítő képző kapcsolatára, vagy speciális ejtési módra, mint amit pl. a hosszú й-vel ejtett Аһе 'kicsike' tabunév esetében hallunk.

Jelenségek mássalhangzó-kapcsolatokban

- **Mássalhangzó kiesése.** Az ' aposztróf egy olyan zárhangot (legtöbb esetben т-т) jelöl, amely kiesett egy szilárd mássalhangzó-kapcsolatból nazális vagy ʎ, ɣ likvida mellett szó belsejében egy harmadik mássalhangzóval való találkozásnál, például: ван'цым 'láttam', пуга'маʎ 'mondta'. Ebben az esetben a megmaradt előző hang vége zöngétlenedik, néha alig hallható zárhang eleme is van, például: ван'н 'az erdőben' (az -мм- hangkapcsolatban ez nem hallható). Hasonló jelenség figyelhető meg a -гх- hangkapcsolat egyszerűsödésekor, amit ugyanígy jelölünk. Szóhatáron is kieshet egy mássalhangzó – ezt nem jelöljük írásban (kivéve az аʎт 'valószínűleg' szó esetében írunk аʎ változatot, hogy elkerüljük az egybeesést az аʎ 'ne' tiltó szócskával).
- **Hasonulás.** Az írásmód kétféle mássalhangzó-hasonulás jelölését teszi lehetővé: a palatális és (részben) a kakuminális jelleg szerintit. A jelen munka nagyon realiztikus módon tükrözi a hasonulás folyamatait. A palatalitás (lágyság) szerinti asszimiláció esetében szabály szerint két homogén mássalhangzó esetén a lágyságot a másodikon jelölik, például ʎʎ, eltérő fonémák esetén pedig külön, például -тʎʎ (a nem hasonult -тʎ- hangkapcsolat is lehetséges). A lágyság szerinti asszimiláció a beszéd szintjének egy finom mozzanata, amelynek megvalósulását a mássalhangzó helye mellett más tényezők is befolyásolhatják. A kakuminalitás szerinti asszimilációt az írásban csak az л hang esetében jelöljük, és maga ez a fogalom is feltételes, mivel a kazimi л kiejtésekor a hangot jellemzően nem hátrahajlított nyelvheggyel képezzük. Mindazonáltal ebben a dialektusban а ʎ > л változás gyakrabban a (kakuminális) ш > т változás rovására történik ʎ előtti helyzetben, például вентʎв 'arcaink', хотʎум 'tudom'. Hasonló jelenség fordul elő a kakuminális н-nel való hangkapcsolatokban, például: ханʎум 'írok'.
- **Affrikáció.** A kazimi nyelvjárásban nincsenek affrikáta fonémák, ugyanakkor a mássalhangzó-kapcsolatokban jellemzően nagyon összetett folyamatok mennek végbe, többek között zár-rés hangokat létrehozó folyamatok is. Az ilyen hangok kétféleképpen képződnek: egyrészt morfológiailag, amikor bizonyos mássalhangzó-kapcsolatokban metatézis történik. Ezt a típust írásban а тш (ч hangzású) ket-tős betű (digráf) és а тьш (чь hangzású) hármas betű (trigráf) jelöli, például хотш 'tudni'. Egy másik affrikációs folyamat, amikor egy palatális nazális vagy laterális hang találkozik az с szibiláns hanggal,

és ennek eredményeként zárhang jön létre például: мӑнтсум 'mentem', хӑлтсӑн 'hallottad'. Ezt a változást írásban nem jelöljük.

Morfológia

- **Tőtípusok.** A folklórnyelvben egyes főneveknek van egy a-ra végződő másodlagos tövük. Ez az ы végű szótöveket érinti: хопты 'kasztrált rénszarvas', duálisban хоптӑӧн vagy хоптаӧн, többes számban хоптӑт vagy хоптат; хӑнты 'hanti, ember', többes számban хӑнтат, valamint а вой 'állat', kettős számban войӧн vagy вояӧн, többes számban вояӑт vagy воят. A szavak fokozott érzelmi terhelést hordoznak, de maga a kettős alak nem egyedi jelenség.
- **Toldalékok.** A mesélők a kettős szám (duális) második személyű birtokos személyragot ын-nek ejtik. A lenéző-sajnálkozó kicsinyítő képző zárt э hangot tartalmazó alakban fordul elő: -лӑӧки.

Szókincs

Számos szóban a standardtól eltérően ejtenek ki egy fonémát, amelyet írásban is jelölünk. Ezek az esetek a szavak szintjén is előfordulhatnak, például a kazimi nyelvjárásban (beleértve a polnovati nyelvjárást is) а муй 'mi' kérdő névmásban állhat ӧ fonéma úgy, ahogyan a többi északi nyelvjárásban. Egy másik típusú nem standard alak akkor fordul elő, amikor a beszéd során különböző egyszerűsödések történnek, például ванты 'látod-e' а вантӑ helyett, ӧлӧнӑ 'bizonyára' аз ӧлӧмла helyett, -са а сӧхӧт 'szerint' névutó helyett.

Irodalom

Kurkina, G. G. [Куркина Г. Г.] 2000. Вокализм хантыйского языка. Новосибирск.

(Csepregi Márta fordítása)

„Ezt senki sem tudja helyettünk megcsinálni” A hanti nyelv megőrzésének feladatairól és kilátásairól¹ (2001)

Első közlés: «Это никто за нас сделать не может» О задачах и перспективах сохранения хантыйского языка. In: Рябчикова З. С., Надь Каталин, Дмитриева Т. Н. (ред.): С любовью и болью...: к 60-летию Евы Шмидт. Ханты-Мансийск: Полиграфист, 2008. 79–87.

A 2001. évet világszerte a Nyelvek Európai Éveként tartják nyilván. Mi viszont azzal dicsekedhetünk, hogy ez az ötlet nekünk egy évvel korábban jutott eszünkbe. Tehát ez egy nagyon érdekes egybeesés. A globális folyamat mintha megismételné azt, amit terveztünk.

Miről van szó? Ha meghirdetnek egy különleges évet, melynek során rendkívüli erőfeszítéseket tesznek a nyelv érdekében, érdekes rendezvényeket tartanak, az valószínűleg nem véletlen. Hiszen a viszonylag nagy nemzeteknél is előfordul néha, hogy hátrányt szenved a nyelvük. Mindennek oka az általános globalizáció, amely eltünteti a föld színéről az összes, évezredek alatt kifejlődött természetes, helyi képződményt. Legyen az akár egy nyelv, egy nyelvváltozat, egy nyelvjárás, egy társadalmi csoport vagy egy helyi kultúra valamely változata.

Az egyformaság, ahogy már a keleti filozófia is megállapította, a pusztulásba vezet. A létezés lényege maga a sokszínűség. Emiatt most minden nép körében éles átmenet zajlik egy másik kultúrába, egy másik lelkiállapotba. És azok a népek, amelyek eddig szóban adták át a szellemi örökségüket és etnikai információikat új generációknak – azaz az írás nem játszott fontos szerepet a társadalmukban – általában kritikus helyzetbe kerülnek. Lehet, hogy már nem fogják beszélni az anyanyelvüket, a nyelveik nem úgy fognak működni, mint most. És ha félmillió vagy egymillió beszélője is van egy nyelvnek – ami meglehetősen nagy nyelvet jelent –, nekik is lesznek ilyen problémáik. Hát még a mi nyelveink itt, Nyugat-Szibériában, hiszen az obi-ugorok a körzet teljes lakosságának mindössze 1–2%-át teszik ki. És nem is mindenki beszéli az anyanyelvét, a hantiknál nagyjából minden második ember, a manysiknál pedig még kevesebben.

Miért olyan fontos a nyelv, hogy érdemes foglalkozni vele? Máskor is szoktak speciális témájú éveket meghirdetni, például a gyermekek évét. Fon-

¹ Részletek a Schmidt Évával 2001. április 17-én, Belojarszkijban készült interjúból, Z. Sz. Rjabcsikova magnetofonfelvételéből készült lejegyzés (CsM).

tos, hogy legyenek különleges évek. És az is fontos, hogy ráirányítsák a figyelmet a nyelvre. A nyelv valójában etnikus sajátság, egy nyelv az adott nép számára az egész világot jelenti. A nyelv az egész életet modellálja, az egész valóságot, azt, ami évezredek alatt létrejött az embereket körülvevő világban és az emberek bensejében, a spiritualitásukban. Ezt adják át a következő generációnak. Ha nem lesz nyelv, az etnikum akkor is megmaradhat, de ehhez az kell, hogy a közösségen belül nagy számban legyenek a kultúrahordozók, a nép pedig politikailag független legyen, azaz államot alkosson. Ennek hiányában saját nyelv nélkül nagyon nehéz megmaradni etnikumként.

Ha azok a kis etnikai csoportok, amelyek valamilyen nagy politikai formáción, például egy országon belül élnek, elveszítik a nyelvüket, akkor etnikai létük legfontosabb mozzanatát veszítik el. És miután elveszítették, szinte reménytelen vállalkozás arra törekedni, hogy egy új etnikus világot hozzanak létre. Ha egy kisebbségben élő nép elveszíti a nyelvét, akkor örökre eltűnik a föld színéről, a történelemből. Mielőtt így járnánk, gondolkodjunk el: miért kellene így járnunk? Az, hogy egy ember melyik néphez tartozik, két tényezőtől függ. Ez a kettő az önazonosság tudata és a nyelv.

A nyelv a világ modellje. Minden, amit az ősök alkottak a teremtés napjától kezdve, lineárisan öröklődik egyik generációról a másikra.

Vannak néhányan, akik képesek a következő generáció szemével látni a jövőt. Ez manapság nem könnyű dolog, hiszen minden bizonytalan. Most úgy tűnik, hogy a világ számos pontján a következő generációk nyelve lesz az, amely meghatározza életképességüket ezen a földön. A középkorban nagy birodalmak, államok voltak – minden azokon belül zajlott –, az etnikai hovatartozásnak nem volt jelentése, de most olyan idő jön, amikor más jövő vár egy etnikumra akkor, ha van saját nyelve, vagy ha nincs.

Itt, Nyugat-Szibériában, a lakosság nagyon kis százaléka tartozik az őslakosokhoz. Meglehetősen szétszórta élnek, és az eredetileg egységes nyelv sok nyelvjárásra tagolódik, különösen a félig letelepedettek körében. A nomadizálók nyelve egységesebb. A folyók mentén élő hantik és manysik nyelvváltozatai nagyon különböznek egymástól, ami a jelenlegi körülmények között megakadályozza őket abban, hogy egységes kultúrát fejlesszenek ki. Az a helyzet, hogy a hantik körében legalább két nagy csoporttal kell számolni: az északi és a keleti hantik csoportjával. Az ő nyelvjárásaik között olyan nagy különbségek vannak, hogy bármely más nép esetében önálló nyelveknek tekintenék őket. E két nyelven belül a különböző változatok beszélői meg tudnának egyezni egymás között, legalább egy virtuális közös írott nyelvben (még akkor is, ha a kiejtésük némileg eltérő), tehát meg lehetne állapodni egy írott nyelvben. Legalábbis, ha ebbe az irányba tartana a közmegegyezés.

A nyelv természetes közege a kis települések és a családok világa volt. Ezek a közösségek a 20. század ötvenes éveiben kezdtek felbomlani. Ez a folyamat mára odáig jutott, hogy... Még például a harmincas években – a legdélebbi csoportok kivételével – a hanti nyelv a hanti lakosság közel 90%-ának is a családi nyelve volt. A manysiknál is ez volt a helyzet. De a déli csoportokat, amelyek eloroszosodtak, már nem lehetett visszafordítani. A fennmaradó északi és keleti csoportoknak több mint 90%-a általában az anyanyelvét beszélte. Aztán, a szovjet időszakban új oktatási rendszert hoztak létre bentlakásos iskolákkal, összevonták a kolhozokat, az embereket pedig erőszakkal nagyobb falvakba telepítették. Ha a jövőre nézve elemezzük ezeket a tendenciákat, akkor a következő generációban a hanti nyelv a hanti lakosság legfeljebb 30%-ánál marad aktív. Ebben az évtizedben a hantik fele elveszíti nyelvét, amelyet már nem lehet visszaadni, és ez a jövőbeni státusukat is meghatározza. A nyelv szempontjából a legkedvezőbb helyek a kis települések, például az erdei szálláshelyek.

Namármost. Itt van a nyelv éve. Amit mi megelőztünk. Elkészült egy speciális nyelvi információs központ, vagy pontosabban a hanti nyelv tudományos dialektológiai központjának projektje, amelyet Finnországban, a Finnugor Népek III. Világkongresszusán² mutattunk be – akkoriban már sokan figyelték erre a vállalkozásra. Az idei évet az Európai Nyelvek Évének nyilvánították. Valójában meg lehetne hirdetni az etnikus nyelvek évtizedét. Azoknál a népeknél, ahol az írás nem játszott különösebben fontos szerepet, vagy teljesen hiányzott az etnikus információk átadásában, a szóbeliség volt a meghatározó.

A 20. század közepén minden nép körében, minden életmódban vagy kultúrában világszerte nagy változások mentek végbe. Az az utolsó generáció, mely az összes korábbi ismeretet nyelvében és gondolkodásában őrzi, a nagy változások előtt született meg. Ez különösen jól látható a volt Szovjetunió kis népeinél. De Amerikában is így van, és sok más helyen. Az a nemzedék, amely valamikor a húszas vagy a harmincas években született, a tiszta etnikum etalonja azokhoz képest, akik később idegen oktatási rendszerben, mesterséges körülmények között nevelkedtek.

Tíz évünk van arra, hogy még életükben elérjük ezeket az embereket, és annyit jegyezzünk le tőlük, amennyit csak tudunk – bármit, bármit, az ő nyelvükön. Ez lesz az alapja mindennek, ami ezután következik. Jelenleg elég sok probléma van a hanti nyelvvel a nyelvváltozatok sokfélesége miatt. Ezt senki sem vitatja. Mert mindenki emlékszik a saját anyjára, aki még egy kis faluban nőtt fel, és egészen másképp beszélt, mint a nagyközségben.

² A kongresszus 2000. december 12–13. között zajlott Helsinkiben.

A Hanti-Manysi Autonóm Körzetben elkezdődött a nyelvészeti kutatás. Ez fontos munka. Ezt korábban nem értékelték különösebben. A munkában most anyanyelvüket jól tudó szakemberek és tudósok vesznek részt. Le kell írni a nyelvet, a nyelvtant. Az obi-ugor nyelveket korábban mindig idegenek tanulmányozták. Nagyon nagy feladat vár mindenkire, akit érdekel az anyanyelve, és van kedve az ilyen munkához. Ki kell dolgoznunk az irodalmi nyelv normáit, egyrészt az írott nyelvét, másrészt egy nyelvjárásokat összekötő változatot, valamint le kell fektetni az iskolai nyelvtanítás alapjait. Mindezt egyszerre kell elvégezni, ebben az évtizedben. Bármelyik intézményben lehet foglalkozni ezekkel a témákkal. Eerre sürgősen szükség van. Mindenkit be kell vonni: nemcsak a nemzetiséghez tartozókat, hanem azokat is, akik nem őslakosok. Hiszen jelenleg a nyelv természetes működésének utolsó évtizedét éljük.

Ezt a nagyon is törvényszerű történelmi folyamatot minden nemzet átélte. A mostani idő viszont olyannak tűnik, mint az a zoológiai kutatás, amely csak két állatfajjal foglalkozik, a többi állat nem létezik a számára.

Tíz év alatt mindent meg kell tennünk, meg kell ragadnunk a pillanatot, és akkor semmi sem fenyeget minket. Hogyan lehet ezt a gyakorlatban megvalósítani? Először is gyors, intenzív erőfeszítésre, széles embertömegekre és erőforrásokra van szükség. Szervezetileg ezt egyetlen ma létező intézmény keretében sem lehet megtenni. Más kis népek is úgy gondolják, hogy a rendkívüli állapotra rendkívüli lépésekkel kell reagálniuk. Minden kis nemzet ebben a helyzetben van.

Létre kell hoznunk egy olyan intézményt, talán ideigleneset, amely kizárólag a nyelv és a gondolkodás dokumentálásával foglalkozik. Hogyan lehet ezt elérni? Van egy kész alapunk, a nyelvjárási szótárak. Sajnos külföldön és idegen nyelveken jelentek meg, de át lehet dolgozni őket. Ezekben a szótárakban minden, a 20. század közepe előtt megjelent írott forrás fel van dolgozva. A szóanyag alapján kérdőívet kell készíteni, a kérdéseket magnetofonra vesszük fel. A gyűjtő kap egy magnókazettát, beteszi a magnóba, és maga a kazetta teszi fel a kérdéseket. A gyűjtő pedig ezen felül anynyi kérdést tehet fel, amennyit csak akar, de van egy kalauza. Az adatközlő hanti nyelven válaszol ezekre a kérdésekre. Meg kell mondani neki, hogy próbálja meg hanti nyelven megfogalmazni, hogy mit jelent *egy bizonyos szó*, mit ért rajta, s ha ezt már tisztázták, az a kérdés, hogy azt a szót az ő falujukban *hogyan ejtették*. És így nagyon gyorsan létre lehet hozni egy nagyon pontos helyi világmodellt. Ezeket az adatokat aztán feldolgozzák, és megfelelő módon tárolják. Enélkül viszont nem lehet ilyen teljességre törekvő leírást létrehozni. Véleményem szerint nincs más út.

Milyen szervezeti formák? Most már látszik, hogy feltámadt a fiatalok érdeklődése a nyelvük iránt. Látható ez a folyamat. De nincs olyan munkahely, ahol ezzel foglalkozhatnának. Egy nyelvi dialektológiai központ nagyon megfelelne erre a célra. Bárki, aki közép- vagy felsőfokú szakirányú végzettséggel rendelkezik, és szeretne ilyen munkát végezni, jelentkezhetne. Leteszi a nyelvvizsgát, ezt követően betanítják a kérdőívvel és az eszközökkel való munkára. Utazási költségeket meg technikai felszerelést is biztosítanak számára. A következő módon kötnek vele szerződést. Először minden leendő gyűjtő megkeresi a területén élő legjobb anyanyelvi beszélőket, és felvesz tőlük egy nehéz szöveget. Ezt az anyagot egy bizottság értékeli. Ha a bizottság méltónak találja az adatközlőt, akkor szerződést kötnek. A szerződés egy konkrét munkáról szól. Az áll benne, hogy az adott adatközlővel, ilyen és ilyen faluból, a dialektológiai szótár kérdőívének ilyen és ilyen részét dolgozza föl egy ilyen és ilyen gyűjtő. A hanganyagot az átvételekor megvizsgálják, és miután jóváhagyják, kifizetik a munkát.

A gyűjtő maga dokumentálja a felvételeit. Leírja, hogy melyik szalagra milyen anyag került, és útmutatást ad a lejegyzéshez és fordításhoz, mert ő ismeri legjobban a helyi körülményeket és a témát. Mert egy kívülálló talán nem ismeri és nem is érti. A továbbiakban pedig megtörténik ezeknek a felvételeknek a lejegyzése.

2000-ben már megvalósítottunk egy ilyen projektet, de nem mi vagyunk az elsők a világon, akik ilyenre vállalkoznak. Finnországban például már a 19. század végén is így viszonyultak a hanti nyelvhez. A Finnugor Társaság külön programot indított a hanti nyelv eltűnőben lévő déli dialektusainak a kutatására. Jól képzett tudósok jöttek Oroszországba gyűjtőútra, egy-két évre. Honnan tudjuk, hogy vannak irtisi vagy déli hanti nyelvjárások? Mert Paasonen idejött Finnországból, és előbb a Konda folyó vidékén kutatott, majd a keleti hantikkal dolgozott a Jugan folyó mentén. És most minden szava aranyat ér, különösen azoknak a hantiknak a számára, akik onnan származnak. A háború utáni generáció bentlakásos iskolában nevelkedett, így az eredeti tiszta hanti nyelv a terület nagy részén már nem hallható.

Úgy tűnhetne, hogy az ilyen tevékenység nehéz és unalmas lehet az idős emberek számára, akiknek az élete nem papírok között telt, hanem fizikai munkát végeztek. A tapasztalat azt mutatja, hogy valójában nem így van.

Először is. Nagyon sokan vannak Nyugat-Szibéria szerte, különösen a nyugdíjas asszonyok, akik attól szenvednek, hogy mindaz, amit tudnak és éreznek, senkit sem érdekel. Emiatt értéktelennek tartják magukat, és előbb-utóbb ivásra adják a fejüket.

Másodszor. Ha méltó feladatot adsz nekik, teljesen más emberekké válnak. Nagy fordulat történik a gondolkodásukban és az önbecsülésükben.

Ha normálisan megfizeted őket a munkájukért, akkor az a faluban is meghozza a hatását. Egy idő után, a munka első szakasza után, amikor elkezdik megérteni, hogy miről van szó, a munka örömforrássá lesz. És várják azt az embert, aki hamarosan megérkezik. Előre tudják, hogy délután két órakor izgalmas élményben lesz részük. Készülnek rá, felelevenítik az emlékeiket, és jegyzeteket készítenek maguknak, hogy *ezt* el kell mondanival, mert a legutóbb valamiért nem említettem. Az anyaggyűjtés során meg kell próbálni minél több összefüggő szöveget rögzíteni, egyáltalán nem kell spórolni a magnószalaggal, rengeteg van belőle. És azok a kifejezések, azok a gondolatok, amelyeket *ez* a generáció megoszt velünk, olyanok lesznek, mint az arany, pontosan olyanok, mint az arany. **Ha nem teremtyük meg magunknak ezt a lehetőséget, hogy elérjyük saját tiszta forrásainkat, ezt senki sem fogja tudni megtenni helyettünk.**

Gyűlnek a magnófelvételek, több száz órányi hanganyag olyan kis falvakból, melyekre egy idő után senki sem fog emlékezni. Mit kezdjünk velük? Erre a célra hozzuk létre a dialektológiai központunkat, ahol minden szükséges tudományágra lesznek képzett szakemberek.

Mindent digitalizálni fogunk, olyan formátumba tesszük át a felvételeket, hogy évszázadokig meg lehessen őket őrizni. Mindent regisztrálunk lexikai egységek, azaz lehetséges szócikkek szerint. Ha valakinek szüksége van például egy Vanzevat közelében lévő faluból, hogy megtudja, volt-e ott valami vagy nem, akkor meg lehet kérdezni: ez vagy az a tárgy vagy valamilyen szó ott volt vagy nem. És a számítógép kiadja, hogy IGEN, volt. Vagy megnézi: mi volt a rénszarvasfogat valamely részének a neve és hol, hogyan hívták, akkor a számítógép azonnal kiadja, hogy ilyen és ilyen helyeken ilyen és ilyen dialektusban, ilyen és ilyen területen így volt. A felhasználó azonnal teljes leírást kap. Nekünk ez ma munka. De a jövő generációjának ez lesz az etnikus létezés alapja, a létezés egyik legfontosabb alapja. Bármilyen lehet kezdeni ezzel a hanganyaggal.

Ebben a központban két osztály lesz. Az egyik a szöveges anyaggal foglalkozik, témák szerint rendezi a szövegeket, lexikográfiai egységeket, szócikkeket gyárt. A másik a fonetikai osztály. Ezen az osztályon az adott dialektus vagy nyelvváltozat legjobb beszélőinek példaértékű szövegeit gyűjtik össze. Ennek az anyagnak a segítségével bármi megtudható lesz a hanti nyelv hangtanáról. Ma már rengeteg komoly számítógépes program létezik. Betölt az ember egy digitális felvételt egy számítógépbe, és az azonnal felrajzolja az összes elemzendő paramétert, a nyelvnek ezen a szintjén.

Mi várható jelenleg az etnikus tudományok fejlődésében? Most a fő hangsúly az információgyűjtésen van, mert az nagyon hamar eltűnik. De

egy generáció múlva kissé más lesz az ábra. A tudományos informatika a tudomány önálló ága lesz. Nemcsak egy számítógép lesz csúcstechnológias programokkal, hanem a rendszer képes lesz korábbi anyagokból információt szerezni. Ez szinte külön tudomány lesz. Hogyan kell leírni, hogyan kell fordítani, hogyan kell megérteni, hogyan kell értelmezni, hogyan kell elemezni. Ez egy különleges tudomány lesz. Hallás után megfejteni a szövegeket – ezeket a szövegeket ezrével, órákon át rögzítik. A mi szövegeinket nem lehet egyszerre ilyen mennyiségben megfejteni és lefordítani. Ez mindenki számára világos. De mi a népeink jövő generációi számára megteremtjük ennek lehetőségét. Ennek a dialektológiai központnak az anyaga-in még évtizedekig fognak dolgozni, az anyagok pedig egyre csak gyűlnek és gyűlnek, mert ahogy más források is nyilvánosságra kerülnek, minden adatot rögtön bevisznek a rendszerbe.

Meg lehet ígérni, hogy tíz évnyi munkával elkészül egy nagy dialektológiai szótár, vagy legalábbis ennek első változata. Egy CD-ROM lesz a melléklete, fonológiai felvételekkel.

A Hanti-Manysi Autonóm Körzet több intézményében is foglalkoznak a hanti nyelvvel. Mi a különbség a leendő dialektológiai központ és más intézmények, például az Obi-ugor Népek Kutatóintézete vagy a Tanárto-vábbképző Intézet, vagy a Pedagógiai Főiskola, az Egyetem vagy a many-sik és hantik folklór archívumai között? Ezek is gyűjtenek hangfelvételeket. A különbség az, hogy ezekben az intézményekben a munka bizonyos témákra irányul, bizonyos céllal. [...] Ezért szükséges egy speciális intézmény létrehozása. [...]

Egy másik nagyon fontos pont. Fontos, hogy a dialektológiai központot szervezeti oldalról hatékony, energikus emberek vezessék. Másrészt legyen ott olyan szakember is, aki kellő tudással és munkatapasztalattal rendelke-zik a hanti nyelvészet és lexikográfia terén. [...]

(Csepregi Márta fordítása)

KAPCSOLATOK

Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskin 1913–1986 (1991)

Első közlés: Nyelvtudományi Közlemények 92 (1991), 204–206.

Pótolhatatlan veszteség érte a finnugrisztikát: 1986. február 28-án elhunyt az osztják nyelv és kultúra legavatottabb ismerője, Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskin. Személyisége, élete – minden különlegessége ellenére – olyan szerves része az osztjakságnak és 20. századi történelmünknek, hogy szinte szimbólumuk lehetne. Egyik legjelesebb képviselője volt annak az egyszeri és megismételhetetlen nemzedéknek, mely a cárizmus utolsó éveiben születvén, a hagyományos északi halász-vadász kultúrából indult neki többezer évnyi fejlődést magába sűrítő életútjának. Tudósként ugyanilyen szerves részévé vált a finnugrisztikának is; műveit mindenkor megkülönböztetett érdeklődéssel várták a kutatók. Életéről, munkásságáról érdemes bővebben megemlékezni, hiszen rendkívüli zárkózottsága miatt tulajdonképpen alig ismertük.

Tyerjoskin 1913. december 24-én született, mikor szülei a század eleji éhínségek elől a Szogom folyó mellé menekültek. Apja éppen vadászatra indult a magányos szálláshelyről és bekövetkezett az, amittől az osztják családok rettegnek: nem tért vissza. Eztán anyja járta tovább a tajgai ösvényeket, hogy megszerezze a falatot maga és csecsemő fia számára. Később átvándorolt a Nazim folyó partjára, ahol megisméltődött a tragédia: egy nap ő sem tért vissza az erdőből. A félig éhenhalt, kétéves Nyikolajra csodával határos módon találtak rá átutazó rokonai. Befogadván az árvát, letelepültek az Irtis-torkolatvidék legjelentősebb falujában, Bjelogorjében (ami a Világügyelő-férfi istenség környékbeli szent helyéről nevezetes). Így Tyerjoskinnak az északi és déli nyelvjáráscsoport egyik átmeneti változata, a keusi nyelvjárás lett az anyanyelve.

Már tizenöt éves volt, mikor megépült a falu iskolája, és megismerkedhetett a betűvetéssel. Egy év alatt három osztályt végzett el, mostohabátyja segítségével pedig nyáron elsajátította a tobolszki Pedagógiai Technikum Északi részlegének előkészítő tanfolyamához szükséges tudnivalókat. Háromévi tobolszki tanulás után ismét az Irtis partjára került: Hanti-Manszijszk megalapításakor, 1932-ben, az itteni tanítóképző feladata lett a nemzetiségi káderképzés. A helyi nyelvet jól ismerő tanítókra olyan égető szükség volt, hogy Tyerjoskint már hallgató korában megbízták a felnőtteknek szóló „szovjet kurzusok” anyanyelvi oktatásával. A tanítóképző legjobb végzett-

jeként foglalta el helyét a Kazim-torkolat járási központja, Polnovat internátusos iskolájában. Pályakezdésének helyein a mai napig emlékeznek rá, s a legtalálhatóbb jellemzést egy idős osztják asszonytól hallottam: „Különleges ember volt. Fiatal létére soha egyetlen meggondolatlan szót nem hallottunk tőle, olyan komoly volt. De amit mondott, az igaz volt.” A hanti-manszijszki népművelési részleg is felfigyelt a tehetséges ifjúra. Egy év múltán átirányították a nemzetiségi kádereképzés legmagasabb fórumára, a leningrádi Északi Népek Intézetébe.

Az Északi Népek Intézete ekkor pezsgő szellemi élet színtere volt, egyszerre oktatási és kutatási központ, ahol egyenrangú partnerekként találkoztak észak legaktívabb fiataljai a jólképzett, s őket tisztelő kutató-oktatókkal a szibériai közállapotok, kultúra forradalmasításának céljából. Tyerjoskinra, mint az osztják nyelv tehetséges kutatójára, egyszerre figyelt fel D. V. Bubrih és W. Steinitz. Tanulmányai végeztével, 1940 őszén sikeresen le is tette aspiránsi felvételi vizsgáját, a történelem azonban nehezebb vizsgák elé állította. Szinte azonnal mozgósították a hadseregbe.

A felderítő egységet, melyet alhadnagyként vezetett, 1941 nyarán vették be Leningrád védelmére. E város alatt szolgált mesterlövészként és felderítőként az északi népek legtöbb férfiája, ez volt a leggyilkosabb frontszakaszok egyike. A bevonultatott falusi vadászok-halászok épp úgy, mint a nagy gonddal kiképzett, első értelmiségieik, napról napra fogytak a harcokban – megürült helyük egész népük sorsát pecsételte meg. 1944 tavaszán magát Tyerjoskint is több tucat bombaszilánk kaszálta le, súlyosan megrokkant. A Leningrádból evakuált Északi Népek Intézetéhez csatolva Omszkba irányították. Mint mondta, a frontnál is nehezebb volt a kiéhezett diákok halálát látni – észak legtehetségesebb szülötteiét.

1945-ben a Leningrádi Egyetemen folytatta megkezdett aspirantúráját Bubrih vezetésével. Ennek végeztével, 1948-tól a Marr Intézet, majd jogutóda, a SZUTA [Szovjet Tudományos Akadémia] Nyelvtudományi Intézete leningrádi részlegének munkatársa egészen nyugdíjazásáig. Nehéz lakáshelyzete miatt csak későn házasodhatott össze kondai osztják feleségével. Egész életében csendesen, visszahúzódva dolgozott meglehetősen elszigetelt-ségben, hiszen nem volt a közelében hasonló kvalitású osztjákológus.

Az északi népek elsőgenerációs értelmiségére – függetlenül attól, hogy szó szerint az őserdőből kerültek elő – népük egész kultúrájának megismer-tetése és vezetése hárult. Így Tyerjoskin esetében is publikált tudományos művei, melyek alapján a finnugrisztika számontartja őt, munkásságának csak töredékét képezik. Tevékenysége kezdettől fogva több fő vonalra oszlott, melyek hol segítették, hol gátolták egymást. Időrendileg elsőként az oktatás

és közművelődés aktuális követelményei jelentkeztek. Az ötvenes években egyrészt a különböző nyelvjárások ábécés- és tankönyveinek megalkotása, másrészt többnyire orosz művek fordítása útján az „irodalmi nyelv(ek)” kialakítása volt a feladat. Valószínűleg nincs olyan cirillbetűs osztják nyelvű kiadvány, melyben Tyerjoskin valamilyen formában ne vett volna részt. E téren legnagyobb érdemének a keleti (vahi, szurguti) nyelvjárások iskoláskönyveinek, illetőleg oktatásuk metodikájának kidolgozása tekinthető. Egy természeti nép írásbeliségének kialakításával, a 20. századi civilizációhoz közelítésével kapcsolatos minden problémának ismerője volt.

A fejlődés alapjának, a kultúra leíró vizsgálatának az obi-ugorok esetében nem sok hagyománya volt Oroszországban. Néhány szójegyzéken, elemi szintű oktató segédeszközön kívül tulajdonképpen Patkanov irtisi osztják szövegkiadványa állt csak rendelkezésre. A szovjethatalom számára Tyerjoskinnak kellett felfedeznie és leírnia az osztják csoportok nyelvjárásait, melyek a megérthetetlenségig különböznek egymástól, beutaznia – rokkantan – az összes folyóvidéket, hogy kultúrájukról áttekintést nyerjen. Gyűjtései felölelték a nyelvtani rendszert és a helyi szókincs sajátosságait, egyaránt szolgálva az oktatást és a tudományt. A nyelvészek (Steinitz, Balangyin) felfigyeltek a keleti dialektusokra, Tyerjoskin pedig – szinte idegen nyelvként tanulva őket – kutatásai egyik fő céljává tette leírásukat. Így született kandidátusi disszertációja: a vahi nyelvjárás monográfiája, s élete koronájaként, páratlan értékű keleti osztják szótára, ami évtizedeken át tervmunkája volt.

Nem kevesebb figyelmet szentelt népe eltűnőben levő hagyományos kultúrájának, így a szövegfolklórnak. Örök érdeme, hogy a háborút követő években még sikerült megmentenie az addig ismeretlen, igen fejlett nizzami osztják folklór legjavát. Az iránta érzett bizalmat mutatja, hogy a legarchaikusabb szakrális műfajoktól (mítosz, hősének, idéző ének) kezdve az egész medveünnepi repertoáron át a meséig mindent tollba mondtak neki. Hasonlóan értékes kazimi gyűjtése is, kisebb szöveglejegyzései pedig minden nyelvjárásból vannak. Anyagának lefordítására és kiadására nem nyílt alkalma, így csak remélhetjük, hogy több kötetnyire tehető szöveg-, nyelvtani és szótári hagyatékát méltóképp megbecsüli majd az utókor.

Tudományos munkája mellett Tyerjoskin folyamatosan foglalkozott népe értelmiségének az oktatásával, az anyanyelvi kiadványok gondozásával. Sokáig ő volt az osztják nyelv előadója a Herzen Pedagógiai Főiskolán, a hantimanszijszki nyári nyelvi kurzusokon, továbbképző tanfolyamokon. Az akkori tudományszervezés jóvátehetetlen mulasztása, hogy nem biztosította számára utód kinevelését, bár volt hallgatói közül a kazimi Je. A. Nyomiszova és

a pimi A. Peszikova képzettsége megütné a kívánt mértéket. Halálával az osztják nép elvesztette egyetlen nemzetközi színvonalú kutatóját, s épp a hagyományos kultúra utolsó évtizedeiben még csak nem is látszik nyomában méltó utód. „Úgy éreztem, a népem küldött, és minden körülmények között szolgálnom kell érdekeit. Talán nem véletlenül menekültem meg annyiszor” – jegyezte meg egyszer életéről szólván és nemzedékének érettsége, hivatástudata az idők múltán egyre lenyűgözőbbnek tűnik.

Tyerjoskin volt a finnugristák számára az osztják nyelv és kultúra első számú konzultánsa (pl. Karjalainen déli osztják szöveg hagyatékának megfejtésekor). Egyike volt azon kutatóknak, akiket egyszerre két magyar tudományos társaság (Nyelvtudományi Társaság, Néprajzi Társaság) is kitüntetett tiszteletbeli tagságával. Tudjuk, hogy állandó változás a világ, s megismételhetetlen benne minden egyes ember, de a történelmi idők fordulópontjain előfordulnak olyanok, akik még megismételhetlenebbek...

Ny. I. Tyerjoskin főbb publikációinak jegyzéke

1. Букварь для подготовительного класса (на языке ваховских ханты). Учпедгиз, Ленинград. 1958.
2. Перевод букваря для подготовительного класса на языке ваховских ханты. Учпедгиз, Л(енинград). 1958.
3. О некоторых особенностях ваховского, сургутского и казымского диалектов хантыйского языка. Просвещение на советском Крайнем Севере. Учпедгиз, Ленинград. 1958. 319–322.
4. Букварь для подготовительного класса (на языке сургутских ханты). Учпедгиз, Ленинград. 1959.
5. Перевод букваря на языке сургутских ханты для подготовительного класса хантыйской (сургутской) школы. Учпедгиз, Ленинград. 1959.
6. Методические указания к букварю (на языке ваховских ханты). Уроки разработаны учительницей Кутаевской Т.Д. Учпедгиз, Ленинград. 1960.
7. Очерки диалектов хантыйского языка (ваховский диалект). АН СССР. М(осква). 1961.
8. Хантыйский язык. Языки народов СССР 3. Финно-угорские и самодийские языки. Наука, Москва. 1966. 319–342.
9. Ваховский диалект хантыйского языка (фонетика и морфология). Автореферат кандидатской диссертации. Ленинград. 1967.

10. Система склонения в диалектах обско-угорских языков. Склонение в палеоазиатских и самодийских языках. Наука, Ленинград. 1974. 67–77.
11. Перевод текста и транскрипция на средне-обской и казымский диалекты хантыйского языка. Основы финно-угорского языкознания. Наука, Москва. 1974. 476–478.
12. Опыт составления лексико-семантической карты хантыйских диалектов. Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Наука, Ленинград. 1975.
13. Букварь для подготовительного класса (на языке сургутских ханты). 2-е издание, исправленное и дополненное. Просвещение. Ленинград. 1975.
14. Кантэк кӧл. Хантыйский язык для подготовительного класса на языке сургутских ханты. Просвещение, Ленинград. 1975.
15. Словарь восточно-хантыйских диалектов. Наука, Ленинград. 1981.

Utószó Juvan Sesztalov verseskötetéhez (1985)

Első közlés: Juvan Sesztalov: Julianus rám talált. Válogatta, szerkesztette, fordította és az előszót írta Bede Anna. Budapest: Kozmosz Könyvek. 135–139.

A vogulok – egyike a végtelen szibériai tajgában szétszórta élő, apróska vadásznépeknek. A soha nem hallott nevű, hasonló törzsek közül számunkra az emeli ki őket, hogy ők a legközelebbi nyelvrokonaink széles e világon. E nyelvet, Sesztalov legigazibb lírájának hordozóját, már a voguloknak is kisebb része, mindössze háromezer-néhány száz lélek beszéli. A költő által az egyetemes művészet magasságaiba emelt, színpompás-látomásos, erdei és vízi szellemekkel, bálványokkal, „szent” medvével, sámánokkal benépesített világ a hozzá tartozó monumentális mitikus költészettel együtt még ennél is kevesebb ember sajátja: a vogul fiatalság már felcserélte mindent a 20. századi civilizációval. Joggal mondhatjuk, ha nem lenne Juvan Sesztalov, a világ nem kapta volna meg a tajgának azt az ígésző üzenetét, melyet az évezredes vogul hagyományok érleltek, és a költő öntötte mai, mindenkinek szóló formába.

Sesztalov kivételes képességű közvetítő az egymástól távoli, csak a legmagasabb filozófiai és a legmélyebb lelki rétegekben azonosítható világok közt – ez is hatásának egyik titka. Sámánösök vére folyik ereiben, akik napról napra egész lényüket odaadták a szellemek és az ember világa közötti közvetítésben. Sesztalov alkotói nagysága abban rejlik, hogy mind népe világképéből, mind a művészi közvetítés módjaiból biztos érzéssel őrzi mindazt, ami ma egyetemes, és nagyrészt az is marad. Nem, nem szakadt el a voguloktól, bármily távolra is került tőlük sok vonatkozásban. És nélkülük művészete sem érhető meg teljesen.

A mitikus formába öntött vogul világnézet és vallás sosem tükrözött igazán valami elkülönült érdeket: az egész népé volt. Mint minden ősi, differenciálatlan filozófia-tudomány-művészet-vallás, alapkérdésekre keresett választ, a lét-nemlét, természet és társadalom, a közösségek szerveződése, az egyén belső világának határai és határtalansága érdekelte, hiszen ezek ismerete nélkül az ember képtelen alkalmazkodni környezetéhez, s így létezni is képtelen. Tette pedig mindezt annak a szimbolikus-képszerű modellálásnak az eszközeivel, mely most a művészet alapja. Mint ilyen, teljes értékű világmodell volt.

A legfelsőbb, pozitív hatalmat az éggel, időjárással és fénnyel azonosított ősz öreg, *Numi-Tórem* főisten személyesítette meg. Apja, *Kvoresz* már olyan magas egekben honolt, hogy nem is volt kapcsolata a földdel. Ellentéte a gonosz, sötét, ördögszerű *Kul* volt, a betegség, halál és a föld alatti világ fejedelme. E két szélsőség közt bálványok és egyéb szellemek, jó és rossz erdei, vízi lények, szörnyek bonyolult, sokszínű rendszere alkotta az átmenetet. Legfontosabb közülük Numi-Tórem legkisebb fia, a *Világügyelő férfiú*, aki miként a Nap, naponta körüljárja szárnyas lován a földet, vigyázza a világrendet, és legfőbb segítője az embernek. Ebben a világrendben az ember és a többi élőlény nem különül el élesen, úgy viszonyulnak egymáshoz, mintha különböző fokú rokonok lennének. Az egyes közösségeket védő bálványszellemeknek állatalakjuk is van mindamellett, hogy emberi ősatyaként hajdan valamilyen nagy tettel szolgálták, s azóta is meghatározzák a közösség boldogulását. Az erdei vadak hasonló társadalomban élnek, mint az emberek. Uraik és úrnőik, a vadászszerencse adományozói hol ember, hol állat alakúak.

A legszentebb állat a medve, Numi-Tórem földre küldött fia, aki a társadalmi normák bírója, bár maga is vétkezik. Így hol ő bünteti halállal az embert, hol fordítva. Megölése bűnnek számítana, ha nem változtatnák az ember házában való vendégeskedéssé. Minden medve elejtése után eljátsszák a nagy misztériumot, a medveünnepet. Ez sokszor egy hétig is tart, éjjelenként mindent megtesznek, hogy a méltatlan helyre leszállított istenfi elégedett legyen, és a világrend újra helyreálljon. A fejét mancsain nyugtató medvebőr elé összehordanak mindent, ami szem-szájnak ingere, hosszasan szabadkoznak, hogy nem vétkesek pusztulásában, másokra hárítják a felelősséget, és sértően viselkedő lényeket személyesítenek meg, hogy aztán elűzhessék őket. A héthúrú hárfa, a „daru”, vagy az öthúrú dombra kíséretével hosszú énekekben mondják el a medve eredetét, a valahai szellemhősök általi első elejtését, híres vadászok és a jogrenden örökdő, büntető medvék történeteit, a jelenlevő medve életét és halálát. Vendégül hívják a bálványszellemeket, akik ez alkalommal belépnek a házba különleges öltözetű szereplőktől megjelenítve, és eljárák áldásosztó táncukat. Eljönnek az állatok is, a daru, sirály, jávorszarvas, leleményes maszkokban eljátsszák saját maguk mítoszát, szaporodását és elejtését; a medvével és a résztvevőkkel szembeni viselkedésük ősi, alig értelmezhető totem voltukat eleveníti fel. A továbbiakban vége-hossza nincs a szórakoztató, álarcban, énekelve előadott, emelkedett-félelmetes, komikus, groteszk és ki tudja, hányféle rövid jelenetnek, melyekből egy medveünnepen 4-500 is színre kerülhet. Közben megeszik a medve húsát,

azt hitetve, hogy a madarak voltak. A medve elégedetten tér meg égi atyjához, hogy majd újra szülessen.

A vogul ember alig ismerte a véletlent, minden eseményt megszemélyesített külső erők hatásának tartott, mindent mindennel összefüggésbe hozott. Mikor megszületett, egy bálványszellem védelmébe ajánlották, akinek élete fordulópontjain áldozatot kellett bemutatnia. Sesztalov apjának védőszelleme a messze földön híres, ember és medve alakúnak tartott, lélekmentőként tisztelt „Szent-városi öreg” (*Jalpusz-Ojka*) volt. A többi felső lény jóindulatát is lépten-nyomon ajándékokkal kellett biztosítani, vadászhalász szerencséért, gyermekáldásért, egészségért, nehézségek leküzdéséért kisebb-nagyobb áldozat járt. Az ember halála után, temetésén viszont érte áldoztak lovat vagy rénszarvast a rokonok, és a továbbiakban félve tisztelték a szellemét. Ha átlagon felüli személyiség volt, például sámán, védőszellemként élhetett tovább a közösségben, külön kultusza alakult ki. Az embernek több lelke volt, ezek közül az egyik újjászülethetett: mindenki bizonyos mértékig a saját őseinek és utódjának számított.

A bonyolult szellemvilág legfőbb ismerője és közvetítője a sámán volt. Különleges idegi és szellemi képességekkel megáldott ember, aki dobbal, légyölő galóca evésével vagy más módon önkívületbe hajszolta magát, hogy megtudhassa mindazt, amire az átlagember erejéből nem futotta. Megmondta a jövőndőt, megtalált elveszett dolgokat, kitudakolta a szellemek szándékát és kiharcolta közbenjárásukat, gyógyított, áldozati szertartásokat vezetett, s közben elérhette az expresszív-extatikus költészet legmagasabb csúcsait.

A költészet korántsem volt a sámánok kiváltsága. A voguloknál minden valamirevaló embertől elvárták, hogy éneket tudjon költeni. Meg is énekelte, pillanatnyi hangulatot tükröző improvizációtól a több száz sornyi verses önéletrajzig, az egész életét. Nem volt kis teljesítmény: a vogul poétika az évezredes gyakorlatban az egyhangúnak tűnő formák olyan kifinomult, belső rafinériáját dolgozta ki, amit csak a legmodernebb művészeti irányzatok fedeztek fel újra.

Juvan Sesztalov jelen kötetében is szép számmal vannak olyan művek, melyeknek népköltészeti alkotás az alapja vagy legalábbis a vonatkozási köre. A medveünnepcikluson kívül medveünnepi színjátékból ered a *Medve éneke a bűvármadárnőről* és a *Hogyan lett Miszne istennő a vadász felesége?* című költemény, az utóbbi egy tündérszerű lánynak, a cobolyok és a vadászszerencse úrnőjének és a vadásznak a története. Áldozati istenidéző igék szavai csengenek vissza *A költő fohásza apja temetési szertartásán*, *A költő megátkozza holt apja védőszellemét* és a *Bűvölő* című versekben. A *Halandó*

nő éneke szinte sorról sorra követi – szélesebb összefüggésben – egy halálos beteg, 17 éves lánynak a 19. század hetvenes éveiben költött búcsúénekét.

Énekeiben felismerhetjük az önazonosító vonásokat egy olyan népmor-
zsa hagyományaira épülve, mely átváltozásában elküldte hozzánk legjele-
sebb szülöttét.

Magyarország-élmény az obi-ugor kultúra tükrében (a vogul Juvan Sesztalov magyar témájú verseiről) (1991)

Első közlés: Hofer Tamás (szerk.), Népi kultúra és nemzettudat. Magyarságkutatás Könyvtára 7. Budapest: Magyarságkutató Intézet 1991. 101–104.

A magyar–obi-ugor kapcsolatokról előljáróban rezignáltan megjegyezhetjük, hogy sajnos nem jó csillagzat alatt születtek. Normális nemzeti öntudatú népek más viszonyban vannak legközelebbi nyelvrokonaikkal. Könnyű nekik – mondhatnánk – mikor voltunk mi, magyarok, valamiben is szabályosak és normálisak. Ekkora térbeli, de főleg kulturális távolságot nem lehet egyszerűen áthidalni. Ez bizony objektív nehézség. A rokoni kapcsolatok legnagyobb akadálya azonban mindenkor egy szubjektívabb tényező volt: az aktuális politika. A magyarok hosszas európai magány után végül is nekiláttak a keleti rokonság keresésének, de nem ilyen rokont akartak találni. Az obi-ugorok cseppet sem voltak magányosak finnugor és szamojéd környezetükben, csak éppen az ő etnikus tudatuk szintjén az efféle nyelvrokon kérdéseknek nem volt jelentőségük. Eszükbe sem juthatott egy távoli közép-európai rokonnép után vágyni, hiszen azt sem tudták, hogy létezik a világnak ez a része. Az egymásra találást folyamatosan nehezítette, sőt lehetetlenné tette az orosz birodalom önelszigetelő hagyománya.

A múlt századi kapcsolatok igen egyoldalúak voltak: összesen öt magyar tudós (Reguly Antal, Munkácsi Bernát, Pápai Károly, Pápay József és Jankó János) juthatott el Szibériába, s közölhette a hitetlenkedő ugorokkal, hogy ő és távoli népe a legközelebbi rokonuk. Ezután az 1950-es évekig szünet következett. Az új, szocialista korszakban a rokoni találkozások jellege alapvetően megváltozott. Az obi-ugorok, elsőgenerációs értelmiségük révén egyenrangú partnerré lettek, a találkozó helye pedig áttevődött a „fél-útra”, a leningrádi Herzen Pedagógiai Főiskola Északi Népek Intézetébe. A minőségi változás nem az ugorok iniciatívája volt: egyszerűen nem lehetett folytatni a hagyományos szibériai kutatóutat.

A kapcsolatok sorát Lakó György akadémikus, majd pedig Kálmán Béla akadémikus nyitotta meg a vogul oktatótól (M. P. Vahrusevától), aspiránstól (Je. I. Rombangyjevától) és hallgatóktól való nyelvi gyűjtéssel. Az utóbbiak legkiválóbbja volt az alsó-szoszvai születésű Juvan Sesztalov. 1957-ben, mikor Kálmán Bélával találkozott, már 29 verset tudhatott ma-

gáénak, amelyeket magnetofonra is mondott.¹ Ezek szovjet kiadásban először 1958-ban jelentek meg vogulul (*Makem at*),² egy évre rá pedig oroszul is (*Pojtje, moi zvezdi*).³ Juvan Sesztalov még ismeretlen kezdő volt hazájában, mikor Magyarországon már egyetemi tananyaggá váltak művei Kálmán Béla *Chrestomathia Vogulicája* révén,⁴ s a hallgatók a szerző előadásában ismerkedhettek meg a vogul műköltészet eme zsenyéinek zeneiségével. E megfogalmazás szó szerint értendő, ugyanis a szibériai hangulatokat megörökítő rövid költemények célja éppen az volt, hogy Sesztalov – tanára, A. Balangyin, orosz nemzetiségű obi-ugrista iniciatívájára – kipróbálja a vogul nyelv akusztikai, poétikai lehetőségeit a népi énekversen kívüli formákban.⁵ A legjobb darabok később magyar műfordításban is megjelentek.⁶ Bár kétes dicsőség egy költő számára nyelvi tananyagként kezdeni külföldi pályafutását, a Kálmán Bélával és tolmácsával, Bereczki Gáborral való találkozás döntő fordulatot hozott Sesztalov életében.

Sesztalov elsőéves hallgató kora óta értesült a magyar nyelvrokonságról az anyanyelvi órák bevezető témájaként. A legtöbb vogul fiatal ezzel be is fejezi az informálódást. A rendkívül érdeklődő, tehetséges Sesztalov azonban tanárai – M. P. Vahruseva és A. Balangyin – jóvoltából kézbe vehette Munkácsi *Vogul népköltési gyűjteményét*, s mint mondják, többé el sem eresztette. Megtanulta olvasni Munkácsi átírását, és kerek négy évig tanulmányozta a köteteket. Szülőföldjéről fiatalon elkerülvén, tulajdonképpen így „tanulta vissza” népe folklórját és a hagyományos énekvers poétikáját. Hatásuk még viszonylag késői korszakában is érződik, időről időre visszanyúl e forráshoz, hogy drámai szépségű darabjait újraköltve aktualizálja. Ilyen például *Szuj* című kötetében a *Halandó nő éneke*.⁷ N.B. azóta valószínűleg Sesztalov az egyetlen, akinek magyar tisztelői jóvoltából két teljes sorozat *Vogul népköltési gyűjtemény* van a birtokában... Vahrusevák hatására Sesztalov népe szellemi kincsének megmentőjét látta Munkácsiban, s ennek megfelelő érzelmekkel élte át a történelmi találkozást a következő nagy magyar vogulkutatóval, Kálmán Bélával. Most az ő szájából hangzottak el a megörökítendő szavak, üzenetként a távoli, akkor még számára ismeretlen európai földre. Kálmán Béla pedig pontosan úgy viselkedett, mint rokonhoz illik: a gyűjtés mellett hathatós erkölcsi támogatást is nyújtott

¹ Kálmán Béla 1976. 110–135.

² Sesztalov, Juvan 1958.

³ Sesztalov, Juvan 1959.

⁴ Kálmán Béla 1963.

⁵ Balangyin, A. előszavát l. Sesztalov, Juvan *Miszne* c. kötetéhez 1961. 7–17.

⁶ Domokos Péter 1975. 71–72.

⁷ Sesztalov, Juvan 1978. 15–17 ill. 1985. 68–70.

a nehézségekben. Így alakult ki az az érzelmi alap, melyen nemsokára kivirágzott az első vogul „Magyarország-élmény”.

A rokoni kapcsolatok vogul oldalát sokkal egyszerűbb összegezni, mint a magyart. A voguloknak nem volt érdekeltsége, tudományos vagy egyéb prekonceptiója az ismeretlen európai nép iránt. Az obi-ugorok a múlt századi kutatókat szemmel láthatóan az oroszok – ez kb. a „fehérebernek” megfelelő gyűjtőkategória – egy különös, szívélyesebb és érdeklődőbb fajtajának tekintették, s mindig csak egyedi képviselőiről ítéltettek. Eltekintve attól, hogy legenda szerint hány titokzatos vogul katona járt hazánkban a II. világháborúban, Juvan Sesztalov első magyarországi útjáig nem járt itt vogul. Ő tehát nemcsak népe műköltészetének, hanem külhoni rokoni kapcsolatainak is úttörője lett. A Herzen főiskolát elvégezvén Tyumenybe került, innen jutott egy csoportos utazással először külföldre – éppen Magyarországra. Mivel költői pályafutása szépen ívelt felfelé, személyéről pedig kedvező visszajelzések érkeztek, utazásainak a továbbiakban sem volt akadály. Részt vett az 1975-ös budapesti Finnugor Kongresszuson, s mikor 1979-ben családjával együtt az Írószövetség kiküldetésében Budapesten járt, saját bevallása szerint már hetedszer fordult meg nálunk. Nyelvészekből, műfordítókból, költőkből hamar kialakult a baráti kör, mely visszavárta, ünnepelte sikereit, büszke volt Gorkij-díjára, és legjobb tudása szerint segítette itteni publikációit.

Azt a pillanatot, amikor Sesztalov először látta meg a rokoni földet, így utólag aligha eleveníthetjük meg. Az érzés nagyságát azonban ránk hagyta mind a mai napig egyik legszebb poémájában: a Julianusban. Tekintettel arra, hogy az ugor rokonságtudat vogul oldalának kutatása épphogy csak most kezdődik, a kisebb idevágó versek ismertetése helyett inkább e nagyobb lélegzetű, távlatnyitó művet mutatom be.

A jelenkori „vogul oldal” tudatával kapcsolatban utalni kell azokra a sztereotípiákra, melyek Magyarországra érzékelésében, értékelésében közrejátszanak. Elmondás után a hagyományos kultúrájú falusi vogulok, akik nemigen jártak nyugat-szibériai városokon, Leningrádon vagy Moszkván kívül más helyen, Magyarországot leginkább a mitikus délvidéki földdel (*mortim ma*) azonosítják, ahová a vándormadarak telelni járnak. Ez a napfény, a meleg, a termékenység hazája. A Szovjetuniót-járt vogul értelmiség a magyar tájakat kb. Ukrajna mintájára képzei el, a városokat pedig a régi baltikumai városokhoz véli hasonlónak. Hazánk méreteinek és természeti kincseinek korlátozottságát szinte fel sem tudják fogni, ittlétük alatt akut erdő-, víz- és halhiányban szenvednek. Mivel esztétikai normáik szerint a természeti szépség csúcsa a folyó fölé magasló, meredek orom, a Gellért-hegy és a Várhegy csodála-

tuk első tárgya. Nem véletlen tehát, hogy Sesztalov is e helyszínnel indítja költeményét.

Az 1965-ös első vogul kiadás⁸ bevezetőjében a Várhegyen magasló, keletre mutató Julianus-szoborhoz kalauzolja képzeletben a magyarhont és rokonságot nem ismerő vogul olvasót. Néhány mondattal jelzi, hogy Julianus a XIII. században eljutott egy keleti rokonnéphez, amelynek értette beszédét, kölcsönösen átérték a rokon egymásra találás érzését, de a tatárdúlás miatt megszakadt a kapcsolatuk. A megtalált nép – a vogulok. Most ő jött el a kőszoborhoz, visszapörgetve a történelmi időt.

A Julianus-hagyomány nem csak a kezdeti magyar rokonkeresők vezércsillaga volt. E sztereotípiát az utóbbi évtizedek külkapcsolataiban elkezdett „visszafelé” is működni. Minden keletről jövő, magát rokonnak tartó utazó szívesen azonosul a romantikus kapcsolatteremtés eme emblémává váló alakjával, s ha teheti (tehetné a Hilton szálló miatt), elzarándokol Julianus szobrához.

A szoborral való, elsőprő erejű lírai párbeszédet Sesztalov döbrent felismeréssel kezdi: Nem tudott Julianusról. A következő sorokban az olvasó döbbenhet meg: a XIII. századi, Julianus által megtalált vogult hallja, aki lassan emlékezni kezd a mindkettejük által elfelejtett történelmi találkozásra. Európában már ismeretlen, különleges képességével sámáni látomásba esik. A vogul reinkarnáció-hiedelmek alapján szaggatott, megelevenedő képek közt keresi régi személye identitását – a fejedelemlő, akik kultikus funkciókat is elláttak, haláluk után lelkük bálványszellemmé válhatott, – a harcosát, akinek felrémlik a tatárokkal való küzdelem. Lelke a természetben bujkálva keresi a találkozás emlékét, s alighogy megtalálja, máris elválasztják tőle a fegyverek. A medve téli álmához hasonló állapotból felriad, lelke most már visszafelé teszi meg folytonos átváltozásokból álló útját, bejárva a kozmikus tudat tájait. Visszatér a szoborhoz. Győzött. Él. Beszél. Most már ő kérdi Julianus kővé merevedett alakját, hogy miért nem emlékszik rá, hiszen a találkozás megismétlése el volt rendelve. Most ő a célhoz ért rokonkereső, ne váljanak el többé a testvérek. A költői szó és lélek legyőzi az időt és teret, révülete az örökkévalóság.

Gondolták volna valaha az obi-ugoroknál járt kutatók, hogy viszonzásul egy vogul ilyen költeményt ajándékoz a világnak? Sesztalov művét Bede Anna kitűnő műfordításában ismerhetjük meg.⁹ Mi értjük a szót. Hát a vogul olvasó???

⁸ Sesztalov, Juvan 1965.

⁹ Bede Anna fordításában l. Domokos Péter 1975. 89–102., és Sesztalov Juvan 1985. 11–26.

Irodalom

Domokos Péter szerk. 1975. Medveének. Budapest.

Kálmán Béla 1963. Chrestomathia Vogulica. Budapest.

Kálmán Béla 1976. Wogulische Texte. Budapest.

Sesztalov, Juvan 1958. Makem at. Hanti-Manszijszk, Leningrád.

Sesztalov, Juvan 1959. Pojtye, moi zvezdi. Leningrád.

Sesztalov, Juvan 1961. Miszne. Tyumeny.

Sesztalov, Juvan 1965. Szajkalane erig. Szverdlóvszk.

Sesztalov, Juvan 1975. Julianus rám talált. Ford.: Bede Anna. In: Domokos Péter (szerk.) 11–26.

Sesztalov, Juvan 1985. Julianus rám talált. Ford.: Bede Anna. Budapest.

Esettanulmány az 1970-es évek osztják interetnikus kapcsolatainak tükrözéséről a folklórban (1990)

Nyomtatásban megjelent változata: Fallstudie über die Widerspiegelung der ostjakischen interetnischen Verbindungen der 70-er Jahre des XX. Jh. in der Folklore. Specimina Sibirica. 3: 187–201. Pécs, 1990.¹

Minden kultúrában vannak olyan különleges személyiségek, akik több érték, információ befogadására és továbbadására képesek, magasabb szintű ellentétpárokat tudnak szintézisbe hozni, mint környezetük. Mivel tulajdonképpen több kultúra lehetősége rejlik bennük, az akkulturációs folyamatokban ők a legfogékonyabb, legaktívabb közvetítők. Az új kultúra adaptálása ugyanis egyszerre több szinten és változatban folyik aszerint, hogy milyen típusúak az adott közösség számára modellértékű közvetítők.

Az itt leírt típus nem specialista vagy virtuóz abban az értelemben, hogy bizonyos képességei messze meghaladnák az átlagot, minek következtében személyiségének más részei nyilván kidolgozatlanabbak lennének. Egyenletesen és harmonikusan fejlett minden területen – az átlagember ritka szuper-változata. Az a fajta ember, akire az osztjákoknál azt mondják: „tudja élni a világot”, s hozzátehetjük, az átmeneti történelmi korszakokban több különböző világot is tud élni. Közelebbi ismeretségnél azonnal kitűnik, hogy jó veleszületett adottságainak, egyéni teljessége kibontakoztatásának alapja saját kultúrája lehetőségeinek tökéletes ismerete, és természetesen az a környezet, melyben részesévé válhatott ennek.

Az ilyen személyiségek alkalmasak a legnehezebb akkulturációs feladat megoldására: két igen különböző típusú és dominanciahelyzetű kultúrából az adott korszakban a legelőnyösebb elemeket összehangolni, mintegy optimális keverékvariánst hozni létre. Számarányuk a népességben nem túl nagy, de hatásuk mind saját, mind gyermekeik generációjára jelentős. Az igazi átlagemberben inkább csak „egy kultúranyi kontingens” van, ami azt jelenti, hogy egy más, újként jelentkező kultúra elemeit bizonyos fokon túl csak a régi kiszorítása árán tudja befogadni. Mivel az érték- és normarendszerek keveredésének eme egyensúlyvesztéses szakaszában többnyire elveszti azt a belső pszichikai érzékét is, hogy a jövőben számára előnyös elemeket – függetlenül attól, hogy melyik kultúrába tartoznak – felismerje és integ-

¹ A tanulmány eredeti, magyar nyelvű kéziratát közöljük. Jelzete a HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézetének Adattárában: MTA NTI VII.5.c.23.

rálja, az általa kidolgozott kultúravariáns elég instabil és megbízhatatlan hatású. A népesség társadalmilag és/vagy pszichikailag legkedvezőtlenebb helyzetű részénél ugyanekkor olyan pesszimális kultúra- és életlehetőség keverékek alakulnak ki, amelyek gyakorlatilag megélhetetlenek, és az önpusztítás különböző formáit emelik normaszintre.

Az exogám, virilokális közösségekben a nők igen fontos közvetítő és kultúrákiegyenlítő szerepet játszanak akkor is, ha éppen stabil az etnikus kultúra. A kislányokat születésüktől kezdve arra nevelik, hogy majd egy távoli, és más közösséghez alkalmazkodva teljesítsék ki személyi lehetőségeiket úgy, hogy közben a két közösség közti viszonyokat is harmóniában tartsák. Ilyen körülmények közt az akkulturáció középső fázisában, mikor a hagyományosan kizárólag családon belüli funkciókat ellátó nőket is eléri a másik, új kultúra, a több empátiakészséggel rendelkező, nyitott, alkalmazkodó nők sokszor megdöbbenő biztonsággal találják meg az „optimális kultúravariánst”. A voguloknál Munkácsi Bernát sikeres gyűjtő és szövegfejtő tevékenységében éppen egy ilyen asszonynak volt döntő része. A már eloroszosodó közép-lozvai csoport szuper-átlagembere a három kultúra- és nyelvváltozatot (nyugati és északi vogul, orosz) összeegyeztetni tudó Tatyjana Szotyina volt. Messze földön nem talált nála jobb segítőt Munkácsi.

Magam is sokat köszönhettem a kiváló kultúraközvetítő osztják és vogul asszonyoknak. Szöveggyűjtéseim több mint fele, egyéb ismereteimnek még nagyobb hányada származik tőlük. A Kazim-torkolati osztjakságnál Anna Grigorjevna Juminában tisztelhettem az átlagon felüli személyek e típusát. Élete, társadalmi kapcsolatai jellemzőek a XX. század második felének Ob (azaz főútvonal) menti osztják lakosságára, de annyival szélesebbek, amennyivel maga felülmúlja az átlagembert. Anna Grigorjevna és a hozzá hasonlóak „személyes kultúráváltozata” a hagyományos kultúra utolsó fel-lángolása, lehetőségeinek csúcspontja, s mintegy az optimális alapot hivatott biztosítani gyerekeik generációjának sikeres kultúraváltásához. A XIX. század végének tapasztalatai szerint az unokák nemzedékénél a mennyiségi változások átcsapnak minőségibe, ami nyelv- és etnikumváltáshoz vezet.

Anna Grigorjevna a kazim-torkolati Tugijani faluban született az 1920-as évek elején, még hagyományos osztják kultúrájú, de az Ob menti interetnikus kapcsolatokban aktívan részt vevő közösségben. Nemzedékében a nők először sajátították el tömegesen az orosz köznyelv helyi változatát. Fiatalkorában az újonnan szervezett szovjet oktatási rendszer már lehetővé tette az iskolai végzettség megszerzését. A szülőfalujától északra fekvő, tiszta osztják Szumutnyoli (más néven Kis-Vanzevat) faluba ment férjhez Ilja Nyikolajevics Juminhoz. A nyílt, dolgozó házaspár a korabeli lehetőségekhez

képest igen jó egzisztenciát teremtett magának a kolhozban. Idővel nagy gerendaházat építettek a népes családnak. Mikor a falu a településrendezések során kezdett elnéptelenedni, a házat átszállították a szomszédos (Nagy) Vanzevatba. Három fiuk és öt lányuk született. Egy, beteg fiú kivételével valamennyien jó eredménnyel végezték tanulmányaikat a legkülönbözőbb közép- és felsőoktatási intézményekben. A szülők időskorára csak a beteg fiú maradt otthon, a többiek munkába álltak Ukrajnától kezdve a felső-obi kőolajvárosokig a számukra kedvező nagy településeken. Beilleszkedtek a helyi közép- és felsőoktatási intézményekbe és vegyesházasságokat kötöttek. Gyerekeik az ottani nyelv és etnikum hordozói. Az időközben megözvegyült Anna Grigorjevna gyermekeit látogatva a Szovjetunió távoli vidékeivel és népeivel ismerkedett meg. Ez azonban még nem minden. Egyik lánya révén külföldi, pontosabban magyar ismeretségre is szert tett.

E kapcsolat története egyben a távoli nagyvárosokban tanuló osztják fiatalok interetnikus közvetítő szerepének példája. Anna Grigorjevna családjával én 1970 januárjában kerültem először – a szó szoros értelmében futólágos – kapcsolatba. Egyik Leningrádban tanuló unokahúga meghívott szülőfalujába a téli szünidőre, s Tyumenyen átutazva Anna Grigorjevna ottani orvostanhallgató lánya fogadott minket. Később osztják barátnőm véletlenül megismerkedett egy debreceni egyetemistával, Dunai Máriával, aki lelkesen érdeklődött Szibéria iránt. Az ő közvetítésével került sor kölcsönös meghívásra a magyar lány és Anna Grigorjevna gyermekorvosként végzett lánya között. Dunai Mária és egy magyar barátnője nagy örömmel vendégeskedett Vanzevatban, a fiatal, európai mértékkel is feltűnően csinos és kedves orvosnő pedig osztatlan sikert aratott Debrecenben és Budapesten. A kapcsolatok második felvonásaként 1982. évi expedícióm alatt sikerült eljutnom Vanzevatba, és megismerkedtem Anna Grigorjevnával, akiről előzőleg oly sokat hallottam.

Anna Grigorjevna valóban kivételes személyiségnek bizonyult. Rendkívül fogékony, jól informált, nyílt, igen aktív, szellemi és gyakorlati téren egyaránt kiváló érzékű. Nemcsak avatott ismerője az osztják kultúrának, hanem öntudatos tisztelője és terjesztője is – ami akkoriban nem volt túl gyakori jelenség. A *χάντι σῆρ* 'osztják szokásrend' minden részletében jártas, és messze hírllett róla, hogy „száz éneket tud”, azaz a folklórban is mester. Mindez egy pillanatig sem akadályozta abban, hogy a helyi orosz kultúrát is hasonlóan jól ne ismerje, a civilizáció legújabb vívmányait pedig ügyesen beillesse háztartásába. Itt értettem meg, hogy gyerekei sikerének nyitja az általa és férje által kialakított szilárd értékrendszerű, indokoltan magas önbecslésű „optimális kultúravariáns” – a kedvező családi háttér.

Vanzevati rövid tartózkodásom alatt Anna Grigorjevna idült légsőhurutja miatt sajnos nem tudta elénekelni „száz énekét”. Aligha lesz valaha is felmérhető, hogy milyen kincs veszett el így, hiszen falujából előzőleg sem volt publikált szöveggyűjtés. Elromlott hangszálaival, szinte suttogva, kedvemért és a magyarok kedvéért előadta azonban saját egyéni énekét. Döbbenet hallgattam, hogy ez a dalba szedett „személyes történelem” mennyire az interetnikus kapcsolatok szélesedésének jegyében fogant. A kultúráközvetítő szuperszemélyiségek teljes mértékben tudatában vannak koruk nagy kihívásának és saját szerepüknek.

Az ének hagyományos dallamú, szerkesztésű és poétikájú, az új témájú részek harmonikusan illeszkednek belé. Standard motívumai a szerzőt bemutató kezdőformula, a ház két ízben is hangsúlyozott dicsérete. – Itt megjegyzendő, hogy a konkrét esetben ez teljesen indokolt: Anna Grigorjevna tágas, ízlésesen berendezett otthona volt a legszebb osztják ház, amit valaha is láttam. – Hagyományos továbbá a férj és a rokonság említése, a medveünnep és a táncudás kifejezésének formulái, a vendéglátó gazdasszony büszkesége, a gyerekek felsorolása. Az „oroszként és vogulként élni egyaránt tudok”, valamint „a jó oroszok betérnek hozzám vendégségbe” motívumok már a Munkácsi által lejegyzett, a kultúraváltás hasonló fázisában levő lozvai vogul nők énekeiben is előfordulnak. A jelenlegi egyéni énekekben hova-tovább formulaszerűvé válnak a repülőgépen megtett távoli utak, Moszkva és Hitler emlegetése.

Az ének legegységesebb s egyben legkevésbé standard sorai a vendégségben ott járt magyarokról szólnak. Nem tudom, hogy Anna Grigorjevna, aki a nyelvrokonságot – annyi más új információhoz hasonlóan – zökkenőmentesen beillesztette világképébe, végül is milyen benyomást szerzett a megismert magyar személyekről. Attól tartok, talán csalódott bennük. Tapasztalataim szerint az ilyen, történelmi előképpel nem rendelkező kapcsolatok keletkezésükkor igen nagy élményt jelentenek minkét fél számára. Ezt az intenzitást és személyességet azonban írott formában, a hagyományokban amúgy sem szereplő levelezés útján nem lehet megőrizni. Az utazási lehetőségek korlátozottsága miatt a történelmi találkozások egyszeri események, és amennyire kiválasztottá teszik az embert társadalmi környezetében, ugyanannyi fájó űrt hagynak maguk után.

Az ének szövege

kaj-ije...

1. <i>ma ĩn lõpiɣijaɬtem</i>
<i>majijen² ariwijaɬtem:</i>
<i>aj sũmæt-ñõɬ aj kɔrtemen</i>
<i>mĩkɔlk ĩki^(w) aj ĩlja</i>	Mondom én most
énekelem én:
kis Szumutnyoli kis falumban ³
Mikolka-öreg kis Iljája ⁴
5. <i>jĩrtjan metra wɔn ɣɔtijem</i>
<i>ñĩwɛɬ metra wɔn ɣɔtijem</i>
<i>jãna werəntijəɬmaɬ.</i>
<i>šɔp, kaj, werəntijəɬmaɬ.</i>
<i>ĩjijen sɔɣɬɬ rǎɣɬɬ jũɣ</i>	kilenc méter nagy házacsát
nyolc méter nagy házacsát
épített valóban
épített, hej, igazán.
Egy deszka illeszték (?) fát
10. <i>ɬũw ĩɬən kĩ sewəmaɬ</i>
<i>ɬũw ĩɬən kĩ wɔⁿɣmaɬ-ije,</i>
<i>ma pa sewriɣijaɬmem</i>
<i>ma pa wɔɬtiɣijaɬmem.</i>
<i>jɔšem tɔɬəm – tǎr(ə)maɬ</i>	ha lefelé vágott ő,
ha lefelé faragott ő,
én is vágtam [azt]
én is gyalultam [azt]. ⁵
Kezem [ha körbe] húzom – [házam nagysága]
megfelel
lábam [ha körbe] húzom – [házam nagysága]
megfelel.
15. <i>kũrem tɔɬəm – tǎr(ə)maɬ.</i>

<i>wɔntɬɬ ɬɔŋɣi sewəŋ ɣɔtem</i>
<i>wũrɬɬ kaɬti sewəŋ ɣɔtem</i>
<i>majijen šɔšĩwijaɬtem.</i>
<i>jĩrtjan metra wɔn ɣɔtema</i>
<i>mĩkɔlk ĩki^(w) aj ĩlja</i> | Erdei bálvány hajfonatos házam
hegyi kaɬt-bálvány hajfonatos házam[ban] ⁶
sétálgatok én.
Kilenc méter nagy házamba
Mikolka-öreg kis Iljája, |
| 20. <i>pa pũš werti ɣǎrəs sũs</i>
<i>pũpi kĩ tũwiɣijaɬten,</i>
<i>jɔšem apər tɔs jam jak</i>
<i>kũrem apər tɔs jam jak</i> | a következőleg beálló vékonyhavú őszön
ha medvét hozol,
kéz-ügyes mesteri jó táncot
láb-ügyes mesteri jó táncot |
| 25. <i>ma šĩ jakĩwijaɬtem</i>
<i>ma šĩ tɔt'ɬiɣijaɬtem.</i> | táncolok én bizony
vezetek [v. viszek] én bizony. ⁷ |

² *ma* 'én' -ije (dimin.suff.) – *n* (Px.Sg.2.)

³ *sũmæt-ñõɬ* 'nyírfa fok', más néven *aj wańs-awət* 'Kis Vanzevat': elnéptelenedett Kazim-torkolati osztják falu Vanzevat mellett.

⁴ A szerző boldogult férje, Ilja Nyikolajevics.

⁵ Miután a Szumutnyoliban épült gerendaházat szétszedve átszállították Vanzevatba, a szerző nő létére is részt vett összeállításában. Férje felülről, maga pedig alulról dolgozta meg a deszkákat, hogy pontosan összeilljenek.

⁶ Teljes értékű otthon, házi védőszellemekkel.

⁷ A szerző a hagyományok kiváló ismerője, így a medvetünnepi táncok előadásában is jeleskedett.

- ma ın lõpiwijałtem:*
tūk-jakəŋ ne-leŋkiwi
jəšem tuti⁸ wewai ne
30. *kūrem tuti wewai ne*
ma kūš wəłłiwijałmem,
jəšem apər təs jam jak
jakti ma xəšiyijałtem.
šāłta lõpiwijałtem:
35. *ma rūša kī əłłiyijałtem*
rūša wantiyijałtem
wenšem kī kertiyijałtem,
xəntija wəłti pa xəšəəm
xəntija əłłti pa xəšəəm.
40. *nīwəł metra wəŋ xətijew*
rūšan arən jəxətai
xəntijən, kaj, jəxətai.
mūjijem atəm kī wəłmał:

rūš ... jəm pəsan
45. *xənti əməsti jəm pəsan*
ma pa əmsiyijałtem
ma pa werəntijałtem.
kūrəi⁽⁹⁾ ılja jəm akijem
jəšəi⁽⁹⁾ ılja jəm akijem,
50. *jūmin iki-leŋkije,*
pəštər pəštəri xəšti xə
jasəŋ jastəti xəšti xə
əw wəłłiwijałtał
əw wəłłiwijałtał.
55. *ın lõpiwijałtem:*
ma paštər ımi⁽⁹⁾ əŋkemən
wewai neŋə kūš təjmem,
atəm neŋə kūš təjmem,
pa xəŋ pelək kət ewi
60. *kət wəŋkəri kət ewi*
- Mondom én most:
tugijáni [gyarló] nő,
kezem mozgatni gyenge nő
lábam mozgatni gyenge nő
voltam bár én,
kéz-ügyes mesteri jó táncot
táncolni tudok én.
Aztán mondom:
ha orosznak állok ki én,
orosznak néznek (pass.),
ha arcom megfordítom,
osztjákként élni szintúgy tudok
osztjákként kiállni szintúgy tudok.
Nyolc méter nagy házunkba
orosz sok érkezik (pass.)
osztják, hej, érkezik (pass.).
Mi bajom tudna lenni
(tkp. kicsodám lett rossz):
orosz [terítette?] jó asztalt
osztják állította jó asztalt (azaz: lakomát)
állítok én bizony
készíték én bizony.
Lábatlan Ilja jó sógorom
Kezetlen Ilja jó sógorom,⁹
a Jumin-öregecske,
beszédet beszélni tudó ember,
szót szólani tudó ember,
ő [is itt] üldögél
ő [is itt] beszélget.
Mondom most:
engem pastari¹⁰ asszony anyám
gyenge nőnek szült bár (pass.)
hitvány nőnek szült bár (pass.),
külföldi két leány
két magyar két leány¹¹

⁸ *təti* 'hozó, vivő': a „keztét, lábát vinni (ti. mozgatni, valamilyen helyzetbe hozni)” frázisból? Az *ə* *u*-szerű ejtése a 88–89. sor *wəłtał* 'van' szavában is megfigyelhető.

⁹ A szerző idősebb sógorának ragadványneve. Bölcs embernek tartották, sokat vendégeskedett a szerzőnél.

¹⁰ *paštər-kərt*: Kazim-torkolati osztják falu, a lapos, Kis-Ob felé eső részen, Vanzevattól délre. A tugijani férfiak gyakran házasodtak innen.

¹¹ Dunai Mária és barátnője.

- pa, kaj, jōxtijəlanman* [ök] is, hej, [ide] jöttek
pa, kaj, wəllijəlanman. [ök] is, hej, [itt] laktak.
intəm(a) pa, intəm(a) pa Most pedig, most pedig
kīmət jōxtijəlanmem; másodszorra eljött [hozzám]:
65. *in wenkər(u) jām ⁽¹⁾ ewa¹²* a magyar jó Éva,¹³
pa, kaj, jōxtijəlanma. [ö] is, hej, [ide]jött.
pa xən pelək jām nejan Külföldi jó nő
pa jñk pelək jām nejan más folyóvidéki jó nő
pa, kaj, jōxtijəlanmem. [ö] is hej, eljött [hozzám].
70. *wən^cla loŋxi sewəŋ xotem* Erdei bálvány hajfonatos házam
wūr^cla kaati sewəŋ xotem hegyi kaat-bálvány hajfonatos házam
rűš jōxətaa – tärəmta. [ha] orosz jön – [nagyságban] megfelel
xənti kī lūŋəla – tärəmta. [ha] osztják lép be – [nagyságban] megfelel.
jəšem təlam – ləškam xot Kezem [ha körbe] húzom – tágas ház
75. *kūrem təlam, wən xotən* lábam [ha körbe] húzom, nagy házban
jāna šəšijəlanmem. sétálgatok valóban.
majijen werəm wən xotijem Magam építette nagy házacsám
kīmpela wantijəlan... külsejére néz[ve?]
lər pa pelka ^(v) əl-pa kəlaa áradmánytó túloldalára átlátszik bizonyára
80. *as pa pelka ^(v) əl-pa kəlaa;* Ob túloldalára átlátszik bizonyára;
kīmpen xoti kīmpijem külsős házam külseje,
wəstijen ələp nermaŋ xot sárga festéssel bekent házam
jāna təjijəlanmem. van valóban (habeo).¹⁴
aj wańš-awət aj kərtən Kis Vanzavat kis falumban
85. *xotət kīńsi wən xotije* a [többi] háznál nagyobb házacsám
xotət kīńsi jām xotije a [többi] háznál jobb házacsám
^(v) əl-pa təjijəlanmem. van bizonyára (habeo).
jəšem pīrəs kūš wəlaa Kezem öreg bár,
kūrem pīrəs kūš wəlaa lábam öreg bár,
90. *xotem təjti weritem* házam el tudom tartani,
xotem təjti terpittem. házam el bírom tartani.
jām ruš ləŋti jām xotən Hová jó oroszok betérnek jó házban
jāna-le ^(v) əmsijəlanmem lakozom valóban
jāna wəllijəlanmem. éldegélek valóban.
95. *ijijen kāršat xəlam jūmin* Egy magasságú három Jumin,
ijijen pəlaat xəlam jūmin egy termetű három Jumin,

¹² Szójáték. Az osztjások érdekesnek találják a magyar ejtésű Éva, Évi és az osztják *ewi* 'lány' szó meglepő hasonlóságát.

¹³ E sorokat csak a kedvemért rögtönözte a szerző ez alkalomra.

¹⁴ Az élénk színű ház messzire ellátszik.

- χολəm χο təjijjaaltem* három férfi van [nálunk] – (habeo)
χολəm pōχ təjijjaaltem. három fiam van [nekem] – (habeo).
śālta lōpijjaaltem: Aztán mondom:
100. *ijjen pālat wet ewi,* egy magasságú öt leány
ewet pa təjijjaaltem. lányaim is vannak (habeo).
majijen tājəm nīwəl pōšxem Magam szülte nyolc fiókám
nīwəl wən mīwa mǎnməl- nyolc nagy földvidékre ment,
ije
nīwəl wən jīŋka mǎnməl-ije. nyolc nagy folyóvidékre ment.
105. *āiwəl kǎšti pa jāxmem;* Őket felkeresni is jártam;
tōχləŋ ōtət nūmpijewa a szárnyasok fölé¹⁵
nəmata mǎnti nōrəm χολəχ fenn szálló mocsári holló[ként]
nəmata mǎnti nōrəm sāw fenn szálló mocsári szarka[ként],
nəmata jāŋχijjaaltem. fenn [a magasban] jártam.
110. *okrajina wən mīwa,* Ukrajna nagy földjére,
kītlər šōšəm wən mīwa Hitler-lépte nagy földre
ma pa jāŋχijjaaltem, is elmentem én,
kītlər jāŋxəm wən mīw Hitler-járta nagy földet bejárni
ma pa leəlījjaaltem. [repülőgépre] szálltam biz én.
115. *tām pūš wertī χārəs sūsən* A mostan beálló jó őszőn
māskəwa kī wən wōša Moszkva nagy városába
māskəwa kī wən wōša Moszkva nagy városába [menni]
nāłmit pa leəlījjaaltem negyedszer is [repülőgépre] szálllok.
(mūŋ) mīwat jōχləŋ nūmpi^(v) Földvidék[ünk] népe [feje] fölül
ewəl
120. *jīŋkat jōχlaan nūmpi^(v) ewəl* folyóvidéki nép [feje] fölül
kaj-ija kaj-ja kaj(a)-^(l)ije hej-hej-hej-hej,
tōχləŋ wōjlaan pōrəti szárnyas madár repülésével (?)
kūrəŋ wōjlaan pōrəti lábas állat repülésével (?)
tām pūš pōrtijjaaltem repülök ez alkalommal,
tām pūš mānījjaaltem megyek ez alkalommal.
125. *majijen tājəm nīwəl pōšxem* Magam szülte nyolc fiókám
χōl, kaj, kǎnšijjaaltem; mind, hej, felkeresem;
nīwəl wən wōša mǎnəəm, nyolc nagy városba megyek, hej,
kaj
nīwəl wən jīŋka mǎnəəm, nyolc nagy folyóvidékre megyek, hej,
kaj
130. *āiwəl śi kǎnšijjaaltem.* őket felkeresem hát.

¹⁵ A repülőgép a szárnyas szellemeknél is magasabban jár.

Jelfeloldás

- [] – a magyar fordításban: az osztják szövegben nem szereplő nyelvi elem
() – az osztják szövegben: a köznapi nyelvhasználatban nem szereplő, metrikus töltőelem
() – a magyar fordításban: nyelvtani magyarázat, szinoníma vagy bizonytalanságot kifejező kérdőjel
-iyi-, -iwi- – az *i* fonéma reduplikációja vershangsúlyos helyzetben -y-, -w- átkötő szemivokálissal. Az utána következő szótag redukált magánhangzójának *ə* vagy *a* színezetű ejtését érdekességképpen jelölöm az igealakokban.

A hantik „berjozovi” csoportja: struktúra, funkciók és énekek (1999)

Első közlés: «Березовская» группа ханты: структура, функции и песни. In: Рябчикова З. С., Надь Каталин, Дмитриева Т. Н. (ред.): С любовью и болью... К 60-летию со дня рождения Евы Шмидт. Ханты-Мансийск: Полиграфист, 2008. 40–51.

A dinamika és a fejlődés olyan folyamat, melynek valódi jelentőségére, valamint a különálló elemeknek a változásban betöltött szerepére utólag derül fény, akkor, amikor ismertté válik a folyamat végén összeálló eredmény. Ahhoz, hogy mélyebben értsük az elemek funkcióit és a velük kapcsolatos fejlődési irányokat, mindenképpen érdemes hátrafelé tekinteni, és azt elemezni, hogy honnan indult mindez. Amikor az északi hantik egyik lokális csoportja, a „berjozoviak”¹ énekes folklórjának a jellegét és jelentőségét vizsgáljuk, úgy közelítjük meg a kérdést, hogy a jelenségeket tágabb perspektívából próbáljuk megérteni, azaz az obi-ugor népek etnikus információs rendszerén keresztül. Ezt a megközelítést a „szerencsés véletlen” teszi lehetővé. A hanti folklór vizsgálatának legritkább esetével állunk szemben, amikor az adott témában a tudományosan dokumentált információt 150–200 év távolából történeti folyamatként lehet követni.

1. Az északi obi-ugor etnikai area szerkezetéről

Az „északi obi-ugor etnikai area” terminuson széles zónát értünk, mely magában foglalja a hanti csoportokat az Irtis torkolatától az Ob folyó Jeges-tengeri torkolatáig és mellékfolyói mentén (a legfontosabb mellékfolyók nyugaton: Kis-Szoszva, Vogulka, Szinja, Vojkar, Szob; keleten: a Kazim a Nazim forrásvidékével, Kunovat, Poluj), valamint a manysi csoportokat a Felső-Lozva, az Északi-Szoszva és a Szigva mentén, ezen kívül az Ob partján Berjozovtól északra. Ezen a zónán belül húzódik egy horizontális választóvonal, mely nagyjából megfelel a mai Hanti-Manysi Autonóm Körzet északi határának. Ez a vonal a „felső” és az Ob folyása szerinti „alsó”

¹ A település neve 1926-ig Berjozov, utána Berjozovo. A különbség abból adódik, hogy a helynevet egyeztetni kell a településtípus (gorod 'város', szelo 'község') nyelvtani nemével. A helynévből képzett melléknév oroszul egységesen berjozovszkij. A magyar fordításban a Berjozov, berjozovi alakokat használjuk (CsM).

részeket különíti el egymástól: a „felső” rész az Irtis torkolatától nagyjából Vanzevat faluig terjed, az „alsó” ettől északra, az Ob-torkolatig. A 20. század második felében ennek a felosztásnak a jelentősége háttérbe szorult. Ma az eredeti elrendeződés elsősorban a szellemi szférában tükröződik, a világrend és a mitológiai struktúrák modelljében, valamint többek között a nyelv általános vonásaiban, tendenciáiban. Az adott terület struktúrája korábban sokkal egységesebb volt, bár a migráció és az asszimiláció következtében változtak a terület külső és belső etnikai határai.

Az area kultúrájára a kettős felosztás elve jellemző. Igaz, hogy a világon minden létezőnek sajátossága a kettősség, de más obi-ugor területeken ez nem fejeződik ki ennyire egyértelműen. Ezt a kettősséget úgy lehet érteni, mint a keleti filozófiákban a *jin* és a *jang* elvét. Semmi sem tud struktúra és dinamika nélkül létezni, és ez utóbbi a maga részéről nem tud létrejönni a kettős felosztás nélkül. A két fél egymással ellentétes jellemzőkkel rendelkezik, olyan páros vonásokkal, mint például „pozitív, felső” – „negatív, alsó”. A kettő közül az egyik domináns lehet – de ezek csak bizonyos viszonylatokban működnek. A két fél egyike sem tud létezni a másik nélkül. Ha elvész a harmónia, kiszorul az egyik fél, akkor megsemmisül maga a rendszer – vagy legalábbis a rendszer lényege. A kettős felosztás példájául általában a társadalom frátriális felosztását szokták hozni, a „felső” jelű Mos és az „alsó” jelű Por frátriák meglétét az északi obi-ugoroknál. Földrajzilag ez a mellékfolyók magasabban lévő forrásvidéke és a lejjebb elterülő Ob-medence kettősségében jelenik meg. A Suriskari járás hanti lakossága két részre oszlik, a *jōxanəj jəχ* („Folyómenti nép” = Mos) és a *pōsləj jəχ* (Folyóági nép = Por).

A tudományos elemzés hasonló bináris oppozíciókat tár föl a mitológiában és a folklórban is. A kettősség magától értetődően működik az etnikus energetika mélyszerkezetében és információs folyamataiban. Ebben rejlik az egyik félre, az Ob zónájára jellemző, befogadó, egyesítő, normatív és megvalósító szerep jelentősége.

2. A „berjozovi” lokális csoportól

Ha ránézünk a térképre, láthatjuk, hogy Berjozov település az északi obi-ugorok területének a közepén helyezkedik el, abban a járásban, ahol az Obba torkollik a körzet két nagy mellékfolyója, nyugatról az Északi-Szoszva, keletről a Kazim. Ez a járás a hozzá tartozó Ob-parti területtel a két nagy rész („felső” és „alsó”) és két nép (hanti és manysi) találkozásánál található. A járás határai között ütköznek a mellékfolyók alsó folyásának lokális

csoportjai az obi csoportokkal. Központi elhelyezkedésének köszönhetően ennek a helynek különös jelentősége volt már jóval az oroszok érkezése előtt; az, hogy az oroszok is közigazgatási központtá tették, csak másodlagosan erősítette meg ezt a tényt. Meg kell említeni, hogy a hasonló etnikus „alcentrumok” egész rendszert alkottak a területen, melyek a történelem különböző szakaszaiban versenyben álltak egymással. A manysi területen például hasonló zóna jött létre az Északi-Szoszva felső folyásán a Lozva, a Pelim és a Konda forrásvidékével együtt, a Középső-Szoszván Szartinyja körzetében, és volt még egy központ a Szigván. A középkorban ezek gyakran fejedelmi székhelyek voltak erősített városokkal, később pedig különösen erős, a szellemvilág hierarchiájában magasra értékelt védőszellemek kultuszhelyeivé váltak.

A berjozovi csoport történelmi kiterjedéséről a Berjozovi voloszty² 17–20. századi paraméterei alapján lehet ítélni, mert Nyugat-Szibéria adminisztratív felosztása jelentős mértékben az őslakosok reális társadalmi szerkezetén alapult. A Berjozovi volosztyhoz tartoztak az alsó-szoszvai manysik nagyjából Ljulikari faluig, a Kis-Ob menti manysi lakosság az Északi-Szoszva torkolatánál lejjebb, a Kis-Ob menti hanti lakosság a Vogulkával együtt, a Kunovati voloszty határáig. Keleten a Nagy-Ob menti hantik a Kazimi volosztyhoz tartoztak, a határ a Nagy és a Kis-Ob között Pastori falu mögött húzódott. Északon Vanzevat alatt viszont a voloszty átnyúlt a Nagy-Ob oldalára Mengitnyolig (kicsit feljebb, mint ahol ma a Kazim-Misz van a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben), ahol a manysi telepések beékelődtek a hantik közé Mengitnyol és Szouszlani falvakban. A 19. század végén a Berjozovi voloszty területe jelentősen lecsökkent, amikor mindegyik oldalon több települést a szomszédos volosztyokhoz csatoltak.³

Az utóbbi 300 évben a voloszty etnikai összetételében könnyű követni a manysi lakosság erős migrációs mozgását a Szoszváról és a Szigváról az Ob-menti területre, sőt a Nagy-Ob keleti mellékfolyóira, ahol beolvadtak a hanti lakosságba (Szokolova 1983: 33). Így az őslakos hanti népesség folyamatosan manysi elemekkel keveredett. A hanti-manysi kétnyelvűség bizonyára mindig elterjedt volt a nyugati határmenti területen attól függetlenül, hogy mikor és hol alakult ki. Attól kezdve, hogy a mellékfolyók felől

² voloszty: közigazgatási egység a történelmi, cári Oroszországban, ’országgrész’, ’részfeladalmasság’, ’járás’. A magyar nyelvű szakirodalomban nem szokták lefordítani (CsM).

³ Szemléltetésképpen felsoroljuk a Berjozovi volosztyhoz tartozó települések listáját a 18. század végén: Apkulev, Arinyin, Verhnyepugor, Voitihov, Laithov, Lappal, Ljulikari, Mengitnyol, Mungirszar, Nyemcsinhov, Nyepkin, Nyeremov, Nyizsnopugor, Nyilnyihov, Osztrém, Pasercev, Razbojnyikov, Rezimov, Rjabcsikov, Tegi, Tohlinhov, Tusev, Uszty-Szoszva, Csalkin, Sajtan, Sugan (Szokolova 1983: 193–198).

az Ob irányába történő szezonális gazdasági migráció – elsősorban Berjozov alatt – kiszélesedett, nyaranta ez a terület olyan lett, mint egy átjáróház. A hanti telepések migrációja is megfigyelhető, de ők kisebb távolságról, Muzsi falu körzetéből, valamint a Kunovat folyóról költöztek az Ob partjára. A csoportok közti kölcsönhatás a mai napig fennáll.

Az 1930-as években a hantik legfontosabb falvai a következők voltak: a központ Tegi (*tek kurt*), Pugori (*puχraŋ jəχ*), Nyepkini (*aj as kurt*), Vojtehovi (*wəjtaŋ jəχ*). Északról a kisebb hanti falvak a Kis-Ob mentén majdnem Azovo faluig, valamint azok a területek, melyek a Nagy-Obig húzódnak a Kunovat torkolatának irányába, annyira szoros kapcsolatban voltak a berjozovi csoporttal, hogy a kultúrájukat átmenetinek lehet tartani a berjozovi és a muzsi lokális csoportok kultúrája között. A 21. századra két falu maradt: **Tegi** (többszöri áttelepítés után) és **Pugori**, valamint ide tartozónak lehet vélni egy délkeleti, határmenti falut, ez Pastori. Mivel a Berjozov környéki őslakosság folyamatosan asszimilálódott az orosz nyelvű közegben, a hanti kultúrában minden olyasmit, ami korábban a „berjozovit” jellemezte, most „**teginék**” kell hívni.

3. A berjozovi csoport – az új tendenciák kezdete

Közlekedési és adminisztratív jelentőségének köszönhetően Berjozov a tudomány bölcsőjévé vált Észak-Nyugat-Szibériában. Vaskos kötetet lehetne összeállítani azoknak az oroszországi és külföldi kutatóknak az expedíciós beszámolóiból és publikációiból, akik Berjozov fennállása óta ezen a településen töltöttek hosszabb-rövidebb időt. A nyelvi és folklórgyűjtő kutatóutak résztvevői általában az adminisztratív központokat, fából épült „városokat” választottak állomáshelyül, amelyek megfelelő feltételeket biztosítottak a filológiai munkára. A kutatók helyben vagy a környező falvakban kerestek adatközlőket, de mindenesetre egy bizonyos körön belül. Ennek alapján meg lehet becsülni a hanti nyelvű információ tér- és időbeli határait a nyomtatott forrásokban. És mivel a 19. században a legértékesebb nyelvi és történeti információs anyagnak a folklór alkotásokat tartották, ezeken keresztül tükröződik elsőként a berjozovi nyelvjáráson megfogalmazott, északi hanti szellemi világ. Berjozov nemcsak a hanti folklórkutatás és filológia kezdetének helyszíne, hanem ennél több: bejárat az új információs térbe.

3.1. A 19. század – Reguly Antal (1844), Pápay József (1898–1899) és a berjozovi nyelvjárás titokzatos szigvai változata

Mint ismeretes, minden, ami az obi-ugor nyelvekkel kapcsolatos, Reguly Antal magyar kutatónak az 1844–1845. években történt tevékenységével függ össze. Reguly, miután befejezte gyűjtőmunkáját a manysi területeken, a régi naptár szerint 1844. november 13-án (az új naptár szerint 24-én) megérkezett Berjozovba. November 15. és december 21. között (Pápay 1913: 258), azaz gyakorlatilag egy hónap alatt egyetlen idős énekmondótól tizenkét hőséneket és két medvéneket jegyzett le, 17 102 sornyi terjedelemben (ez nagyjából megfelel a Régi Kalevala terjedelmének). Ha figyelembe vesszük, hogy csak ezekben a napokban kezdett ismerkedni a hanti nyelvvel, ez az eredmény az obi-ugor filológia megismételhetetlen teljesítménye. Egyszerűen csoda, hogy berjozovi tartózkodásának rögtön az elején a helyi rendőrőrnök segítségével Regulynak sikerült rátalálnia erre a kivételesen tehetséges és türelmes emberre. Ugyanakkor a mesemondóról és nyelvéről nagyon kevés adat maradt fenn. Mivel Reguly úgy halt meg, hogy nem tudta feldolgozni gyűjtését, az anyag megfejtése és fordítása céljából 1898-ban egy másik magyar kutató, Pápay József indult útnak. Ő nem kevésbé hősies munkát végzett azzal, hogy a feldolgozatlan kéziratból a hanti informátorokkal együttműködve rekonstruálta az elhangzott szöveget, meghatározta a nyelvjárását és mindent lefordított magyar nyelvre.

Reguly mesemondója Makszim Petrovics Nyigiljov volt, 75 éves öregember a Szigva folyóról, Horumpaul faluból. Máig nincs eldöntve, hogy milyen nemzetiségű volt, hanti-e vagy manysi, és a hanti az anyanyelve volt-e, vagy a második nyelve. Reguly elég jól tudott manysiuul, feltehetőleg Nyigiljovval ezen a nyelven beszélt. Utóbb egyetlen kutató sem talált hantikat a Szigva folyón, és pontosan azzal a nyelvjárással sem találkozott, melyet Reguly feljegyzett. De ahogyan egy dolog elkezdődik, ugyanúgy folytatódik. Ahogyan Regulyt összehozta a jó sorsa egy kétnyelvű mesemondóval nem sokkal Berjozovba érkezése után, ugyanúgy járt Pápay József is fél évszázaddal később. Mindez a következőképpen történt.

Magyarországról való elindulása előtt Pápay József nem ismerte Reguly naplóját. Csak a leveleiből következtetett arra, hogy az énekek jelentős része Berjozovban lett feljegyezve. Először Hunfalvy Pálnak az „Északi osztják nyelv” című munkájában megjelent feltételezésére támaszkodott (Hunfalvy 1875: 218), mely szerint Reguly 1844 telén Obdorszkban jegyezte le az énekeket az adók beszédese idején (Pápay 1913: 258). Ezért Pápay 1898 júliusában elindult Tobolszkból Obdorszkba. Július 8-án érke-

zett meg Berjozovba, ahol a nyári halászati szezon idején nem talált hantikat. Tolmácsként felbérelt egy orosz, Mihail Andrejevics Kokoulint, és július 18-án egy fedett csónakon útnak indult. Az első útba eső faluban, Pugorban (Pápaynál *Pūyor*, oroszul Пыропские юрты) a hantik örömmel segítettek neki felgyűjteni a háztartással kapcsolatos terminológiát, de a második napon, Usztrjomban⁴ meglehetősen hideg fogadtatásban részesült. Szerencsére ugyanekkor manysik is érkeztek a faluba, aki a Szigvárról jöttek halászni az Obra. Pápay manysi mítoszokat kezdett olvasni nekik Munkácsi Bernát Vogul népköltési gyűjteményéből – úgy, hogy korábban még senkit sem hallott manysiul beszélni. A manysik körülvették, figyelmesen hallgatták, és amikor abbahagyta, kérlelték, hogy olvasson tovább. A manysik azzal vigasztalták Pápayt, hogy a közelben, *Sej-pugor* szigetén (*sej-pūyor* = homoksziget) Szigvárról származó, barátságos emberek halásznak, és közülük néhányan jól beszélnek hantiul. A következő napon Pápay elutazott hozzájuk, és néhány kellemes és eredményes napot töltött a halászok körében. Itt ismerkedett meg „az öreg Urtipenkovval”, akinek a segítségével Munkácsi könyvéből manysi mondatokat fordított hantira, és fontos szótári anyagot is gyűjtött. A szigvaiak a manysi húros hangszeren, a szankvaltapon is játszottak neki, és bemutatnak egy kultikus férfitáncot. Urtipenkov hamarosan visszatért a halászathoz, Pápay pedig tovább utazott északi irányba, hogy megkeresse Reguly énekeinek a forrását (Pápay 1905: 15–17). Akkor még nem sejtette, hogy ez a forrás ott volt majdnem mellette.

A nyári utazás inkább az emberekkel való ismerkedést szolgálta, nem annyira a nyelvi és folklór gyűjtést. Télen viszont Obdorszkban és környékén Pápay alapos ismeretekre tett szert az obdorszki nyelvjárást illetően, és gazdag anyagot gyűjtött a hősi epikából. A legjobb tanára és adatközlője Nyikolaj Szelimov volt a *paštār* nemzetségből⁵. Ebben az időben érkezett meg Magyarországról a Reguly-féle kéziratokból négy éneknek a másolata, és kiderült, hogy az obdorszki hantik nem értik ezt a nyelvjárást. Pápay annak érdekében, hogy megismerje a hősénekek stílusát, igyekezett minél több anyagot feljegyezni Szelimovtól. Olyannyira sikeres volt ez a módszer, hogy végül már együtt énekelt adatközlőjével. Az énekes őszintén örült ennek, mivel elmondása szerint a helyi fiatalság már nem szívesen hallgatta az énekeket, és nem akarta folytatni ezt a hagyományt (Pápay 1905: 34). A hasonló témájú énekek alapján, valamint a Munkácsi Bernát által fel-

⁴ *ūsraŋ-ou-kort* (Pápay 1905: 367)

⁵ A *paštār* nemzetség tagjai szigvai manysik leszármazottai Munkesz faluból (Reguly adatközlőjének lakóhelye, Horumpaul közeléből), akik utóbb asszimilálódtak a hanti nyelvű közösségbe.

jegyzett manysi hősepike segítségével Pápay Szelimovval együtt megpróbálta feldolgozni Reguly anyagát. Emellett leírta azt is, amikor Szelimov obdorszki nyelvjárásban összefoglalta a Reguly-énekeket. El tudjuk képzelni, milyen kimerítő munka volt ez mindkettejük számára. Tavaszra feldolgozták a Reguly-szövegeket, ezenkívül terepi változatban új feljegyzések is készültek. 1899. március 29-én Pápay ismét útnak indult, hogy megkeresse Reguly énekesének a nyelvjárását.

Abból indult ki, hogy Reguly feljegyzéseiben nincs nyoma a berjozovi és kazimi nyelvjárásokra jellemző, zöngétlen, réshangú *ʌ* [ɯ] hangnak, tehát ezt a nyelvjárást Berjozovtól északabbra (vagy messzebb) kell keresni. Berjozov felé tartva a falvakban belehallgatott az ott élők nyelvváltozatába. Hanti-Muzsi faluban beszéltek neki két énekesről – egy nagybácsiról és unokaöccséről –, akik a közeli *As-kort* (Ob-falu)-ból valók. Pápay kérésére ez a két ember már másnap megérkezett, és a továbbiakban az unokaöcs Grigorij Torikoptin az *as-puxlən* nemzetségből Pápay legjobb munkatársa és barátja lett. Ez a nemzetség egyértelműen északi származású (az obdorszki *poχəl* szó jelentése megegyezik a suriskári nyelvjárású *kur* ’falu’ szóval). Grigorij nagyapja a vidék legerősebb sámánja volt, az utódja a nagybácsi, és az ő segítője Grigorij (Pápay 1905: 38). Lehetséges, hogy a nemzetség valamely Tegiből származó képviselőjével, egy (?) *as-puxlən* (ob-falusi) emberrel már Reguly is találkozott. A feljegyzései szerint 1844. december 4–7. között Tegiben, Kacseगत falu közelében meglátogatott valakit, akit német-manysi kevert nyelvű bejegyzésében említ: „in tegi *Ass pohleng kum*⁶ – *Achtes us⁷ erit kasi*, in *vuesohti*⁸ sind *Paster magam* u. *Achtes us magam*⁹” (Pápay 1913: 259). Regulyt érdekelte a Nyigiljov nemzetség története és repertoárja, lehetséges, hogy ezért kereste föl az öreget.

Pápay május végéig dolgozott Berjozovban Grigorij Torikoptinnal és Vaszilij Nyikiskinnel,¹⁰ egy kazimi nyelvjárású sámánnal, gazdag folklór anyagot gyűjtve tőlük. A korábbiakhoz képest Torikoptin nyelvjárása sokkal közelebb volt Nyigiljovéhoz – abban az időben *As kort*-ban nem a suriskári nyelvjárás muzsi változatát beszélték, hanem a berjozovinak az alnyelvjárását. De a legközelebbi változatra csak később derült fény.

⁶ A 18–19. századi anyakönyvek szerint Tegiben előfordul az Aszpuhlunyikov családnév (Szokolova 1983: 197).

⁷ A Nyigiljovok őshazája.

⁸ *wes-oχti*: falu Tegi közelében

⁹ Reguly német-manysi bejegyzése magyarul: Tegiben *as-puxlən* férfi – tudja *aχtəs us* énekeit, *wes-oχti* faluban a *pastər* nép és az *āχtəs ūs* nép [leszármazottai] élnek (CsM).

¹⁰ Pápaynál: Mikiskin. Ennek az énekesnek a személyét és nyelvjárását (a polnovati alnyelvjárás változata) Steinitz derítette ki 1935. évi expedíciója során.

Június elején megérkezett Pápayhoz egy manysi férfi a Vogulka forrásvidékéről, *woš-pirtam-ur-kort* faluból. Kiderült, hogy Pápay régi ismerőse, a *Sej-pugor*-ba való Urtipenkov küldte, remélve, hogy ő tud segíteni a Reguly szövegek megfejtésében. Valójában a férfi nem tudta megmondani, hogy milyen nemzetiségű, mert gyermekkorától kezdve használta mindkét nyelvet, és a falujukban nem lehetett szétválasztani a közösséget manysira és a hantira. Pápay észrevette, hogy ebben az emberben összekapcsolódik a szigvai és a berjozovi kultúra. Közösén hantira fordították Munkácsi Bernát északi-manysi nyelvtanát és példamondatait (Munkácsi 1890–1894). Ezt a 113 oldalas kéziratot az ugor nyelvek első kontrasztív nyelvtanának lehet tartani, igaz, hogy csak 99 évvel később, 1998-ban jelent meg (Pápay–Vértes 1998).

Így tehát 1899-ben elsőként a berjozovi nyelvjárás és énekes hagyomány lett tudományos dokumentáció tárgya. Magától értetődik, hogy itt még nem ért véget az a folyamat, melynek célja az, hogy újabb és újabb terek nyíljanak meg a hanti információk előtt.

3.2. A 20. század – kilépés a Nagyvilágba – a „Hanti énekek” hanglemez (1975)

A dokumentumfilmek és a szórványos koncertek mellett a hanti énekes hagyomány tömegkommunikációs eszközön való első bemutatkozásának tartathatjuk a „Hanti énekek” hanglemezt. A lemezborító szerint az előadókat 1975-ben választották ki, egy hanti-manszijszki zenei-etnológiai expedíció során. A lemez anyagát Moszkvában, a „Melodia” hanglemezkiadó vállalat stúdiójában vették fel egy sikeres fellépés után, mely a Szovjetunió népeinek zenei folklórját bemutató koncert része volt. A lemez „A Szovjet Kelet népeinek zenéje” sorozatban jelent meg. Az I. Brodskij által összeállított válogatás meglehetősen reális képet ad az északi obi-ugor area középső sávjának szerkezetéről. Két lokális stílust mutat be, a berjozovit („középsőbit”) és a kazimit. Az előadók többsége a nemzeti értelmiség képviselője, őket bátran tarthatjuk a rendezvény egyenrangú munkatársainak. Majdnem professzionális hangok, az előadás stílusa, a szöveg metrikája példásan magas színvonalú. Az akkori idők ideológiájának ismeretében mondhatjuk, hogy ez a lemez a kiadó és az előadók hőstette volt. A berjozovi csoportot két nagyszerű énekes képviselte: Konsztantyin Vasziljevics Novjuhov és Dmitrij Grigorjevics Gindisev.

A hanglemez – belépés az új szférába – a leginkább „népi” előadó, a Tegiből származó K. V. Novjuhov énekeivel kezdődik. Műfaji szempontból az ő repertoárja nagyon sokszínű.

1. Kollektív szerzőség, szakrális, epikus:

Nro. 3. *Вонт кося воӱ* „Az erdő ura” medveünnepi ének a medve égből való leszállásáról (részlet, az ének eleje, 50 sor).

2. Egyéni szerző, profán:

2.1. Epikus:

Nro. 1. *ӱлун волунсы пата* „Az új életért” szerző: ??, férfi Maspan faluból (részlet, az ének eleje és vége, 43 sor).

Nro. 5. *Ма Москва юхытсум* „Megérkeztem Moszkvába”. szerző=előadó (53 sor).

2.2. Lírai

2.2.1. A lakóhely dicsérete (a faluról)

Nro. 2. *Сортынг нул похырн* „A Csukás folyó mocsara” szerző=[?] előadó (52 sor)

2.2.2. Ember dicsérete (a szerzőről)

Nro. 4. *Контин ар* „Kongyin éneke” szerző: Kongyin Grigorij (25 sor).

Jelen írásomnak nem célja, hogy elemezzem az énekeket, csak néhány¹¹ érdekes momentumot szeretnék megemlíteni.

A 3. számú medveének feltehetőleg az első olyan magas szakralitású mű, mely széles, és ebből következően nem hanti nemzetiségű közönség számára válik elérhetővé és hallhatóvá. Lényeges körülmény természetesen, hogy a szöveg nincs lefordítva, csak a szüzsét foglalták össze a megfelelő álcázással. Nem is magáról a szakrális tartalomról van szó, hiszen az obi-ugorok körében már a 19. században szóról szóra diktáltak a kutatóknak ilyen, manapság kevésbé hozzáférhető műfajokat, olyanokat, mint áldozatbemutatáskor elhangzó istenidéző énekek, dobos sámánszertartás énekei, a medveünnep végén a medve lelkét az égbe kísérő ének, vagy olyan hős-éneket, melyben a hős végül védőszellemmé válik. Manysi medveünnepi énekeket már 1905-ben vett fel Artturi Kannisto viaszhengerre, valamint K. F. Karjalainen is készített fonogram felvételeket, sőt ezeknek a kottái meg is jelentek (Väisänen 1937), s a szakirodalomban a szövegek alapján meg lehetett határozni az alműfajokat. De hogy mindez miként hangzott, arról a szakemberek többségének elképzelése sem volt. Maga a tény, hogy akkor, amikor az északi népek hagyományos szellemi világát úgy mutatták be, mint olyan valamit, aminek nem is szabadna léteznie, elhangzott egy ének arról, hogy miként szállt le a medve az égből (a felvétel azzal a sorral zárul, hogy a medve mancsával rést üt az égbolton), arról tanúskodik,

¹¹ A szerző csak egy énekhez fűz megjegyzéseket, írása valószínűleg befejezetlenül maradt (CsM).

hogy ezeknek a népeknek a sorsában új szakasz kezdődött és új tendenciák indultak el.

Mindezek után majdnem magától értetődik, hogy 14 évvel később egy új típusú medveünnep zajlott Tegiben, ugyanazoknak az embereknek a vezetésével. Ezt a medveünnepet hivatalos támogatással szervezték és valószínűsítették meg, valamint a felvételek a hagyomány megújításának céljával készültek. Ez az ünnep az ezredforduló egyik legfontosabb intézményévé vált, a hanti nép újjászületésének és a nemzeti tudomány megszületésének szolgálatában...

Irodalom¹²

Hunfalvy Pál 1864. Vogul föld és nép. Budapest.

Hunfalvy Pál 1875. Északi osztják nyelv. Nyelvtudományi Közlemények XI. Budapest.

Munkácsi Bernát 1890–1894. A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Nyelvtudományi Közlemények XXXI–XXXIV. Budapest.

Pápay József 1905. Nyelvészeti tanulmányutam az éjszaki osztjákok földjén. Budapesti Szemle 345: 354–395. Különnyomat 44 l.

Pápay József 1913. A Reguly-féle osztják hősi énekekről. Ethnographia XXIV/5. 257–276.

Pápay József – Vértess Edit 1998. Pápay József osztják hagyatéka. Osztják nyelvtani feljegyzések. Bibliotheca Pápayensis VIII. Debrecen.

Szokolova, Z. P. [Соколова З. П.] 1983. Социальная организация хантов и манси в XIX. вв. Москва.

Väisänen, A. O. 1937. Wogulische und ostjakische Melodien. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 73.

(Csepregi Márta fordítása)

¹² A tanulmány az első közléskor hiányos bibliográfiával jelent meg, ezt a fordítás készítésekor kiegészítettem (CsM).

KITEKINTÉS

Obi-ugor (vogul és osztják) vallás (1988)

Nyomtatásban megjelent változat: Khanty and Mansi religion. In: Eliade, Mircea (ed.), *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 8. Macmillan Publishing Company, New York, 1987. 280–288.¹

1. Általános információk

A magyarral együtt a vogulok és osztjakok nyelve a finnugor nyelvcsalád ugor ágát alkotja. Protonépességük az i.e. I. évezredtől Délnyugat-Szibéria erdős sztyeppei zónájából húzódott északra az Ob folyó mentén. Magába olvasztva a helyi őslakosságot elvesztette bronzkori műveltségét, lótarását, és másodlagosan primitivizálódva szubarktikus halász-vadász réntartó néppé vált. Az obi-ugorok az i.sz. XII–XVI. század közt törzsi (?), illetve nemzetségi „fejedelemségekre” oszlottak, ezek rendszere a XVI. századi orosz gyarmatosítás következtében bomlott fel. A pravoszláv egyház a XVIII. században kezdte a térítést, ami formális jellege miatt nem befolyásolta lényegesen az eredeti vallást.

A vogulok száma 7 700, az osztjakoké 21 000 fő, 49%, illetve 68% beszéli anyanyelvét (1979). A néprajzi makrocsoportok megfelelnek a nyelvjárás-csoportoknak, a felosztásuk égtájak szerinti. A makrocsoportok kultúrája és nyelve annyira eltérő, hogy külön népeknek lehetne vélni őket, míg azonos csoporton belül a vogul és az osztják csak nyelvében és identitástudatában különbözik. A néprajzi alcsoportok és nyelvjárások folyóvidékek szerint oszlanak meg. A vogulok és osztjakok vallása azonos, egy makrocsoporton belül ugyanazokat a természetfölötti lényeket tisztelik, függetlenül attól, hogy ezek melyik nép területéhez kötődnek. A folklór is szinte szó szerint egyezik. Kiszámú általános természeti istenség ismeretes az összes cso-

¹ Az alábbi szövegváltozat a szerző eredeti, magyar nyelvű kézírata alapján készült. Jelzete a HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet Adattárában: MTA NTI VII.5.c.38. Kéziratában Schmidt Éva bizonyos szakszavakat eleve angolul adott meg, a következőket: chiefdom 'fejedelemség', moiety 'frátria', warlord guardian spirit, 'bálványszellem' (rövidítése WG), little and big loon 'kis és nagy bűvármadár', warlord, master 'hős, fejedelem', lady 'úrnő, fejedelemasszony', clan 'klán', cult being 'kultuszlény' (kult.), belief being 'hiedelemlény' (hied.), folklore being 'folklórlény' (folk.). A mostani közlésben ezeknek a magyar nyelvű megfelelőit használjuk. A lexikon szerkesztői némileg rövidítettek a kézíraton és változtattak a szerkezetén, valamint elhagyták a fejezetek számozását. Az angol fordítás Daniel Abondolo munkája (CsM).

portnál, a mitológiai kulcsszemélyiségek az északnyugati területhez kötődnek, bár más néven szerepelnek a többi csoport vallásában is. Az északi makrocsoport a keleti és nyugati voguloktól ismer egy-egy magasrangú szellemet, a keleti osztják szellemek viszont teljesen ismeretlenek számára. Mind rendszer, mind kultusz szempontjából a vaszjugani osztjások vallása a legbonyolultabb – ez azonban marginális jelenség. Az obi-ugor kultúra a szibériai kultúrák közt az elég sok jegyben elkülönülő, nyugati marginális típust alkotja. Tanulmányozásában a másodlagos primitivizáció ténye okozza a legtöbb problémát.

Az alábbiakban a legjobban dokumentált makrocsoport, az északi vallásnak a leírása következik. A társadalomra itt felső szinten a duális frátriális rendszer (Mos: pozitívabb, Por: negatívabb jegyű frátia), középszinten pedig az egyidejűleg antro- és zoomorfnak képzelt szellemőstől levezetett patriarchális vérségi csoportok laza halmaza jellemző. Eredetileg a falvakat néhány tucat vérrokon személy lakta. NB. a valláscentrikus leírás archaikusabbnak ábrázolja a társadalomszervezetet, mint amilyen az valójában! A szövegbeli terminusok szoszvai vogul és kazimi osztják nyelvjárásban, finnugor fonematikus átírásban vannak megadva.

2. Vallási modelláló rendszerek

Ha a modellálás tárgyaként a természeti (N), illetve humán (H) valóságot, módjaként a minőségi-kontrasztív (c), illetve mennyiségi-hierarchikus (h) jelleget, eszközként pedig az individuális (i), valamint a személytelen, osztályszerű (cl) lényekkel való megjelenítést posztuláljuk, akkor a következő rendszerek állíthatók fel.

N-c, h-i: az univerzum mitologikus modellálása háromosztatú világképpel – kognitív, objektívabb, rendszerszerű; N-c-cl: a középső világ szférái, lokális viszonyok stb. szerinti modellálása – praktikus, szubjektívabb, rendezetlenebb; H-h-i: a társadalomszervezet közösségeinek, s bennük az egyénnek a modellálása nyílt rendszerben; H-c-cl: az egyénnek mint személyiségnek a modellálása léleképzetekkel, zárt rendszerben. Mediatív kategóriák: N-c, h-i – H-h-i: felsőszintű társadalmi egységhez kötődő mitológiai személyek; N-c, h-i – H-h-i: sámán segítőszellemek. Átmeneti kategóriák: N-c-cl – H-c-cl: a frátia rendszer tükröződése az erdei lények kategóriáiban; (H-c-cl – H-h-i, N-c-cl: az elhunytak szellemének átkategorizálódásai).

Megjegyzések: a mitologikus személyiségek a legkülönbözőbb jegyek (nem, kor, szint, szféra stb.) szerint állíthatók oppozícióba, az ember szá-

mára legfontosabb jegyük azonban az általuk reprezentált elem, jelenség, és a vele kapcsolatos speciális funkció következménye. Az emberközeli természet tükrözésében a kontrasztivitás főképp az emberi nézőpont és a gyakorlati jelleg következménye – a humán viszonyok feltűnően erős rávetülése viszont neutralizálólág hat rá. Kategóriái közt a hierarchia a rendszerszerűség hiánya miatt nem érvényesül. A kollektív humán szférában azért hiányzik a kontrasztivitás, mert egyedeik a pozitív jegyű védőszellemek, többségük feltehetően az őskultuszból származtatható. Fontosság szerint a rendszerek a középső és alsó fokozatokban párhuzamosan helyezkednek el.²

Az obi-ugor vallásban jelenleg az antropomorfia dominál, bár a természetfeletti lények több kategóriájánál is kimutatható látens zoomorf jelleg. A halottak árnyéklelkéből származó szellemek kultusza több formában is produktív tényező: (1) az őskultusz általában; (2) a vezető személyiségek kultusza, melynek (a) fejedelemségek-kori variánsa a hőskultusz, (b) későbbi variánsa a sámánok és egyéb kiválóságok kultusza; (3) a különleges halállal elhunytak kultusza. Az északi csoportok sajátja, hogy a konkrét helyhez és társadalmi egységhez kötött védőszellemek rendszerébe beolvasztotta a főbb mitologikus személyiségeket és az individualizálatlan osztályok egyes egyedeit is. Ez a bálványszellem terminussal jelölhető kategória mind a vallási rendszerben, mind a kultikus életben (70%-os részesedéssel!) alapkategóriává lett, így szemléltetésként ezt írjuk le a legrészletesebben.

A kultusz foka szerint hozzávetőlegesen az alábbi kategóriák különböztethetők meg. A tulajdonképpeni individuális kultuszlények (kult.): ezeknek előírásokból és tiltásokból álló törvényeik vannak, rendszeres ünnepek és áldozatok tartoznak hozzájuk, a folklórban idéző énekük és imájuk van. Legáltalánosabb, bálványszerűen is ábrázolható osztályuk terminusa vog. *pupiy*, osztj. *αρηχ* (a továbbiakban a klasszifikációban az osztják terminust használjuk). A hiedelemlények felsőbb osztályával (hied.1.) való kapcsolat szabályozott, jóindulatuk elnyerése megvendégeléseket, kivételes esetekben komolyabb áldozatot követel. Az alacsonyabb osztályra (hied.2.) csak tiltások és elhárító praktikák vonatkoznak. A hiedelemlényekhez a szómágia kisebb műfajait (ráolvasás, mondóka, rövid ima) adresszálják, a medveünnepen színjátékokban jelenítik meg őket. Egyes hiedelemlényeknek semmilyen kultusza sincs. Folklór lény (folk.) sem a hiedelmekben, sem a kultuszokban nem szerepel. A vegyes rendszerek leírásánál a természetfeletti lény kultuszkategóriáját rövidítéssel jelöljük.

² A fenti három bekezdésben bemutatott kategorizáció és magyarázata nem került be a lexikoncikkbe (CsM).

3. Mitologikus modelláló rendszer

3.1. Világkép

Eredetileg vertikális háromosztatú: felső (ég) – középső (föld) – alsó (föld alatti) világ. Ismeretes, bár nem konkrétan kidolgozott a világok hetes rétegeztségének képzete. Az Ég alsó szférájában lakoznak az égtájak szerint megnevezett Szél-öreg, különböző felső rétegeiben kering a Nap-asszony (folk.) lovasfogatával, illetve a Hold-öreg (hied. 1.) északi kutyaszánjával. Később e világkép kontaminálódott a horizontális „Ob folyó felső (déli) középső – alsó (északi) folyása” rendszerrel. Eszerint délen van a vándormadarakat küldő, termékeny vidék (vog. *mortim mā* osztj. *mṛti mīw*) a világfával és az életvízű tóval, a Jeges-tengeri Ob-torkolatnál pedig a halottak sötét országa. Jelenleg szinkretisztikus kettős képzetek uralkodnak.

A föld az alvilág két nagy madár-reprezentánsa (kis és nagy bűvármadár) által felhozott darabkákból terjedt szét az őstengeren, korong alakú, hal vagy mitikus állat tartja. Jelenlegi berendezésében a mitikus őspárnak a Pelimi istennel (bálványszellem) vagy a Világügyelő férfival (bálványszellem) azonosított fia játszik kiemelkedő szerepet. A főisten ellentétpárja, *kul'* (folk.) közreműködésével teremtette az embert, majd tüzes vízözönnel tizedelte meg és szórta szét utódaikat. A mostani vogulok-osztjakok előtt több kor volt, a folklórban a leggazdagabban ábrázolt a frátriális ősök kora, valamint a bálványszellemek eredetét tárgyaló hősi kor.

3.2. Általános mitológiai személyiségek

A vertikális rendszerben a felső szféra megtestesítője a pozitív funkciójú főisten, a Felső-ég atya (vog. *num t̄rām aś*, osztj. *nūm t̄rām aśi*) – az égboltozat szimbóluma. Öregember alakú, az évszakok okozta időjárásváltozásokban aktív, az emberrel szemben passzív, csak magasrangú szellemek közvetítésével közelíthető meg. Kultusza alig van. Felesége az (Alsó)-föld anyja (vog. *(joli)-mā aṅkw*). Ellenpólusa az Alvilág ura. A horizontális világképpel való keveredés és a kultuszok helyhez kötése szinkretisztikus személyhármassok kialakulásának tendenciáját hozta magával. Az Ég-anya felett megjelent két felmenője (vog. *kośar t̄rām*, *koras t̄rām* folk.) vagy mellette két másik megtestesülése (osztj. *nūm s̄wās*, *nūm kūrās* folk.). Feleségét Ég-anya (folk.) névvel értelmezheték azonos kategóriájúnak, vagy alsó, aktív jeggyel *kaltās* (bálványszellem) istennővel azonosíthatták. Ugyanez a női termékenység princípium horizontálisan ismétlődik a Dél asszonya (vog.

mortim mā ēkwa osztj. *mōrti mūw īmi* folk.) – *kaltās* – Arany asszony (csak történeti forrásokból ismert, magasrangú északi bálvány, oroszul Zolotaja Baba) hármásban. Az Alvilág urának konkrét megtestesülései: Kór fejedelem (bálványszellem) – Alsó-földi öreg – „ördög” (hied.) (vog., osztj. *kuł*).

3.3. Mitologikus bálványszellemek

Felsőszintű társadalmi egységekhez (frátria, azaz valahai törzs?) kötődő természeti istenségek. Régiségüket mutatja, hogy gyakran a sztyeppe-peremvidék lovas kultúrájának nyomait őrző attribútumaik vannak. Legreprezentatívabb, a frátriákhoz kapcsolható csoportjuk jelenleg a közép-obi osztják, illetve az obi vogul területen honos, a hajdani, híres Kodai fejedelemség vidékén. Tagjai (a név után az állatalak, frátria, kultuszcentrum jelölésével):

- (1) *kaltās*, közönségesen Anya (vog. *šāh*, osztj. *āŋki* nőtény vadlúd, hattyú, vadnyúl; *moś*, Kaltiszdjani falu). Eredetileg égi istennő, ő az egyetlen lovas női bálványszellem. Ő határozza meg a születendő gyerekek számát, nemét, leélhető életkorukat, segít a szülésnél is. Személyét hol az Ég-isten feleségeként, hol nővéreként vagy lányaként interpretálják, tulajdonságai közt egy negatív jegyű (hűtlenség vagy önfejlőség) is előfordul.
- (2) Világügyelő férfi (vog. *mir susne χum*, osztj. *mīr šawijti χo*; vadlúd, daru; *moś*, Belogorje falu). Más nevei: Arany fejedelem, Lovas ember, Felső (folyószakasz) ember, mesékben: Asszony unokája (vog. *ēkwa piyriś*, osztj. *īmi χīi*). Az Ég-isten legkisebb fia, az obi-ugor vallás és folklór központi alakja. Mitikus hősként a világrend felállításában, természetszimbolizáló személyek lányaival házasodva az ember ellátásának biztosításában jeleskedik, tevékenységi köre kiterjed mindhárom világra. Az istenfiak közül ő szerezte a legmagasabb tisztséget: a világ és az emberiség felügyeletét, amit szárnyas lován keringve lát el. Korai képzetekben szoláris istenség, későbbiekben sámáni mediátor vonásait örzi: ő a fő közvetítő az Ég-isten felé. A medvénekek mitikus medvevadászként, a mesék tricksterként ábrázolják.
- (3) Szent-városi öreg (vog. *jalp ūs ājka*, osztj. *jem wōš īki*) más néven Karmos öreg (vog. *konsiŋ ājka*, osztj. *kūnšəŋ īki*); medve ~ egér; *por*, Vezsakari falu. Kultuszcentruma környékén az Ég-isten fiának tartják. Funkcionálisan a Világügyelő férfi ellenpárja a sámáni kép-

zetkörben: egér alakban a föld alatt visszaszerzi a betegeknek az alvilági szellemek által elrabolt árnyéklelkét. A *por* frátia totem-őse.

- (4) Kór fejedelem (vog. *χul' ɔtar* osztj. *χǎn wǝrt*; nagy bűvármadár (Szumutnyoli falu) és az Alsó-földi öreg (osztj. *ɪa mǝw ɪki*, kis bűvármadár, ugyanott) az Alvilág urának két megtestesülése, az előbbi elrabolja, az utóbbi uralja vagy megeszi a lelkeket. Birodalmukban családjuk, különböző betegségszellemekből álló népes szolgahaduk van, a kellemetlen rovarok, férgek is innen származnak. Az Alvilág urát egyes verziók az Ég-isten fiának interpretálják, minden esetre a vertikális rendszerben az Ég-istennek, a horizontális rendszerben *kaltəs*-nak alárendelve működik, és Alsó (folyószakaszi) ember néven ellentétet alkot a Világügyelő férfival is. A felsorolt személyek néha más névvel, de ismeretesek az egész obi-ugor területen. A Szent-városi öregnek és a Kór fejedelemnek északon más falvakban is tisztelik megjelenéseit.

Az Ég-isten fiai közül mitologikus jellegű a két legnyugatibb vogul bálványszellem, a Pelimi isten és az Uráli öreg, viharisteni részfunkciót lát el a Kis-obi isten. A világkép jelentéktlenebb lényei esetenként alacsonyabb rangú bálványszellemekkel olvadtak össze, például az Északi-szél öreg egy Peregrjobnoje falu környéki, farkas alakú bálványszellemmel.

4. A középső világot modelláló rendszerek

Általános, bár szűkkörű rendszer a természeti elemek szimbolizálása. Archaiskus rétegéből a legjelentősebb a Tűz-anya (hied.1.), kevesebb kultuszszal rendelkezik a Föld-anya és a Víz-anya.

4.1. Szárazföld (erdő) – víz oppozíció

Kifejezetten ilyen tagolású kategória a pozitív funkciójú, *αρηχ* típusú szellemek erdei és vízi változata, ezek egy adott territórium természeti kincsei felett rendelkeznek. A keleti és déli csoportoknál jelentős kultuszlények, északon háttérbe szorította őket a lokális bálványszellemek és az erdei *mis*-nép kultusza. Szorosan kapcsolódik hozzájuk az egyedi természeti tárgyak (magaslatok, kövek, fák, vízörvények) individuálisabb szellemeinek (*αρηχ* típus) kultusza. Negatív megfelelőként az erdei és vízi *kul'* lények, az alvilág képviselői említhetők meg.

4.1.1. Az erdő szférája

Az állatvilág modellálásában az egyes állatfajták urának képzele nem szerepel. A totem jellegű állatkultuszon kívül a legnagyobb tisztelet a nagytestű vízimadarakat (termékenység szimbólumként), a jávorszarvast (égi referenciái miatt) és a medvét övezte. Ez utóbbi a *por* frátria totem-ösével összeolvadva az obi-ugor kultúra egyik jellegzetességét, a világ egyik legfejlettebb medvekultuszát hozta létre.

4.1.1.1. Medvekultusz

A különféle korokból származó képzetek összeolvadása univerzális mediátor jelleget adott a medvének: származása a felső, lakóhelye és az emberi társadalommal való kapcsolatai a középső, egér alakú lelke az alsó világhoz kötik. Az Ég-isten gyermeke, aki az atyai tilalom ellenére tudomást szerez a középső világról, és lekíváncozik oda. Atyja leereszti, előírva neki az élelemszerzés legártalmatlanabb módjait, egyszersmind a medveeskü (a gyanúsított szimbolikusan megsérti a medvét, ha bűnös, az megöli) öreként a társadalmi normák bírójává teszi. A medve megszegi a tilalmakat, így elpusztíthatóvá válik az ember számára.

A megölt medve isteni vendég, aki húsának rituális elfogyasztása után a neki szentelt áldozatokat és az előadott kultikus folklórt továbbítja az égbe, a természet rendjének és önmagának újjászületést biztosítva ezáltal. A medvével és vadászatával kapcsolatban külön tabunyelv létezik, a cselekvések rítusszerűek.

Medveünnep, optimális északi variáns: Tisztító szertartások után a medvét (azaz állványra helyezett bőrét) korától és nemétől függően 3–7 éjszakán át megvendégelésben, oktatásban és szórakoztatásban részesítik. Előadóként csak férfiak szerepelhetnek. A napi repertoár első, a medve számára didaktikus részében elhárítják a gyilkosság vétkét, majd epikus énekeket adnak elő a medve eredetéről, mitikus személy általi első elejtéséről, bíróként való funkcionálásáról és a jelenlévő medve haláláról. Ezután következik a medve számára szórakoztató, ember számára didaktikus rész, táncos közjátékokkal tagolva. Nyírkéreg maszkos szereplők néhány percnyi énekes-pantomimos színjátékokat adnak elő, ezek száma százas nagyságrendű lehet. Ezek a természet és társadalom, szupranormális és köznapi kategóriák, összefüggések fontosabb momentumait tükrözik a komikumtól a morbidon, groteszken át a fenségesig terjedő esztétikai minőségekben. Külön műfajt képviselnek az állatfajok életrendjét, szaporodását és zsákmányul esését megjelenítő, valamint

a jelenlévőket is interakcióba vonó állat, hiedelemlény vagy clown figura által előadott énekek és játékok. A legszentebb részben sorra megidézik a bálványszellemeket, akik jelmezes szereplőktől megjelenítve eljárják a közösség jólétét biztosító táncukat. A hús elfogyasztásakor a résztvevők azt a látszatot keltik, hogy madarak lakmároznak. Ezután a medvét kioktatják az égbe való visszatérés módjára, koponyáját és az ünnep kellékeit pedig kultikus tárgyak tárolását szolgáló helyre viszik. A medveünnep fenti változata a világrendet modelláló és újrateremtő totemisztikus misztériumokra emlékeztet, a szocializációnak és a folklór továbbadásának is kiemelt intézményeként funkcionált. Mondákban a medve házasságra léphet az emberrel.

4.1.1.2. A társadalomszervezet tükröződése az erdei szférában

Az antropomorf erdei lények (hied.1.) két fajtája is az emberi közösségekhez hasonló életmódot folytat, és házasodhat is az emberrel. A *mis*-nép kiváló vadász, jóindulata gazdag zsákmányt juttat az embernek. Az erdőben nyomtalanul eltűnt személyeket az ellenkező nemű *mis*-lény választja házastársul. A *məŋk*-népet együgyű, rosszindulatú óriásoknak képzelik. Az északi vogulok a *mis*-népet a *mós*, a *məŋk*-népet a *por* fratriával hozzák kapcsolatba. Egyes bálványszellemeknek – a halottkultusz közvetítésével – e lényektől vezetik le az eredetét.

4.1.2. A víz szférája

Míg az erdő domináns lény a medve, a vizek ura, a Víz-király (vog. *wit χən*, osztj. *jŋk χən*, *jŋk wɔrt*) magasrangú bálványszellemhez hasonlatos. Társadalmi egységhez ugyan nem kötik, de tudni vélnek lakóhelyéről, melyet minden csoport annak a folyamnak a torkolatához képzel, ahonnan a halak vándorolnak (így az északiak az Ob-torkolathoz, a déliek az Irtis-torkolathoz). A Víz-királynak családja van, felettese a vízi szellemeknek és más lényeknek: a vogul *witkaś*, osztják *wəs* nevű, mammutszerű állatnak, mely a partokat rombolja, az agancsos csukának stb. Fő funkciója a halak vándorlásának irányítása, a mellékfolyók torkolatánál honos bálványszellemek újraelosztói hálózatot alkotnak.

4.2. Erdő – település oppozíció

Az erdő hiedelemlény-világa jóval gazdagabb, mint a vizeké, ami azzal is magyarázható, hogy az előbbi részt vesz az erdő – település oppozícióban.

A $\Lambda\phi\eta\chi$ típusú szellemeknél a szent hely elhelyezkedése mutatja a hovatartozást, az alacsonyabb rangú (hied.2.) lények közül egyesek kifejezetten erdei, ill. falusi változatra oszlanak (például a keleti osztják kísértetszerű *potčak*). Megfelelő ellenkategória nélkül, de az oppozíciónak az alapján értelmezhető az emberevő *por*-nő (folk.) alakjával azonosított Nyírkéregputtonyos asszony, a vogul *pāwəl-jor ut* 'Falutéri lény' nevű manó, a Szemétdomb asszony, a Fürdőház asszony, Incérna-csináló asszony stb.

5. A humán szférát modelláló rendszer

5.1. Kollektívát reprezentáló szellemek

5.1.1. Bálványszellemek

A konkrét helyhez kötött bálványszellem nemcsak a közösségek modellálásának egyetlen formája, hanem az egész kultikus élet központi kategóriája is. A természetfeletti lények más kategóriái minél több azonosítható jeggyel rendelkeznek, annál erősebb tendenciát mutatnak arra, hogy e szellemek vonásait felvegyék, és akár fiktív módon is, rendszerükbe sorolódjanak. Terminusa mint kultuszszemélyé és kultusztárgyé vog. *pupiy*, osztj. $\Lambda\phi\eta\chi$; mint valahai társadalmi személyé férfiként 'hős, fejedelem' (vog. *ṣtar*, osztj. *wort*), nőként 'úrnő, fejedelemasszony' (vog. osztj. *naj*); egyedi neve: előtag+'öregember' (vog. *ṣjka*, osztj. *iki*), ill. 'öregasszony' (vog. *ēkwa*, osztj. *imi*); megszólítása: '(apánál idősebb) nagybácsi' (vog. osztj. *aki*) ill. 'nagynéni' (vog. *ākw*, osztj. *imi*). A terminológia nem azt jelenti, hogy feltétlen hadvezér ősről van szó, hanem hogy a hívők viszonya a szellemhez kb. a két korosztállyal idősebb vérrokon vezérszemélyiséghez való viszony mintájára alakul.

A bálványszellem alapfunkciója az ártó lények, különösen a betegség-szellemek távoltartása és a veszélyhelyzetekben való segítség, ehhez kötelezően hozzájárul a halász-vadász szerencse biztosítása is. Két megjelenülési formája van: ember alakját általában kardos-páncélos harcosnak, ill. ékszerekkel dúsan díszített úrnőnek képzelik, állat alakja a vadon élő állatok egy meghatározott faja – ez tabu a hozzá tartozó társadalmi egység számára. Ábrázolása ember (ritkábban állat) alakú bálvány fából, néha fémlemezzel rátétekkel vagy teljesen fémből, értékes öltözetben, attribútumokkal ellátva. Tárgyi tartozékai a településen kívüli szent hely, itt a bálvány és/vagy attribútumai, felajánlási tárgyai tárolására szolgáló lábaskamra, áldozóasztal,

tir nevű rudak vagy fák, szent fa. A bálványszellem a hozzá tartozó vérségi csoportot „kicsinyeiként, gyermekeiként” adressálja, e csoport reális kapcsolatainak vetületeként saját kategóriájában fel- és lemenő, agnát és kognát szellem-rokonsággal rendelkezik. Kultuszának jellemzői a saját bálványőr vagy sámán, előírások a ciklikus közösségi szertartásokra, áldozati állatokra és tárgyakra vonatkozóan. Az egyedi bálványszellemhez tartozó folklór: saját hőséneke és/vagy mondája, idézőéneke, imája, medveünnepi tánca énekkel és hangszeres zenével.

Bár konkrét helyhez kötődik, a bálványszellem bárki idézésére bárhol meg tud jelenni. Kapcsolata az egyénnel abban nyilvánul meg, hogy védencet választ: minden embernek van egy bálványszellem „feje gazdája”. A magasrangú szellemek bárkit kiválaszthatnak, az alacsonyabb rangúak inkább csak a hozzájuk tartozó közösség tagját. Az obi-ugorok egymás közt bálványszellemeik viszonyai szerint tájékozódtak, a szellemeket a kultusz-központként számon tartott falu szerint azonosították.

5.1.2. A bálványszellemek hierarchiája

A szellemhez tartozó közösség lehet felsőszintű (frátria vagy valahai törzs, alapnemzetség), középszintű (kb. a klánnak és ágainak megfelelő egység), alsószintű (kisebb lokális csoport). A szellem rangja e szerint, valamint a neki tulajdonított „erő” és plusz funkciók szerint alakul, általában egyenesen arányos a szellem régiségével és típusának komplexitásával. Az obi-ugorok hozzávetőlegesen egy magas, középső és alacsony rangkategóriát különböztetnek meg, a magas és fontosabb középső rangú szellemeket „erős” (vog. *ñanra*, osztj. *tarəm*) jelzővel illetik. Ezek közt elkülöníthetik az Ég-isten gyermekeinek csoportját, melyhez a mitológiai személyiségeken kívül általában a Közép-szoszvai öreg, a Lozvai víziszellem, a Tegi falusi öreg és a Kazimi istennő is hozzátartozik. A középső kategóriát, mely a hős-kultusz legfőbb lecsapódási helye, az őshonos – jövevény opposíció szerint osztják fel, a jövevény csoportok szellemeit „földet szerzett szellemnek” nevezve. Az alacsony rangúak közt a lokális jellegűeket néha „vidék vagy falu gazdája” terminussal különítik el.

A bálványszellemek ugyanúgy, mint a kultuszukat vezető társadalmi egységek, nem alkotnak strukturált rendszert. Rangsorolásuk és rokonsági viszonyaik interpretálása folyóvidékenként változik – leszármazási, lokális vagy funkcionális részrendszerek azonban kialakulhatnak az egyes vidékeken. A leszármazási rend alapja az, hogy az elvándorló csoportok vagy magukkal vitték eredeti szellemük kópiáját, vagy az új helyen kialakított

szellemet nyilvánították annak gyermekévé. A magasrangú szellemek kultusz-köre kb. megfelel a nyelvjárásoknak (a Pelimi istené a pelimi vogul, a Kazimi istennőé a kazimi osztják nyelvjárásnak), az ő leszármazóik szüleikétől eltérő névvel és eltérő állatalakkal is jelentkezhetnek. A középső rangú szellemek gyermekei sokszor név és alak tekintetében pontos kópiái egymásnak, így például Szárnyas öreg nevű, sas alakú vagy Késes öreg nevű, szitakötő alakú szellemek a legtávolabbi falvakban is felbukkanhatnak. A leszármazási rendre igen jellemző a fiktív személy-heteselek kedvelése. A lokális részrendszerben a magasrangú szellemek kultuszkörük („birodalmuk”) összes más szellemének felettesei, az északi vogul területen például a Közép-szoszvai öreg az úr. A funkcionális részrendszer a zsákmány-elosztó, esetleg pedig a sámán képzetkörben betöltött szerep szerint rendezi a szellemeket.

5.1.3. A bálványszellemek történeti vonatkozásai

Fejlődésüket két fő vonal, a különböző természetkultuszok és halottkultuszok többszörös összefonódása határozta meg. Mindkét vonal tartalmaz zoomorf és antropomorf elemeket, ami a szellemek kettős formájában tükröződik. Zoomorf a természeti erők állatszimbolikája, melynek legrégebb rétegei, például a vízimadarak kultusza legalábbis a finnugor korig nyúlnak vissza. A másik zoomorf komponens totemisztikus jellegű: korábbi rétege ugor kori lehet, a későbbi viszont északias, és talán a beolvasztott szibériai őslakosság vallása is hatott rá. Az antropomorf komponens legrégebb kimutatható rétege a természeti istenségeknek az a csoportja, mely a déli lovaskultúra nyomait őrzi. Ugyancsak antropomorf az őskultusz és hőskultusz, ami a bálványszellemek domináns jegyét adta. A különleges halállal elhunytak kultusza általában egy másik kultuszlány közvetítésével járult a bálványszellemekéhez, például az eltűntek lelke erdei szellemmé, ebből pedig bálványszellemmé vált. Az összetevők közé tartozik a természeti tárgyak és helyek gazdaszellemeinek kultusza is.

5.1.4. Családi védőszellemek

Terminus: „házi szellem” (vog. *kol pupiy*, osztj. *χολιπηχ*). Antropomorf, közte és az alacsony rangú bálványszellemek közt a határ nem éles. Tarthatják bálványszellem utódának, szolgaszellemének, elhunyt rokon szellemének vagy valamilyen érdekes tárgy (pl. fém régészeti lelet) gazdaszellemének. Tisztelői álmom vagy valamilyen kultikus személy instrukciója alapján jutnak hozzá. Védő és halász-vadász szerencse biztosító funkciója van, az utóbbi sikeres

teljesítése esetén tisztelőinek köre szélesedhet, sikertelensége esetén bántalmazással, esetleg elpusztítással büntetik bálvány-ábrázolását. Bálványa, attribútumai, szertartásai mintegy kicsinyített másai a bálványszellemekének, de folklórja elenyésző. Az egyéni védőszellemek hasonló típusúak.

5.1.5. Mediátor szellemek

Az egyéni sámán segítőszellem igen rosszul adatolt. Terminusa „élő szellem” (vog. *lilij pupiy*, osztj. *лїлї лпїлї*), a tisztán információszerző funkciójúé „beszélő szellem” (vog. *potartan pupiy*). Tipológiaián hasonlóan látszik a családi és egyéni szellemekhez. Valószínűleg csak küldöncként szolgált a sámán és a bálványszellemek közti interakciókban.

5.2. A személyiség modellálása: lélekképzetek

5.2.1. A lélekképzetek fajtái

A lélekképzetek szinkretikusak, az obi-ugorok számára sem mindig világosak. Eredetileg duális rendszerűek: (1) lehellet-lélek (vog. *lili*, osztj. *лїлї*) és (2) árnyéklélek (vog. osztj. *is*). (1) A lehellet-lélek – kb. az egyedi személyiség szimbóluma – kismadár alakú, székhelye a haj, illetve a fejtető. A hősepika szereplői a fejük vagy sapkájuk búbján élő madarat elküldehték információt szerezni, gyakorolták az ellenfél lelkének birtokbavételét szolgáló skalpolás szokását is. Azt az *is* terminusú lelket, melyből a férfiaknak öt, a nőknek négy darab van és vérrokon utódokban újjászületik, a lehellet-lélek halál utáni változatának tekinthetik. (2) Az árnyéklelek – az érzelmi és vegetatív működések szimbólumai – ember, alternative madár alakúak. Egyik fajuk álom, ijedtség, ájulás esetén elhagyhatja a testet, a betegségszellemek zsákmányává is válhat. A halál után bizonyos ideig a ház körül tartózkodik, majd elutazik északra a halottak országába. A másik fajta materiálisabb jellegű, kb. az árnyék tulajdonságaival rendelkezik. A halál után a temetőben a többi elhunyttal a földihez hasonló életet él, míg a test el nem enyészik. A szabad lélek egy fajtája az álom-lélek, ez fajd képében él, elpusztítása álmatlanságot, majd halált eredményez.

5.2.2. Túlvilág képzetek és halotti szokások

A túlvilág a reális világ tükörkép-szerű fordítottja, csak az égitestek hiányoznak belőle. A lélek ugyanolyan alakban, ugyanolyan életet él, mint

tulajdonosa a földi létében, de visszafelé. Elérve a születésig, bogárként vagy pókként jelenik meg e világban. A differenciálás gyenge: ismeretes az öngyilkosok lelkeinek elkülönítése és büntetése, az erkölcsi vétkekért való bűnhődés idegen hatásnak látszik.

A halott lelkének háromféle materiális megjelenítése lehet. Kötelező volt a reinkarnálódó lélek részére fából, textilből vagy hajból bábut (vog. *iterma*, osztj. *šəŋot* 'megboldogult', *əpət akań* 'haj baba') készíteni, ezt rég-
gen olyannyira azonosnak tartották az elhunyttal, hogy az özvegyasszonyok rendszeresen táplálták és vele háltak. A bábu egyes csoportoknál örökölheto volt, másoknál bizonyos idő múltán a sírba tették vagy elégették. Külön fabábot faragtak a kiváló emberek lelkének, ennek folyamatos kultuszával elérhető volt, hogy lelkük családi védőszellemmé váljon. Azok számára, akiknek holtteste nem volt elérhető, egyes vidékeken bábut csináltak, és szimbolikus temetési szertartás után külön tárolóhelyen tartották.

6. Mediatív funkciójú személyek

6.1. Kategóriák

Az obi-ugorok a szibériai sámánizmus marginális zónájába tartoznak, valásukban a sámán alakja kevésbé karakteres, jelentőségét némileg háttérbe szorítják a mély extázis nélkül működő mediátorok. Az egész sámán tematika rendkívül pontatlanul adatolt.

Ha a tulajdonképpeni sámánt hipotetikusán a dobos, mély extázisos technikához kötjük, akkor az ezen kívül eső személyek a következők.

- (1) Egyoldalú interakciós típus: hordozója a humán szféra felől közvetít a szellemek felé, de azok reakcióját nem percipálja. Ide tartozik a szertartásmester szerepű bálványőr, az „imádkozó ember” és azok az epikus énekesek, akiknek tevékenysége nem gyógyító jellegű.
- (2) Kétoldalú interakciós típus: hordozói képesek információt szerezni a szellemtől, és bizonyos fokig aktivizálhatják is őket, de ezt végrehajthatják álomban vagy könnyű transzban is. A keleti osztjákoknál ismeretek csak húros hangszer kísérete énekléssel, álomlátással, erdei állatok szellemeinek megidézésével mediáló kategóriák, északon esetleg ide tartozik a vog. *potərtan pupyən xum* 'beszélő szellemes ember', aki húros hangszerrel idézi meg jósló szellemeit. Az obi-ugorok terminológiailag alig különböztetik meg a vastárggyal (fejsze, kés) könnyű transzban mediáló személyek tevékenységét a sámánokétól:

a 'varázslat' (vog. *pēniy*, osztj. *šärt*) szó és a belőle képzett 'varázsolni' ige (vog. *pēnuḡkwe*, osztj. *šärtti*) egyaránt vonatkozhat ezek és a sámán cselekvésére. A vogulok a dob nélküli 'varázsló embert' (*pēnyəḡ χum*) a sámán kategória egy alacsonyabb fokának tartják, de terminológiailag is elválasztják a teljesértékű dobos sámántól. Negatív célra aktivizálja a szellemeket, illetve rontó mágiát alkalmaz a 'bűvölő ember' (vog. *sēpan*, osztj. *šepan(əḡ) χə*) – az utóbbi 'sámán' értelemben is használatos, a vogul 'rontó ember' (*šurkəḡ χum*) vagy 'bűvös tudású ember' (*mutraḡ χum*), ezek el tudják venni a vadászszerencsét, betegséget és halált okozhatnak. Bár terminológiailag meg vannak különböztetve, viszonyuk a sámánhoz nem tisztázott.

6.2.1. Sámán

A sámánutazást nem ismerő paleoázsiai típus egy fejlettebb változatának látszik, csak a szélső keleti osztják csoportoknál tartozik hozzá idegen hatásra az utazás és a segítő szellemek kidolgozottabb rendszere. Terminusa: vog. *ńajt* 'sámán', *kojpəḡ ńajt* 'dobos sámán', osztj. *šärtti χə*, *šärtəḡ χə* 'varázsló ember', illetve az extázisteknikára utaló 'éneklő, kiabáló ember' (vog. *kajne χum*, osztj. *kejti χə*). Az alapterminológia autochton fejlődésű: a foglalkozásnév vog. *ńajt*, az extatikus táncos éneklés terminusa (vog. *kěj-*, osztj. *kej-* – az alapjelentés a fajd dürgésével kapcsolatos), a belső képzésű 'dob' szó (vog. *kojəp* osztj. *kujəp*), a révülés kifejezése (vog. *rēy*, osztj. *rūw* 'meleg fuvalat; a sámánt a szellemmel való kapcsolatkor érő melegség') finnugor, ill. ugor szótövből származik, csak a sámán terminussá válásának ideje nem ismeretes. Ezzel szemben a sámánhoz nem kötődik különösebb folklór, s a forgó táncsal jósló sámánnő alakja feltűnően későn, a hősénekek újabb típusában tűnik fel először. Ugyanilyen ambivalens az, hogy melyik szomszédos nép hatott az obi-ugor sámánizmusra. A peremvidékeken mind egyiktől átvettek bizonyos vonásokat s nem kevés a kölcsönszavak száma sem, de egyik hatás sem nevezhető dominánsnak.

6.2.2. A sámán funkciói

Bármilyen kultikus funkciót elláthat. Legfőbb feladata az ember árnyéklelkének védelme a betegségrszellemek ellen, igen jelentős információszerző és interpretáló szerepe (lévén hogy a kedvezőtlen eseményeket egy tucat természetfeletti ok idézheti elő), funkciói közé tartozhat a jóslás, elveszett dolgok keresése, a halottak lelkéről való tudakozódás, az áldozati állat lel-

kének a szellemekhez való irányítása. A megkívánt funkcióelemek száma területenként változó. Az átmeneti rítusokban, a medveünnepen, kisebb áldozati szertartásokon nem jellemző a szereplése, pszichopomposz szerepe nem adatolt. Legnagyobb jelentőségre a közösséget sújtó veszélyhelyzetekben tehet szert.

6.2.3. Kategóriái

Nem kifejezettek. Ereje a segítő szellemek jellegétől és számától, illetve a befolyásolható bálványszellemtől függ. Az erősebb és gyengébb sámánokat megkülönböztetik, de speciális terminus nélkül. Fekete és fehér sámán megosztásra nincs megbízható adat. Valójában a sámán tevékenysége kétértelmű, mivel a beteg lelkének megváltására felajánlhatja egy másik embernek a lelkét, rivalizáláskor pedig a maga és mások családtagjainak életét veszélyezteti.

6.2.4. Társadalmi státus

A sámán, illetve a többi mediatív személy elvileg bárkinek rendelkezésére áll, viszonzatlan vagy kisebb ajándékkal, megvendégeléssel honorált tevékenysége nem nyújt önálló megélhetést. Nagyobb jövedelemre csak magasrangú bálványszellemek öreként tehet szert. Férfi és nő egyaránt lehet sámán, az előbbieket általában magasabb státusúak.

6.2.5. Felszerelés

Speciális öltözekről nincs megbízható adat, fejviseletként a sapka és homlokpánt dokumentált. A dob alaptípusa ovális, rezonátor-ékes kávájú, Y alakú fogóját néha szellem arcának ábrázolása díszíti. A bőr díszítetlen, a fém függők helye változó. A dobot húros hangszer is helyettesítheti. Narkotikumként a légyölő galóca használatos.

6.2.6. Elhivatás és szereptanulás

A kiválasztás passzív, általában a főisten vagy a Világügyelő férfi akaratának van betudva. Az érzékenység, deviáns viselkedés, zenei hajlam megkövetelt, a testi jegy, betegség, öröklődés adatolt, de nem általános. A kiválasztott valamely sámán segédjeként alakíthatja ki repertoárját, avatás nélkül, fokozatosan veszi át szerepét.

6.2.7. Mély extázisos szedánsz leírása

Az elsötétített házban a sámán dobszóval kísért énekléssel, majd forgó táncal kommunikál az alkalomnak megfelelő bálványszellemekkel. Ezek a tetőn át jelennek meg, érkezésüket a kitett fémtárgyak (nyilak) csörgése jelzi. A sámánt meleg fuvallat éri a kontaktus kialakulásakor. A továbbiakban „a baj okozójának megtudása – a felelős szellem megidézése vagy segítőszellem útján való elérése – a baj okának és megszüntetéséért igényelt áldozat jellegének kipuhatolása – a szellemek jóindulatának biztosítása” szüzsé alapján hosszú, dramatizált vita folyik le. A sámán szerepe az aktivizálásra korlátozódik, a cselekvéseket (utazás, a beteg lelkének vagy a rontó bábuinak a visszaszerzése) a szellemek végzik helyette. Ezek ellenállva erősen megkínózhatják a sámánt. Magához térve a sámán közli az eredményt, esetleg részt vesz az áldozati állat felajánlásában is.

7. Vallásgyakorlat

7.1. Szabályok

Az egész területen jellemző a tisztátalannak tartott nők vallásgyakorlatának korlátozása. Bármilyen különleges jelentőséggel vagy kultikus jelleggel felruházott tárgy, élőlény (különösen a ló), hely, információ, szertartás tiltások sorát jelentette számukra. A bálványszellemek szent helyét nem látogathatták, a medveünnepen csak az interludiumok táncaiban lehettek aktívak. A születéssel és halállal kapcsolatos szokásokat ellenben az idős nők tartották kezükben, a nőknek külön szent helye lehetett a falu mellett, és külön kultusza volt körükben *kaltás* istennőnek. A férfiaknál az számított teljes értékűnek, aki szülei halála után már átvette a családi bálványok gondozását.

Különbségek feltételezhetők a szertartásrendben frátriák szerint (különösen a medvekultusz vonatkozásában) és a vérségi csoportok szerint a bálványszellemek kultuszában. Ennek értelmében a közös szertartásokon a kultuszlény gazdái aktív, a jövevények passzív szerepet játszottak. A társadalmi kapcsolatok fenntartásának fontos intézményeként szolgáltak a periodikus közösségi ünnepek. A legnagyobb szabású a *por* frátria hétéves periódusokban rendezett, három hónapos, a medveünnep mintáját követő ünnepe volt Vezsakari faluban – ez sokszáz résztvevőt vonzott az északi területről. A bálványszellemeknél periodikus látogatások lehettek előírva, melynek során bálványukat valamely rokon-bálványhoz szállították tiszt-

telőik, közös áldozatot mutattak be. A rendszeresen házasodó csoportok kölcsönösen meghívták egymást a nagyobb ünnepekre. Ezek kultikus versenyekkel, jósló szokásokkal, a szellemek gyönyörködtetését szolgáló epikus énekléssel, színjátékokkal, szórakoztató időtöltéssel lehettek egybekötve. A kapcsolatok kiszélesítését jelentették az általánosan előírt zárandokutak a magasrangú bálványszellemekhez (Világügyelő férfi, *kaltás*), illetve ezek fordítottjaként őreik adománygyűjtő körútjai, úgyszintén a sámánok által távoli szellemeknek kijelölt engesztelő áldozatokkal.

7.2. Áldozati szertartások

Két fajtája van az áldozatoknak. (1) Vértelen áldozatoknál (vog. *pūri*, osztj. *pōri*) a szellemek a kitett étel és szeszesisital kipárolgását, „erejét” veszik magukhoz, a táplálékot később a jelenlévők elfogyasztják. (2) A véres áldozatnál (vog. osztj. *jir*) a szellemek megkapják az állat lélekhordozó testrészeinek egy részét (vért, egyes belsőségeket, a fejet, a teljes bőrt), így annak árnyéklelke átmegy a birtokukba. A legértékesebb áldozati állat a ló. A rangos mitológiai személyiségeknek, különösen a Világügyelő férfinak ezt áldozzák az egész területen, függetlenül attól, hogy ismerik-e a ló tartást. Ezenkívül északon a rénszarvas, délebbre a szarvasmarha, juh, kakas használatos. A felső szféra szellemei a világos, az alsóé a sötét színű állatot kedvelik. Az átlagos északi áldozatnál a szellemet hívó kiabálás közepette az állatot fejszefokkal fejbe vágják vagy megfojtják, a vérért kieresztik, miután szívébe kést döftek. A vért és a belsőségeket helyben elfogyasztják nyersen, a hús főzésére és hazavitelére külön előírások vannak. Áldozati tárgyakul szolgál még a prém, textil, pénzérme. A fémek közül az ezüst kultikus értéke a legmagasabb.

A periodikus áldozatok évenkénti és makroperiodikus (három- és hét-évenkénti) fajtára oszthatók. Az előírt közösségi áldozatok gazdasági szezonokhoz kötődnek, így általánosak voltak a tavaszi halászszезон és az őszi vadászszезon elején a zsákmány biztosítása, a végén pedig a hálaadás céljával bemutatott áldozatok. Állatáldozathoz az őszi időszak volt a legalkalmasabb. A fontos közösségi áldozatokon a sámán részt vett, egyes bálványszellemek hajdani hőstetteinek emlékére a férfiak könnyű extázisban kardtáncot jártak.

Megemlítendő még, hogy az obi-ugoroknál a szellemek bálvány-szerű ábrázolása nem fétis jellegű, s így nem is feltétlen kötelező. Csak külső megjelenítésnek vagy a szellem lakóhelyének számít, szükség esetén újjal felcserélhető.

8. Külső hatások

A legarchaikusabb, bár korántsem a legrégebb az asszimilált szubarktikus népesség kultúrájának a rétege, mely bizonyos termelési mágiákban, a totemisztikus vonások és a medvekultusz egyes elemeiben mutatható ki. Ha elfogadjuk azt az elméletet, miszerint a *por* frátria ezzel az ismeretlen néppel van kapcsolatban, az elemek száma bővíthető. Az obi-ugorokat legalább két fázisban érintette a sztyeppei török népek kultúrája, a korábbi vonásokat a bevándorló ugor csoportok már magukkal hozhatták. Ennek jeleként maradt elsőrendű áldozati állat a ló, a felső szféra mitologikus személyeinek lovas harcosként való elképzelése, nyitott, bőujjú köpenyben való megjelenítése, az állatok kikötéséhez használt oszlopok szimbolikája is ezt a kort idézi. A második fázis a XIII. századi tatár hódítással kezdődött, mohamedános elemekkel egészítve ki az istenek attribútumait (például sors-könyvvél), a túlvilágképzeteket stb. A nem mohamedán motívumok száma sem kisebb. A bevándorló ugorok kultúrájának része lehetett az az iráni réteg is, mely az ezüst kultuszában és egyes mitológiai oppozíciókban mutatkozik meg. Meglepően sok vallási terminus és talán egy termékenységistennő kultuszának nyomai tanúskodnak a zürjének szerepéről, akiknek hatását a Permi Szent István féle térítőkampány (XIV. század) elől menekülő bevándorlók is növelhették.

A XVIII. századtól kezdődő pravoszláv térítés első dolga volt, hogy a főbb bálványok megsemmisítését megkísérelje – a kultikus tárgyak féléte, a szellemeknek az ábrázolásuktól való elvonatkoztatása ennek az állandó veszélyeztettségnek a következménye. Már a térítés első századában kialakult a fontosabb templomos falvak hálózata, lehetőleg a rangos bálványszellemek kultuszközpontjait foglalva el. A papság olykor maga is felhasználta a két vallás személyiségeinek azonosítási lehetőségét, így gyorsan elterjedtek a megfeleltetési sémák (például Égi-isten – Atya isten; *kaltás* – Szűz Mária; Világügyelő férfi – Jézus; Pelimi isten – Szent Miklós). Az obi-ugor köztudat teljesen a maga kategóriáiban adoptálta az új vallást: a templom az orosz isten bálványkamrája, az ikon a bálvány maga (még állatot is áldoztak előtte), a nyakban hordott kereszt az ártó erdei lényeket távol tartó amulett stb. Az orosz varázsmeséket a bálványszellemek mondáinak mintájára értelmezték át és legendaként a mitologikus szellemekhez kötötték. A keresztény szemlélet szinte csak az Ég-isten egyre növekvő jelentőségében hozott komolyabb változást. Minőségi fordulat általában az eloroszosodással párhuzamosan lépett fel például a déli csoportok esetében. Jelenleg a civilizáció és az ateizmus terjedése következtében a fiatalság vallási ügyekben rosszul informált és ingadozó magatartású.

Irodalom³

Folklór gyűjtemények

- Avdeev, I. I. *Pesni naroda mansi*. Omsk, 1936.
- Chernetsov, V. N. *Vogul'skie skazki*. Leningrad, 1935.
- Kálmán, B. *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény*. Budapest, 1952.
- Kannisto, Artturi. *Wogulische Volksdichtung*. 4 vols. Helsinki, 1951–1963.
- Kulemzin, V. M., and N. V. Lukina. *Legendy i skazki khantov*. Tomsk, 1973.
- Munkácsi, B. *Vogul népköltési gyűjtemény*. 4 vols. Budapest, 1892–1921.
- Pápay, J. *Osztják népköltési gyűjtemény*. Budapest and Leipzig, 1905.
- Patkanov, S. *Die Irtyschostjaken und ihre Volkspoesie*. 2nd ed. Saint Petersburg, 1900.
- Reguly, A. – J. Pápay. *Osztják hősénekek*. Budapest, 1944.
- Reguly, A. – J. Pápay. *Osztják (chanti) hősénekek*. Budapest, 1951.
- Steinitz, W. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen*, vol. 1. Budapest, 1975.
- Steinitz, W. *Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnologie*. 4th ed. Budapest, 1980.
- Vértes, E. K. F. *Karjalainens südostjakische Textsammlungen*, vol. 1. Helsinki, 1975.

Másodlagos források

- Chernetsov, V. N. “Fraternal’noe ustroistvo obsko-ugorskogo obshchestva.” *Sovetskaia etnografiia* 2 (1939): 20–42.
- Chernetsov, V. N. “K istorii rodovogo stroia u obskikh ugrov.” *Sovetskaia etnografiia* 6–7 (1947): 159–183.
- Chernetsov, V. N. “Concepts of the Soul among the Ob-Ugrians.” In *Studies in Siberian Shamanism*, edited by Henry N. Michael. Toronto, 1963.
- Gondatti, N. L. *Sledy iazychestva u inorodtsev Zapadnoi Sibiri*. Moscow, 1888.
- Hoppál, Mihály. “Folk Beliefs and Shamanism among the Uralic Peoples.” In *Ancient Cultures of the Uralic Peoples*, edited by Péter Hajdú, pp. 215–242. Budapest, 1976.

³ A magyar nyelvű kéziratához nem kapcsolódott irodalomjegyzék (valószínűleg külön lapon szerepelt és elkallódott), ezért a lexikoncikkéből vettük át, megőrizve a címléírás módját és a cirill betűs adatok átírásának is a módját (CsM).

- Karjalainen, K. F. *Die Religion der Jugra-Völker*. 3 vols. Helsinki, 1921–1927.
- Kulemzin, V. M. “Shamanstvo vas”iugansko-vakhovskikh khantov.” In *Iz istorii shamanstva*, pp. 3–155. Tomsk, 1976.
- Kulemzin, V. M. *Chelovek i priroda v verovaniikh khantov*. Tomsk, 1984.
- Sokolova, Z. P. *Sotsial’naia organizatsiia khantov i mansov v XVIII-XIX vekakh*. Moscow, 1983.
- Toporov, V. N. “On the Typological Similarity of Mythological Structures among the Ket and Neighbouring Peoples.” *Semiotica* 10 (1974): 19–42.
- Tschernjetzow, V. N. “Bärenfest bei den Ob-Ugrien.” *Acta Ethnographica* (Budapest) 23 (1974): 285–319.

Bibliográfiák

- Nikol’skii, N. P. “Obzor literatury po etnografii, istorii, fol’kloru i iazyku khantov i mansov.” *Sovetskaia etnografiia* 2 (1939): 182–207.
- Novitskii, G. “Kratkoe opisanie o narode ostiatskom” (1715). Reissued in Hungarian in “*Studia Uralo-Altaica*,” no. 3. Szeged, 1973.

Az északi osztják birtokos névmásokról (I.) (1988)

Első közlés: Domokos Péter – Pusztay János (szerk.): Bereczki emlékkönyv. Urálistikai Tanulmányok 2. Budapest: ELTE BTK 1988. 319–324.

Az északi osztják nyelvtenak többsége a birtokos névmást mint önálló szófajt nem tárgyalja, és a publikált folklór szövegekben sem ötlenek szemünkbe használatának példái. Ennek oka egyrészt az, hogy a birtokos névmás szintaktikai pozíciói korlátozottak, másrészt pedig, hogy ezt tovább szűkítik a kommunikációs szituáció és a kontextus előírásai. E kötöttségek mellett legalább féltucat alternatív megoldás verseng vele. Nem csoda hát, hogy a birtokos névmás egyike a legritkábban használt szófajoknak.

Steinitz 1937-ben közölte a kazimi birtokos névmásokat (Steinitz, 1980, 36). Ezek a személyes névmás *-i-* véghangzós alternánsához illesztett Px-al¹ alakulnak és csak állítmányként szerepelhetnek a mondatban. P. K. Zsivotyikov (1942, 69–70) a serkáli megfelelőknél a redukált tövéghangzó és a Px találkozásakor keletkező morfológiai változásokat egy Sg Ø ~ Du e ~ Pl ə tövéghangzó váltakozásnak fogta fel. Szerinte a birtokos névmásnak nemcsak állítmányi, hanem ragos alakkal határozói funkciója is lehet. A kazimi és serkáli birtokos névmásokat Ju. Ny. Russzkaja is felgyűjtötte (szóbeli közlés). A legteljesebb összefoglaló Hontinál található (1984, 73–74). Ő Steinitz alapján közli a kazimi alakokat, jelzi, hogy Karjalainen szótárában a déli, demjankai (DN, Kr.) nyelvjárásból is adatolva vannak hasonló szerkesztésű névmások. Kitér az állítmányi és határozói funkcióra, az utóbbit Zsivotyikov példamondatával szemlélteti. Legutóbb Ny. Liszkova (1986, 130) tárgyalta a birtokos névmások szerepét a névszói állítmány típusai közt az eddigi irodalom alapján.

Az én terepgyűjtéseim magnetofonfelvételein mindössze egyszer fordul elő birtokos névmás spontán beszélgetésben, ahol a kommunikációs szituáció és a kontextus is jól érzékelhető. 1980 nyarán a Kazim-torkolati

¹ Az eredeti tanulmányhoz nem tartozott rövidítésjegyzék, mert a kötet akkori olvasói számára ismertek voltak a rövidítések. Ezeket itt feloldjuk. Px – birtokos személyrag (a szerző ehhez kapcsolódó toldalékokat használt). Névszói esetek: nom. – nominatívusz, alanyeset; acc. – akkuzatívusz, tárgyeset; dat. – datívusz, részeshatározó eset; lat. – latívusz, hová kérdésre válaszoló eset. Sg. – egyes szám, Du. – kettős szám, Pl. – többes szám. Hanti nyelvjárások rövidítései: DN – demjankai, Kr. – krasnojarszki, Kaz. – kazimi, Muž. – muzsi, Syn. – színjai, Šur. – suriskári, Šer. – serkáli (CsM).

Tugijani faluban a ház gazdasszonya egyik három év körüli kislány-rokonával beszélgetett. Ekkor hangzott el az alábbi dialógus.

- *χῶj ewi tām? χῶj pūtīlka? χῶj pūtīlka?? a–a? mǎnem.*
 – *mūnew – šī lōpāl.*

(A gazdasszony a kislányhoz:) 'Kinek a lánya ez? Kinek az üvege? Kinek az üvege?? Ha-a? Az enyém. (Majd a kislány alig hallható válaszát interpretálva:) – A mienk – (azt) mondja.'

1982-ben a Kazim-torkolati osztjákoknál Tugijaniban Gennagyij G. Gris-kintől (48 é.) Polnovatban Marfa D. Nyomiszovától (60 é. k.), ugyanitt a kishozszvai Tunzingortból származó, serkáli nyelvjárású Grigorij P. Szmolintól (75 é.), a serkáli nyelvtérületen Peregrjobjojében a kaltiszjani születésű Anna Ny. Liszkovától (70 é.) igyekeztem adatokat gyűjteni a birtokos névmások alakjára és használatára vonatkozóan. E célból hevenyészve összeállítottam egy kérdőívet, mely a névmásokat típusos kommunikációs szituációban és különböző kontextusokban regisztrálta volna. Mivel Zsivotyikov jelzése szerint nem csak állítmányi szerepben használatosak, feltételezhető volt, hogy a főnévi pozíciókat (alany, tárgy, rago, ill. névutós határozók) is érdemes ellenőrizni. A mondatok kérdő, állító és tagadó formában szerepeltek, továbbá mindenkor figyelembe volt véve, hogy ha az adott helyzetben nem használnak birtokos névmást, akkor milyen más megoldással fejezik ki a neki megfelelő tudattartalmat. A megkérdezettek „hagyományos” hozzáállást tanúsítottak, azaz nemigen hozta lázba őket a birtokos névmások rejtélye. Az osztjákul elmondott helyzeteket könnyen átérték, de – érthető módon – kevésbé tartották magukat a tárgyhoz és a célhoz. Az olyan kérdéseket, hogy „ezt meg ezt lehet-e így mondani”, többnyire jóváhagyták, így feltehető, hogy egyes példamondatok nem hitelesek, ill. valójában másképp mondanák őket. A maximális tervnek alig egy tizedét sikerült teljesíteni, ez azonban nem von le az adatok érdekességéből. Közlésem első részében a birtokos névmások formai jellemzőit tárgyalom.

Előljáróban célszerű felvázolni a kutatott terület személyes névmás rendszerének néhány sajátosságát. (Összefoglaló táblázatként l. Honti, 1984, 148–150.) A délibb, serkáli nyelvjárásban a névmások tárgyesetét *-t* rag jelöli, a részes esetet pedig az *-ə-* végű tőalternánshoz járuló Px. A Sg.1. paradigmatis magánhangzó-váltakozást mutat: nom. *ma*, acc. *manət*, dat. *mǎnem* (Steinitz, 1975, 218.). A kazimi nyelvjárásban a szerkesztési elv hasonló. Az acc. azonban itt *-(t)ti* rag alakban is előfordulhat (Steinitz, 1980, 35; Russzkaja, 1961, 83; Karjalainen – Vértes, 1964, 317; Rédei, 1968, 21), a dat. alakokhoz pedig lat. *-a* rag járulhat másodlagosan (Karjalainen – Vér-

tes, u.o.). A Sg.1. magánhangzó-váltakozása: nom. *ma*, acc. *mănət(ti)*, dat. *mănem(a)*. A Kazim-torkolati (polnovati) variánsban „berjozovias” szerkesztésmód figyelhető meg, anélkül azonban, hogy a Muž.–Syn.–Šur. nyelvjárásvariánsok módjára az acc. és dat. alakok egybeesnének. Az acc. azonos az előzőekben dat.-ként leírt Px-os alakokkal, a dat. az ezekhez járuló lat. *-a* raggal fejeződik ki. Talán lehet valami jelentősége annak is, hogy a Kazim-tól kezdve északra az éneknyelvben ismeretes a személyes névmások *-ije* kicsinyítő képzős alakja, míg tudtommal a serkáli nyelvjárásban ez nem adatolt. A forrásművek mindkét nyelvjárás esetében kiemelik, hogy a birtokos névmások Sg-ban egybeesnek a személyes névmások dat. alakjával.

KAZIMI NYELVJÁRÁS (Kazim-torkolati variáns)

Tugijani

Birtokos		Birtok: Sg.	Du.	Pl.
Sg.	1.	<i>mănem</i>	<i>măneŋəlam</i>	<i>măniɫam</i>
	2.	<i>năŋen</i>	<i>năŋeŋəlan</i>	<i>năŋiɫan</i>
	3.	<i>ɫiweɫ</i>	<i>ɫiweŋəɫ(aɫ)</i>	<i>ɫiwiɫaɫ</i>
Du.	1.	<i>(mīnemən)</i>	<i>mīneŋəlamən</i>	<i>mīniɫamən</i>
	2.	<i>nīnan</i>	• ←	<i>nīniɫən</i>
	3.	• ←	• ←	• ←
Pl.	1.	<i>mīŋew</i>	<i>mīŋeŋəɫaw</i>	<i>mīŋiɫaw</i>
	2.	• ←	• ←	• ←
	3.	<i>ɫiweɫ</i>	• ←	<i>ɫiwiɫaɫ</i>

Steinitz adataival összevetve a Du. birtok Du-Pl. 2–3. birtokos helyett a megfelelő Pl. birtokú alakok szerepelnek. Zsivotyikov a Šer. névmásoknál megjegyzi, hogy a többes számú alakok gyakran használatosak kettes számú jelentésben (i.h.). A Pl.2. személyű birtokos helyére a megfelelő Du. alakokat mondta be az adatközlő. A Du.3. személyű alakok helyett ezek Pl. megfelelői állnak. Nem kizárt, hogy a „behelyettesített” névmások eredeti alakja is létezik, de – mint mondják – természetes beszédhelyzetben oly ritkán fordulnak elő, hogy kérdésre a fent közölt alakok jutnak eszébe az embernek.

SERKÁLI NYELVJÁRÁS (Peregrjobnoje)

Birtokos		Birtok: Sg.	Du.	Pl.
Sg.	1.	<i>manem</i>	<i>maneḡatam</i>	<i>manitam</i>
	2.	<i>nāḡen</i>	<i>nāḡeḡatan</i>	<i>nāḡitan</i>
	3.	<i>tūwet</i>	<i>tūweḡat(at)</i>	<i>tūwitat</i>
Du.	1.	<i>menemən</i>	<i>meneḡatamən</i>	<i>menitamən</i>
	2.	<i>nenan</i>	<i>nenəḡatan</i>	<i>nenitən</i>
	3.	<i>tenetən</i>	<i>teneḡat(ən)</i>	<i>tenitən</i>
Pl.	1.	<i>mūḡew</i>	<i>mūḡeḡataw</i>	<i>mūḡitaw</i>
	2.	<i>nenetən (?)</i>	<i>(neneḡatən?)</i>	<i>nenitən (?)</i>
	3.	<i>tīyet</i>	<i>tīyeḡatat</i>	<i>tīwitat</i>

A kazimi nyelvjárású Polnovatban G. P. Szmolinnal dolgozva még nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget a Šer. alakok magánhangzó változatainak. Mindössze azt figyeltem meg, hogy a Pl. birtokú alakok -ə-tövéghangzója a vártnál zártabb képzésű. Peregrjobnojében ellenőrizve az anyagot három sajátságra lettem figyelmes:

- 1) Pl. birtoknál a tövéghangzó redukált *i*-nek ejtődik, ami helyett a Šer. többedik szótagi vokalizmus ismeretében ə-t várnánk. Analógiaként megemlíthető, hogy Ny. I. Tyerjoskin kéziratos nizjami szöveggyűjtéseiben a part. praes. + Px típusú nominalizáció alakjai közt előfordulnak a Pl.3. *māntitatna* 'mentükben' féle formák, ahol a gyűjtő szerint szintén *i* hangzik.
- 2) A Sg.1. *manem* 'enyém' szóban én teljes *a*-t hallottam, bár ez erősen megrövidül a következő szótag teljes *e*-jének hatására. Amennyiben a megfigyelés helytálló, úgy a Šer. alak nem a dat. *mānə-* tövéből képződik, hanem az acc. *manə-* tövéből. Lehetséges egy *manem* 'enyém' : *mānem* 'nekem' ellentétpár?
- 3) Sg.1–2. birtokosnál az ə helyett *a* is állhat: *maneḡatam*, *nāḡeḡatan*.

Zsivotyikov alakjaival összevetve a Du-Pl. 2–3. *nīn* ~ *nen*, *tīn* ~ *ten*, ill. a Pl.3. *tīw* ~ *tīy* megfeleléseken kívül a következő eltérések látszanak. A Sg.3. nálam szabályosan *tūwet*, nála viszont *tūwət*. Nálam a Du-Pl.2. *nenan*, Zsivotyikovnál a cirillbetűs íráskép szerint *nīnan*. A Ny. Liszkova szerint helyette délebbre, Atlim és Keusi környékén *nenetən* alak használatos (ennek analógiája érezhető a 3. személyű alakban). Így a nizjami és a vele délről szomszédos nyelvjárásokban is feltehető a birtokos névmások megléte.

Mindkét vizsgált nyelvjárásra érvényesek az alábbi megállapítások:

- 1) Du. birtoknál az intervokális *ŋ* erős tendenciát mutat a megnyúlásra olyannyira, hogy a Kaz. *măneŋŋəlam*, *năŋeŋŋəlan* szavakban szinte egy népetimológias *mănem* + *ŋəlam*, *năŋen* + *ŋəlan* hasonulás érződik.
- 2) Pl. birtok Pl.1. birtokosnál a Px -əw helyett -aw alakú. Ez utóbbi Tugijanitól észak (Berjozov) felé egyre gyakrabban jelentkezik alternatív változatként, a Šer. területen való felbukkanása azonban elég váratlan (Kaz. hatás az adatközlőnél?). Biztos, hogy mindkét nyelvjárásban az -aw alakú változat is ismeretes.
- 3) Az északi osztjákban meglehetősen „jelöletlen”, többnyire a Sg. megfelelőivel egybeeső Pl.2. személyű névmás helyett a Du. alakra asszociálnak a kérdőíves gyűjtésnél.

A redukált végmagánhangzós névmási tövekkel kapcsolatban jelezhető, hogy a Kaz. és Šer. nyelvjárásokban a nyomatékosított személyes névmások tulajdonképpen ilyen alakúak (Kaz. *măni*, *năŋi*, *lŋwi* stb.). Ugyanolyan ritkán használnának, mint a birtokos névmások, és újabban rohamosan kiszorítja őket a beszélt nyelvből az orosz eredetű *sam* 'maga', ill. (*ă*)*swoj* 'saját' szó. Az irodalmi nyelvű fordításirodalomban, ahol a fordítók nem térhettek el lényegesen az orosz mondatok szerkezetétől, viszont kerülték a jövevényszavakat, a nyomatékosított személyes névmások használata jól megfigyelhető. A birtokos névmások tövének, ill. keletkezésének kérdésében talán hasznos lenne a Šer. Sg.1. nyomatékos és birtokos névmás egybevetése.

Idézett cikkében, és valószínűleg kiadatlan kandidátusi disszertációjában is, Ny. Liszkova közöl az északi osztják szerkesztésmódnak megfelelő vogul (obi nyelvjárású?) birtokos névmásokat is. Befejezésül – érdekességük miatt – az ő vogul példamondatait idézem:

нэпек аnum 'бумага моя', *писаль таве* 'ружьё его' *колыг менмен* 'дома (дв.) наши (дв.)' *салит манау* 'олени наши'² (i.h.).

² A manysi adatok latin átírással és magyar fordítással: *nēpək ānum* 'a papír az enyém', *pisal' tawe* 'a puska az övé', *kolij mēnmen* 'a két ház a mi kettőnké', *sālit mānaw* 'a rénszarvasok a mieink' (CsM).

Irodalom

- Honti L. 1984. *Chrestomathia Ostiacica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, E. 1964. Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu 128.
- Rédei, K. 1968. Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Göttingen.
- Steinitz, W. 1975. Ostjakologische Arbeiten Bd. I. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Steinitz, W. 1980. Ostjakologische Arbeiten Bd. IV. The Hague – Paris – New York.
- Zsivotyikov, P. K. [Животиков П. К.], 1942. Очерк грамматики хантыйского языка. Ханты-Мансийск.
- Liszкова, N. [Лыскова Н.], 1986. Именное сказуемое в обско-угорском предложении. СФУ XXII/2: 128–137.
- Russzkaja, Ju. N. [Русская Ю. Н.], 1961. Самоучитель хантыйского языка. Ленинград, Учпедгиз.

A természeti komikumról (1977)

Első közlés: Istvánovits Márton – Kriza Ildikó (szerk.), A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. 1977. 28–41.

Az esztétikában általános nézet, hogy a szép, a rút (ill. fenséges, alantas, idilli, elégikus, groteszk) élményének lehet forrása a természet, de a komikum és a tragikum olyan erősen kötődik az emberi társadalomhoz, hogy ilyen élményt a természet nem nyújthat. Ezzel többen nem értettek egyet, véleményüknek azonban nem volt különösebb hatása.¹ Közrejátszott az is, hogy mellékesen érintve a témát, tulajdonképpen senki sem gyűjtötte össze, nem rendezte a bizonyítékokat. A jelenkori magyar kézikönyvek állásfoglalásai a „természeti komikum” tagadásától² részleges megengedésén át³ létének elismeréséig⁴ terjednek.

A tagadás klasszikus érve⁵ az, hogy ha a tárgyat a természet adja is, a komikumélmény mindig emberi tulajdonságok, viszonyok belevetítéséből származik. Más szóval a természeti komikumnak nincs objektív alapja, tehát nem létezik. Ha mégis komikusnak hat valami, az csak pszeudoesztétikai viszony lehet. Az elméletek elég szűkszavúak: általában megállapítják, hogy az életetlen természet és a növényvilág nem komikus, az állatvilággal kapcsolatban pedig néhány példával megelégszenek. Ezek is inkább arra szolgálnak, hogy legyen mit megcáfolni. A példák egyik csoportja a majmot, kengurut stb. említi, megállapítva, hogy komikumuk az emberhez való feltűnő hasonlóságban rejlik. Ez igaz is. A példák másik csoportja bebizonyítja, hogy a betanított állatok komikuma ugyanilyen, s aligha nevezhető természeti-nek. Ez úgyszintén igaz.

¹ Az állatok komikusságát különböző okokból elismerték pl.: *Lemcke* 1865, *Populäre Aesthetik*; *Kraepelin* 1885, *Zu Psychologie des Komischen*; *Müller* 1897, *Eine Philosophie des Schönen in Natur und Kunst*; *Sully* 1902, *An Essay on Laughter*; Szigetvári 1911, A komikum elmélete 390–394. A fenti utalások Szigetváritól származnak, aki, mivel lehetségesnek tartotta a természeti komikumot, minden elmélet tárgyalásakor külön kitért erre a témára.

² Szigeti József 1971, 187.

³ Esztétikai kislexikon, 180. Az, hogy a komikus jelenségek az esztétikai tárgyak egyéb fajtáinál szorosabban kötődnek az antropomorfia szférájához, vitathatatlan. Viszont nem a komikum az egyetlen ilyen minőség.

⁴ Czibra István – Szerdahelyi István, 1975, 112–113.

⁵ Pl. Bergson, Henri 1913, 5.

Az a szituáció, hogy az ember egy természeti élmény hatására elneveti magát, nem tartozik a ritkaságok közé. A klasszikus példákon kívül még sok eset lehetséges. Kérdés, hogy van-e ezeknek egy olyan csoportja, melyre jobban illik a „természeti komikum” terminus.

A természeti komikum kimerítő tárgyalására és tipizálására a jelen esszé keretei közt nincs lehetőség. Hasznosnak látszik viszont az érdekelt tudományok (filozófia, ismeretelmélet, pszichológia, komikumelmélet, esztétika) köréből összegyűjteni néhány olyan érvet, mely a természeti komikum mellett szól. Előre kell bocsátani, hogy a természeti komikum viszonylagos, és az emberi társadalom szempontjából nem jelentős kategória. A terminus a természet adta komikumélményeknek egy kisebb csoportjára (20-30%-ára) vonatkoztatható, de ez is elég ahhoz, hogy létét ne lehessen totálisan tagadni.

Az élettelen természet és a növényvilág önmagában olyan ritkán vált ki komikus hatást, hogy itt figyelmen kívül hagyható. A továbbiakban tehát az állatvilág komikus hatású jelenségeiről lesz szó. A filozófiai fejtegetések során bebizonyosodik, hogy az állatvilágnak elég sok közös vonása van az emberrel, és ez a komikumban is fontos szerepet játszik. A komikumelméleti részben röviden érintjük azt a kérdést, hogy miért kötődik a komikum a magasabb élővilág (nem kizárólag az ember!) szférájához. Az esztétikai vonatkozások vizsgálatában néhány példa segítségével kimutatjuk, hogy az ember más esetekben sem fogja fel kevésbé antropomorfnek az állatokat, valamint, hogy több olyan esztétikai kategória is van, mely ugyanannyira követeli az antropomorfiát és az emberi vonatkozásokat, mint a komikum. Tehát vagy ezektől is meg kell vonni a „természeti” jelző használatát, vagy a komikus hatású természeti élmények bizonyos kategóriáit kell „egyenjósítani”.

A példák közt eleve nem szerepelnek olyanok, melyekben a komikum nyilvánvaló emberi vonatkozásokon alapul (pl. a szalvétával a nyakában reggeliző ló). A zárójelben megadott számok a példákra, az indexben levő számok a jegyzetekre vonatkoznak. A példák valóságok, komikus hatásuk ellenőrizhető (ennek tulajdonítható, hogy a kutya gyakrabban szerepel, mint a többi állat).

Alaptételek

1. A természeti tárgyban az „emberi elemekkel való töltöttség” két részből tevődik össze: (a) emberi érdekeltség – viszonyítási alap; (b) egyéb

emberi vonatkozású asszociációk. Az utóbbiakat formai vagy tartalmi hasonlóság hívja elő, hatásukban szimbolikus értékük nagy szerepet játszik.⁶ E tényezők az emberi tudatban általában – így minden esztétikai minőségben is – jelen vannak.

2. Nem mindegy, hogy elsődleges (közvetlen) vagy másodlagos (közvetett) viszonyítási alap-e az ember. Az utóbbi eset nem zárja ki a „természeti” jelző használatát. Másodlagos viszonyítási alapról akkor beszélhetünk, ha az ember egy jelenséget nem közvetlenül a saját emberi rendszerében szemlél, hanem először a jelenség külső, objektív rendszerében, s ezt veti egybe saját rendszerének megfelelő részével.
3. Az egyéb emberi vonatkozású asszociációknak el kell érniük egy bizonyos mennyiségi és minőségi (fontosság, konkrétság) szintet ahhoz, hogy a természeti élmény elsődlegesen emberivé értékelődjék át.
4. Meg kell különböztetni a rávetítést és a belevetítést. (a) A rávetítés is az emberi társadalomban kialakult tudati sémák alkalmazása a külvilágra, de az objektív valóság lényegén keveset változtat. Inkább az elsajátításban (felfogás, értékelés) segít. Minden értékelés így történik. (1)⁷ (b) A belevetítés egy emberi részrendszer többé-kevésbé teljes „beleélése” a külvilágba. Nagyszámú emberi elemet ad a tárgyhoz, a lényegét ezek, és nem az objektív valóság alapján szűri le és értékeli. Esztétikai vonatkozásban ez a pszeudo-esztétikai viszony (2).
5. Természeti komikumnak nevezhető mindaz, amiről bizonyítható, hogy nem tartalmaz lényegesen több emberi elemet, mint a vele összevethető, a természeti esztétikum forrásaként elfogadott tárgyak. Csak összehasonlítható (bizonyos strukturális azonossággal rendelkező) tárgyak alkalmaznak a bizonyításra. A legelvontabb viszonyítási alap a természeti szép, de minden más természeti esztétikai minőség (alminőség) is alkalmazható.

Megfontolások

1. Filozófia

Az ember a természet része, még akkor is, ha minőségileg élesen elkülönül. A fejlettebb élőlényeket irányító törvényszerűségek rá is vonatkoznak bizonyos szinten.

⁶ Szerdahelyi István 1974, 53.

⁷ A zárójelbe tett, kurzivált számok a tanulmány második részében lévő Példatár megfelelő pontjaira utalnak (CsM).

Ez idáig egyéni ízlés kérdése volt, hogy az állatvilág jelenségei közül ki mit, és milyen mértékben azonosított emberi megfelelőikkel. Újabban az állatpszichológia és az etológia objektívabb alapot ad az ilyen kérdések eldöntéséhez. Néhány, a komikumban döntő fontosságú tényezőt emberi specifikumnak ítélték, ezért tagadták a természet komikus hatásának objektív alapját.

1. „Az állatvilágban nem létezik szabadság” – az állat nem ítéltető meg cselekedetei alapján. – Valóban nincs olyasmi, ami közvetlenül azonosítható lenne az emberi szabadsággal, hiszen ez az emberi tudat eredménye. A természet mechanikus felfogása azonban félrevezető. A magasabb rendű állatok cselekvései a belső rendszerek és külső tényezők hihetetlenül bonyolult kölcsönhatásának eredményei. Az alternatíva és az adekvát választás épp olyan fontos bennük, mint az ember esetében. Csak míg az emberi választásban a tudat magasabb rendű, rugalmas rendszere érvényesül, addig az állatvilágban alacsonyabb minőségű, merevebb rendszerek (pl. reflex-tevékenység) szintjén történik a választás. Egyes cselekvések belső mechanizmusának bonyolultsága feltétlenül létrehozhat akkora variabilitást, amekkorát a *köznapi tudat* már a szabadság egy alacsonyabb szintjével azonosíthat (3). Az állat cselekedetei alapján megítélhető, csak nem vonható felölősségre értük. Továbbá feltehető, hogy a komikum kialakulásának idején az emberi szabadság fogalma nem volt egészen azonos a mostanival.

2. „Az állatnak nincs akarata” – nincs, ami célját tévesztve megghiúsuljon. – Emberi akarata valóban nincs, de rövidtávú célirányos cselekvésről méltán beszélhetünk. *Craig* nyomán az etológiában megkülönböztetik az appetitív és a konzumatív viselkedést. Az előbbi változékony, kutató jellegű, célirányos, sok tanult elemet alkalmazó és gyakran spontán belső indíttatású. Mindezek elmondhatók az emberi akaratról is, tehát a részleges azonosítás nem teljesen alaptalan. A cselekvés inadekvát reakciók miatt célját tévesztheti és megghiúsulhat. Az állat sem mindig „adja fel” célját az első sikertelenségre, cselekvésének elemeit változtatva tovább próbálkozik. Így az ember értesül a célról és megközelítőleg reálisan értékeli a kivitelezés fázisait. Ha az irányultság nagyon erős, az ember hajlamos önmagát venni viszonyítási alapul, és az állat lehetőségeit figyelmen kívül hagyja. Ilyenkor tulajdonképpen ráhangolódik a célra, részben azonosítja magát az állattal. A sikertelenséget az objektív valóság, a cél kiválasztásának helytelenségét inkább a szubjektív tudat alapján ítéli meg az ember (4).

3. „Az állat nem tanul és nem alkalmazkodik úgy, mint az ember” – nem lehet tőle elvárni hibás cselekvéseinek belátását és javítását.⁸ – Az ember

⁸ Kolozsvári Grandpierre Emil 1970, 402. Míg elismeri, hogy az állat ritkán ugyan, de tanulhat tapasztalataiból, nem tartja alkalmasnak komikumélmény nyújtására.

a legtanulékonyabb állat, de az állatok se szerzik minden készségüket genetikai úton. Egyrészt az egyedi tapasztalatokon való tanulás az állatnál is fontos a környezethez való alkalmazkodásban. Másrészt a magasabb rendű állatoknál az öröklött viselkedéssémák mellett feltűnnek a külvilág (fajtársak, ember) által kialakított viselkedések.

Az állat tehát bizonyos helyzeteket „felmér”, egybeveti őket előző tapasztalataival, és eszerint reagál – a saját rendszerén belül. Az ember az ilyen szituációt természetesen a saját tudatának rendszerében értékeli – ez a köznapiság tudat jellemzője. Az embernek, tapasztalatai alapján van fogalma az állat rendszeréről is (pl. hogy ilyen helyzetben mit szokott vagy mit tud csinálni az állat). Ezt értékelésében figyelembe veheti, ilyenkor véleménye nagyjából megfelel az objektív valóságnak. Komikus lehet, ha az állat a saját rendszere követelményeinek nem felel meg, de nagyobb baj sem éri (5).

4. „Csak az ember képes magát másnak mutatni, mint amilyen” – a forma és tartalom ilyen ellentmondása nem fordulhat elő az állatvilágban. – E jelenséget kétségtelenül az ember fejlesztette a legnagyobb tökélyre, de korántsem ő találta fel. A képességet valószínűleg még állat-korából hozta magával. Nem is annyira a zsákmányállatok védekező mimikriájáról és félrevezető akcióiról van itt szó. Ezeket általában „furfangosnak”, „cselesnek” vagy „okosnak” értékeljük, és a gyengébb iránti rokonszenvvel szemléljük. A komikumban annak a típusnak van nagyobb szerepe, mely a formai érték – tartalmi értéktelenség kontrasztot képviseli. Az etológusok is meglepődtek azon, hogy ez egyes viselkedésekben milyen fontos. Például az imponáló viselkedésben, mely általában azonos fajú, azonos nemű (leggyakrabban hím) állatok dominanciaharcaiban ötlük szembe. Lényege az, hogy az állat a lehető legveszélyesebbnek (legnagyobb, magabiztosabbnak és agresszívakabbnak) lássék, függetlenül valódi tulajdonságaitól. Közös vonásként említhető, hogy az ellenfelek legnagyobb testfelületükkel fordulnak egymás felé, méreteiket mesterségesen növelhetik (a toll, szőr felborzolásával, felfuvalkodással, szárnyak kitérésével stb.). „Fegyvereiket” (csőr, fog, szarv) feltűnő mozdulatokkal mutogatják, magabiztosságukat kimért mozgással jelzik. Gyakran áltámadással szereznek hitelt tekintélyüknek. (6).

Esetleg ide sorolhatók azok az álceselexések, melyeket az állatok pl. játék közben alkalmaznak, bár nagy részük csak az embert téveszti meg. Egyelőre az látszik találhatóbb mondásnak, hogy „az ember az egyetlen állat, mely önmagát is képes becsapni”. Az állatoknál a forma csak a külvilágnak szól, nem hat vissza a tartalomra.⁹

⁹ Csernisevskij, Nyikolaj G. 1970. 177–178. Az állati igény szerepét és a tartalom–forma ellentmondásának különbségét helyesen látja, de példái és magyarázatai, mivel kizárólag esztétikai kategóriákra alapulnak, nem alkalmasak a természeti komikum bemutatására.

5. Az előző témához kapcsolódik az a kérdés, hogy képes-e az állat ellentmondásosan viselkedni. Igen, és ha nem származik nagyobb baj belőle, ez biztos komikumforrás. Az ellentmondást az egymással versengő külső ingerek, vagy külső ingerek és tőlük független belső késztetések váltakozó hatása okozza. Ilyenkor az állat két ellentmondó viselkedést váltogat, vagy egymásra vetít két viselkedési mintát, esetleg mindkét viselkedés gátlás alá kerül és beáll a teljes tanácstalanság (7) Két ellentmondó inger néha egy harmadik viselkedést eredményez, de ezt ritkán tudjuk analizálni; szokatlannak vagy célszerűtlennek ítéljük.

6. „Az ember saját társadalmi viszonyait vetíti ki az állatvilágra”. – Ha ez mindig igaz lenne, az állatvilág rég kihalt volna. Számptalan faj ugyanis csak társadalmi keretek közt tudja fenntartani magát. A csoportok belső rendszere nem sokban különbözik a legprimitívebb emberi csoportokétól. Általános mintája: vezető – köznép. Ezen belül minden egyed rangsorolva van. A köznép legjobb képességű egyedei riválisai a vezérnek, hatalomra törekszenek. A legrosszabb képességű egyedek a rangsor alján helyezkednek el, minden szempontból hátrányos helyzetben vannak. Minden egyed riválisa a közvetlenül föléje rangsoroltnak. A nemek, korcsoportok elkülönülnek, csak állandó munkamegosztás nincs. A csoport életképességét és egyensúlyát differenciált viselkedésformák és a kommunikáció biztosítják.

A rangsorolást az egyed fizikai és idegi adottságai határozzák meg. A fizikai hibák, a gyenge reakció- és alkalmazkodóképesség, a hibás magatartás komoly hátrányt jelent. Tehát ha az előzőekben tárgyalt jelenségekben valaki társadalmi vonatkozást is lát (pl. alárendeltséget), akkor valószínűleg igaza van. A komikus helyzetek többsége az ember esetében sem tartalmaz többet, mint a legegyszerűbb alá/fölérendeltségi viszonyt.

A különböző állatfajok közt is van hierarchia. Az az esztétikai értékelés, mely nem egy vonáson (pl. csak szín, alak vagy hasznosság), hanem az összképen alapul, nagyjából megfelel a valóságnak. Így a fenséges állatok a hierarchia legfelső részén, a szépek közvetlenül ez alatt, az alantasak leghátul helyezkednek el. Természetesen sok fajt alig értékelünk, s véleményünket erősen befolyásolják olyan szubjektív szempontok, mint pl. a hasznosság, emberhez való hasonlóság stb.

Tehát nem mindig belevetítésről van szó. Az ember a saját társadalmi tapasztalataival egyező vonásokat a legnagyobb könnyedséggel azonosítja és éli át bármilyen természeti jelenségben. Ebben az értelemben lehet a természeti komikum antropomorfiájáról beszélni.

7. Az emberi tudat a természet és a társadalom kölcsönhatásának folyamatában alakult ki. Nehéz elképzelni, hogy éppen a komikumérzék keletke-

zésekor az ember hirtelen elhatárolta volna magát a természettől, és csak saját társadalmára fordította volna figyelmét. A zsákmányoló társadalmak tagjai még totálisan alá voltak rendelve a természetnek, környezetük szinte minden jelenségében közvetlenül érdekelve voltak. Erejüket, figyelmüket éppúgy leköötötte a létért folyó harc, mint a csoportjukon belüli viszonyok. Kevésbé különítették el magukat a külvilágtól; magukat és társadalmukat kivetítették a természetre, a természeti viszonyokat, jelenségeket perszonalifikálva visszavetítették magukra és társadalmukra. Az állat egyenrangú fél volt, hajlamosak voltak más külsejű és tulajdonságú embernek, egy másik nép képviselőjének tekinteni.

Többen megállapították, hogy a jelenkori „primitív” népeknek fejlett a komikumérzéke, de nem mindig akkor nevetnek, amikor mi. A szokatlan jelenségek, a hasonlóság, az ismétlődés, a fölényérzet például gyakrabban készteti nevetésre őket. Az embernek az önmagától még kevésbé elkülönített természet nap mint nap szolgáltathatta az ilyen komikumforrásokat.

A viszonyítási alap az ember, aki köztudottan mindent a saját tudatának kategóriáiban fog fel. De biztos-e az, hogy az összes komikus alapséma, melyeket most magyarázat híján axiómaként fogadunk el, kizárólag az emberi társadalmon *belüli* élményekből alakult ki? A külvilág egyáltalán nem hathatott, vagy hathatott vissza rájuk? Pl. a kicsi–nagy kontraszt szembeötlő jelentősége csak a társadalmi viszonyokból származik? A konfliktussémák, mint pl. az üldözés, cselvetés fontosabbak lettek volna a társadalmon belül, mint a termelőtevékenységben? A természeti ellenfél fogyatékosága kisebb jelentőségű lett volna, mint az ember-riválisé? Valószínű, hogy a komikumérzék kialakulásának idején sok dolog még azonos jelentőségű volt a társadalmon belül és kívül, és csak a természet fokozatos meghódításával vált kizárólag társadalmivá.

A perszonalifikáció különben mai fejlett tudatunkban sem ritka; megjelenik, mihelyt valamire túlságosan rá vagyunk utalva, vagy túl nagy erőfeszítésre kényszerülünk. Ilyenkor élettelen tárgyakat is egyenrangú félként kezelünk, s következésképp perszonalifikáljuk őket. Kérdés, hogy a perszonalifikáció és az antropomorfia közé tehetünk-e egyenlőségjelet (sok esetben az állatok sem kimondottan antropomorfok, csak kissé perszonalifikáljuk őket). Akik mindennapi tevékenységük folyamán rá vannak utalva az állatokra, vagy szoros kapcsolatban vannak velük, azok nemcsak többet káromkodnak, hanem többet is nevetnek miattuk. Még csak azt sem lehet mondani, hogy ez a kapcsolatban teljesen funkciótlan.

2. Pszichológia

1. Nem-komikus alapú nevetés; lásd 3.1.

2. A pszichoanalitikus komikumelméletek gyakran operálnak különböző belső irányultságok (agresszió, szexualitás stb.) elaborált formájának fogalmával. Az esztétikai minőségekben szinte minden érzés „kiélhető” ily módon, ez nem a komikum specifikuma. Magának a tárgynak a felfogására annyiban hat, hogy az egyén érzékenyebb a tárgy azon vonásai iránt, melyek alkalmasak érzése visszatükrözésére, asszociációja élénkebb stb. Annak ellenére, hogy ez esetenként perszonifikációban nyilvánul meg, vagy hogy lehet belevetítés is, a komikum, ill. általában az esztétikum lényegén nem változtat.

3. A komikumélmény pszichofizikai alapja (velejárója?) az aktivációs szint emelkedése és esése. Ha az aktivációs szint eleve kissé emelkedett, a komikumra való fogékonyság növekszik.¹⁰ Ezen kívül szerepe van még bizonyos tematikus ráhangoltságnak is, mely az asszociációt segíti.¹¹

Az ember könnyen ráhangolódik az állatok cselekvéseire, hiszen ritka eset, hogy az állatban valami olyan lenne, aminek az emberben nyoma sincs. A „nem-komoly” kategóriába tartozó viselkedéseknél (exploratív, játékos stb.) ezt a hangulatot is átveszi. Az így megemelt aktivációs szint kedves a komikumnak. Az ember gyakran jókat nevet az állatokon, de később nem emlékszik, pontosan mit talált komikusnak. Élményét az olyan kevésbé feltűnő komikus sémák okozzák, melyekre felhangoltság nélkül nem reagált volna.

3. Komikumelmélet

1. A nem-komikus alapú nevetésnek számos oka ismeretes, pl. (a) csiklandozás; (b) kéjgáz; (c) idegesség; (d) feszültség feloldódása; (e) az a védekező mechanizmus, hogy valamit „nevetéssel intézünk el”; (f) öröm, jókedv; (g) játék; (h) felszabadulás korlátozás alól; (i) tettetés; (j) győzelem játékban vagy versengésben.¹² Ezek abban különböznek a komikus nevetéstől, hogy a kognitív elemeknek nincs elsőrendű szerepe bennük, így differenciálatlanok, és egyszerű reflextevékenységnek tűnnek. Egy részük már az állatvilágban nevetésszerű reflexszel jár (f, g). Tiszta és vegyes típusokra oszthatók; a tiszta (c) és (f) ellentétei egymásnak; a vegyes típusok többé-kevésbé levezethetők a tisztákból.

¹⁰ Godkewitsch, Michael 1972, 143–158.

¹¹ Goldstein, Jeffrey H. – Suls, Jerry M. – Anthony, Susan 1972, 159–171.

¹² Keithspiegel, Patricia 1972, 17.

Átmeneti jellegűnek látszik a gyerekeknél¹³ és a primitív népek köréből adatolt nevető reakció az új ~ szokatlan jelenségek láttán, és esetleg a hasonlóság ~ ismétlődés komikus hatása. Itt előtérben vannak a kognitív elemek, de a reakció differenciátlan. Bár e tényezőknek fontos szerepe van a komikumban, ezen a fokon nem találjuk komikusnak őket. Szintén ellentétet alkotnak egymással.

Lehet, hogy az a *minőségi* változás, mely a komikumot létrehozta, az „érzelmi” és a „kognitív” nevetés típusainak bizonyos struktúrájú összekapcsolódásakor keletkezett?

A típusok önmagukban nem követelnek kifejezett antropomorfiát, vagy társadalmi vonatkozásokat; feltehető, hogy e vonásaikból akkor is megőriznek valamit, mikor már a komikum elemeiként szerepelnek.

2. A komikum lényegét nem indokolatlan az alkalmazkodási sémák revíziójaként, ill. korrekciójaként felfogni. Fontos szerepe van mind a külvilághoz, mind a társadalomhoz való alkalmazkodásban és az el-sajátításban. A kiskorú gyerekek nevetésének funkciója és komikum-érzékük kifejlődésének vizsgálata is ilyenre enged következtetni.¹⁴ A komikumnak természetesen más funkciója is lehet, de olyankor inkább eszköz, mint cél.

A komikum tárgyának azonnal értékelhetőnek kell lennie. Ebből következik, hogy csak a magasabb rendű élővilágban fordul elő. Az élettelen természet és a növényvilág túl statikus ahhoz, hogy a komikum speciális szempontjai szerint kellő gyorsasággal értékelhető legyen.

A komikum elsősorban az emberhez és az emberi társadalomhoz kötődik. Nem biztos azonban, hogy ez egyben alapkövetelménye is lehet. Lehet, hogy azért tűnik úgy, hogy az állatban az emberen nevetünk, mert az állatvilág nyújtotta komikumot mindig azonosíthatjuk egy emberi vonással, helyzettel. Az ember végtelenszer bonyolultabb, nehéz lenne olyasmit találni az állatvilágban, aminek az embernél nincs párhuzama, vagy legalábbis nem képzelhető el. Viszont minden, ami akár csak gondolatban is létezik, komikussá válhat. Innen ered, hogy egy emberi vonáson, helyzeten már valószínűleg nevetünk, mielőtt az állatvilágban megfelelőjével találkoztunk volna. Az asszociációkat ez bizonyára befolyásolja is, de kérdés, hogy csak ebből keletkezik-e a komikus hatás. Ha igen, akkor még mindig fennáll az az érv, hogy más esztétikai hatások is keletkezhetnek így.

3. A természeti komikumélményekben szemmel láthatóan nem azonos mértékben alapja a viszonyításnak az ember. (a) Közvetlen (elsődleges) vi-

13 McGhee, Paul 1972, 70–73.

14 McGhee, Paul 1972, 61–80.

szonyítási alap, ha az állat alakja, mozgása, cselekvése, ill. ezek valamely részlete feltűnően hasonló az emberéhez (8). Általában több vonás is egyezik, mint pl. a majom esetében.

Elgondolkodtató, hogy miért nevetünk, ha egy állat hasonlóná válik az emberhez. A majom miért nyújt nagyobb komikumélményt, mint egy kabaré? Döntő fontosságú, hogy közvetlenül érintve érezzük magunkat. A majom azonban nem elég erős bizonyíték arra, hogy *egyedül* az ember lehet nevetséges. A váratlan hasonlóság és az utánczás kirobbanó nevetést kelt minden más vonatkozásban is. Ha a ló egy pillanatra annyira hasonlóná tudna válni a pintyhez, mint amennyire a majom az emberhez, azon is nevetnénk. Továbbá közrejátszhat az, hogy a majom tökéletlen emberre emlékeztet mind alakjában, mind mozgásában – szinte karikatúra. Cselekedeteinek többsége azonban alapvetően nem komikus, ha emberről van szó! Bergson elméletét továbbvive azt mondhatnánk, az emberben az állaton, az állatban az emberen és mindkettőben a gépen nevetünk. A három elem elválaszthatatlan, legfeljebb az ember egy kissé hangsúlyosabb.

(b) Közvetett (másodlagos) viszonyítási alap az ember, ha az állat egy vonása, cselekvése stb. először az állatvilág viszonylatában értékelődik, s utána az emberében (9). Nem minden esetben lehet bizonyítani, hogy az értékelés eredetileg csak emberre vonatkozott, hiszen van a világban más értékelni való is. Más kérdés, hogy az emberi testre és fiziológiai alapfunkciókra vonatkozó normarendszer nagyon differenciált, az állat pedig legtöbbször ezekben a témákban ad komikumélményt.

4. A Gestalt-pszichológiai iskola kognitív alapú komikumelméletének sémája: diszharmonia → többértelműség → bizonytalanság → feloldás, ill. ambivalencia → tudati sémák ütközése → megoldás (átstrukturálódás).

A kognitív alapú sémák nem követelnek különösebb antropomorfiát, bármivel kitölthetők. A természet, kellően intenzív kapcsolat esetén, végtelen számú olyan helyzetet produkálhat, mely helyzetfelmérésünk hirtelen változását és elvárásaink megghiúsulását eredményezi (10).

4. Esztétika

1. Az ember minden esztétikai élmény esetében belevetíti önmagát és érdekeltségét a tárgyba. Azok a jelenségek, melyeknek nincs jelentősége az ember számára, és nincs a tudatban megfelelő emberi kapcsolódási lehetőségük, aligha okozhatnak tartós esztétikai élményt.

2. A komikus elem a groteszk által mindig is képviselve volt a természetben.

3. Az ember mindig meglehetősen antropomorfnak fogja fel az állatokat, hiszen feltűnően sok vonásukat azonosíthatja (test részei, „intelligencia”, vérmérsékleti típusok, egyes tevékenységek stb.). Amikor az állatokat az összkép alapján esztétikai minőségekbe osztályozzuk, szemléletünk ugyanolyan antropomorf, mint mikor komikusnak ítéljük őket (11).

Az összkép alapján komikus hatású állatok jellemzőit kb. így határozhatjuk meg: alantas + nem túlságosan taszító + min. egy komikus elem (nem feltétlenül antropomorf) pl. viszonylagos ismeretlenség, kisebb aránytalanság, egyéb szokatlan vonás.

Különösen szembetűnő, hogy a bájoszt pontosan azoknak a kritériumoknak az alapján ítéljük meg a kölyökállatokban és kisebb „szelíd-kecses” állatokban, mint a gyerekekben és a nőkben. Ameddig a világ összes „primitív” és fejlett népe nem szűnik meg bájosnak tartott állatok nevével illetni gyerekeit és nőit, nem mondhatjuk, hogy e minőség kialakulásának alapja csak az ember lett volna. Továbbá a bájos épp oly kevésbé vonatkozik az élettelen tárgyakra és a növényvilágra, mint a komikus.

A természeti jelenségek elégikus és idilli hatásában sem kisebb az antropomorfia szerepe. Az idilli elég feltűnően követeli a magasabb rendű élővilág jelenlétét, méghozzá meghatározott formákban. Az élettelen természet alig, a növényvilág pedig ritkán lehet idilli. Talán valószínűtlennek hat, hogy az élet és az ember számára optimális környezetben miért ne lenne nyoma a magasabb rendű élővilágnak, és ez feszültséget, vagy hiányérzetet kelt. Az idilliben szívesen vesszük, ha több, különböző fajú állat békésen társul, ha egyfajú állatok csoportosan láthatók, lehetőleg fiatalok; hím és nőstény, anya és kölykei együtt szerepelnek, és szemmel láthatóan jól érzik magukat. Az egyik legtipikusabb forma, a pásztoridill ennek a sémának a legtisztább megvalósulása. Az elégikusban kb. ugyanennyire meghatározott, hogy milyen kategóriába sorolt lénynek milyen körülmények közt való pusztulása kelti fel bennünk az esztétikai élményt. E minőségek bizonyos esetekben ugyanannyira telítettek emberi-társadalmi vonatkozásokkal, mint az általunk természetinek ítélt komikum (sőt 7. példánkban kevésbé konkrétak és „sűrítettek” e vonatkozások, mint a tipikus idilliben).

Természetesen az esztétikai minőségek történeti és társadalmi meghatározottsága erősen befolyásolja, hogy milyen jelenséget, milyen vonásait alapján, milyen kategóriába sorolunk. A fenti minőségek adott eseteiben azonban a magasabb rendű élővilágra (ember-állat) való vonatkozás szinkron szinten mindig érvényes. Tehát ha egy állatot más korban vagy más társadalomban másképp ítélnék meg, ennek két oka lehet: (a) más tulajdonságait veszik figyelembe; (b) ugyanazokat a tulajdonságait másképp minő-

sítik. A kiválasztott tulajdonságok és az értékrendszer így is egybeesnek az ember és állat esetében. Ha a fenti minőségek adott eseteit a természeti esztétikum forrásainak tekintjük, akkor a komikum adott eseteit sem sorolhatjuk más kategóriába.

4. A főbb esztétikai minőségek vonatkozási körei a következők:¹⁵

	élettelen természet	növényvilág + alacsonyrendű állatok	magasabb rendű állatok	ember
szép	+	+	+	+
rút	+	+	+	+
fenséges	+	+	+	+
groteszk	+	+	+	+
alantas	(+)	+	+	+
elégikus	(+)	+	+	+
idilli		(+)	+	+
bájos		(+)	+	+
komikus			+	+
tragikus	?	?	?	+
heroikus			(+)	+

Minden olyan minőségben, melyben szerepel a negatív („szabadságghiány”) elem, az emberi vonatkozások nyilvánvalóbbak. A szabadságghiány dinamikus és konkrét (ti. mindig vissza lehet belőle következtetni a szabadságállapotra és megsemmisülésének okára), így gyors, erős aktivizálódást vált ki. Talán ezért tudatosan benne jobban az emberi érdekeltség, és ezért ösztönöz konkrétabban emberi vonatkozású asszociációkra. A komikum antropomorfiájában ennek is szerepe lehet. Tulajdonképpen a táblázat utolsó öt minősége egyaránt antropomorf, de a komikum és tragikum kivételével csaknem mindegyiknek megkülönböztetik természet nyújtotta változatát is.

5. A természeti komikum kétségességet és jelentéktelenséget az is növelhet, hogy nem állítható elő tetszés szerint, nem reprodukálható. Az emberi komikumot bármikor újra alkothatjuk. Így a komikum ember által produkálható része sokkal jobban rögződött, és fokozatosan alkalmassá vált a művészi esztétikum hordozására.

¹⁵ A táblázat inkább a gyakoriságot hivatott érzékeltetni. A szimbólumok segítségével természetesen szinte minden lehetséges.

Nem véletlen tehát, hogy a természeti komikum tagadása az esztétikában, és a csak sztereotíppá vált formákra alapozott komikumelméletekben található. Különösen azért nem, mert az ilyen témákkal foglalkozóknak kevés érdekelttségük van a természetben, és tapasztalataik sem túl széles körűek.

6. Az ábrázolástechnika fejlődésének folyamán a komikus sémák egyre „szabadabbá” válnak, emberi-társadalmi vonatkozásaik kevésbé nyilvánvalóak. A nyelvi komikumban, ahol a kötött nyelvi rendszer és a szinte végtelen ábrázolási lehetőségek lehetővé tették, ez már bekövetkezett. A nyelvi komikumot olyan elvont jelenségekre lehet csak visszavezetni, mint pl. a tartalmak (fogalom ~ jelentés) és a formák (nyelvi kifejezés) különböző minőségű ellentmondásai. Ez ember alkotta komikum ugyan, de nem követel különösebb antropomorfíát. Napjainkban a film képes már ilyen mértékű absztrakcióra; a film-geg szinte önálló életet él. A karikatúra és különösen a rajzfilm megvalósítja a konkrét ábrázolás és az elvont, szinte fogalmi komikum egységét. A természeti tárgyú rajzfilmek komikuma korántsem mindig az antropomorfiából származik. Az állatok és a velük történő események sokszor nem azért nevettek, mert az emberi vonások szaporodnak, hanem mert a tárgy objektív ellentmondásai vannak felnagyítva, vagy mert egy nagyon elvont komikumsémának vetik alá őket.

Lehet, hogy a komikum nyilvánvaló és kötelező antropomorfája fejlődésének csak egy szakaszát jellemzi. Amikor a természet még nem vált el élesen az embertől a tudatban, nem volt ilyen jelentősége a természeti–emberi oppozíciónak. A társadalom és a tudat, az ábrázolástechnika fejlődése és kölcsönhatásaik talán valamikor háttérbe szorítják a jelenlegi antropomorfíát is, és a természeti komikumnak egy új, felszabadultabb formáját hozzák létre.

Példatár

- (1) Hajlamosak vagyunk komikusnak, de legalábbis érdekesnek tartani a sok apró kölykével megjelenő anyaállatot. Lehet, hogy az olyan népek, melyeknél 6-8 gyerek a családi átlag, ezt nem értékelnék így. Az sem kétséges azonban, hogy ilyenkor nem asszociálódik az emberi anyaság összes eleme (pl. nem aggódunk, hogy el tudja-e tartani a kicsiket). A komikus hatásban inkább a kicsi–nagy, hasonlóság, ismétlődés, szokatlanság és ehhez hasonló sémáknak van szerepe.
- (2) Ezért nem jó Csernisevskij példája: „a csóka, amint szépíti fiókáját, mintha lehetne belőle valami szépet csinálni, s úgyszólván gyönyör-

ködik benne, ez már komikus a szemünkben, mert az a benyomásunk, mintha fiókáját szépnak találná”.¹⁶ (a) Az állatnak nincs emberi tudata, így esztétikai érzéke sem. Ebből következően: (b) A tollászás – ha erre gondol a szerző – az intim kapcsolat jele, de egész más a célja. (c) Ha érzelemtől fűtötten nézi a csóka a fiókáját, gyönyörködni nem tud. (d) Az állatok is mérhetnek fel hibásan egy helyzetet, de csak a saját „tudatuk” kategóriájában.

- (3) A szabadság igényhez mért, és az állatnak is vannak igényei. Az állat akkor kelti bennünk a szabadság érzetét, ha (a) saját igényeit láthatóan korlátozás nélkül megvalósítja; (b) ha a mi – gyakran korlátokba ütköző – igényeinket meg tudja valósítani. Pl. a „szabad, mint a madár” mondás mindkét szempont megvalósulását fejezi ki. A szabadon levő állatok cselekvéseiben a köznapi tudat nem érzékel kényszerjelleget. Ha egy állat helyét változtatja, táplálék után jár, vagy társaival érintkezik stb., általában nem tudjuk analizálni azokat a bonyolult mechanizmusokat, melyek késztetik, így úgy tűnik, mintha saját „kedve” szerint cselekedne. Ugyanígy, az állat igényeinek erős és tartós korlátozásából keletkező viselkedést szabadsághiánynak érezzük, és teljes joggal. Lehet, hogy a szabadsághiánynak nem is a bebörtönzött ember a legjobb szimbóluma, hanem a ketrecbe zárt állat. Az ember tudata a rabságban is szabad maradhat, sorsát tudatosan is vállalhatja, ami személyisége megvalósításának egy módja. A párduc azonban haláláig rója kényszerű köreit a rács mentén, minden sejtjében szabadságigényét hordozva.
- (4) Egyszerűbb típusa az állat – tárgy viszony. Pl. ha valamely állat hosszabbban mesterkedik, hogy túljusson egy akadályon, elérjen valami nehezen megközelíthető dolgot, játék közben szétszedhessen egy tárgyat, megfoghassa saját magának vagy társának egy testrészét stb. Mind állat – tárgy, mind állat – állat viszonyban hajlamosak vagyunk konfliktust látni a hosszas próbálkozásban. A tartós sikertelenséget az alárendeltség jelének tekintjük.
- (5) Bonyolult, de jó példát ad Szigetvári.¹⁷ A házőrző kutya a zárt ambituson van, mikor egy idegen belép oda. A kutya nekiiramodik – és átugorva az ambitus kerítését, dühödten ugatja kívülről. (a) A kutya védi saját területét. (b) Ezt a tulajdonságát az ember házőrzésre használja fel, és

¹⁶ Csernisevskij, Nyikolaj G. 1970, 178.

¹⁷ Szigetvári Iván 1911, 390.

határozott fellépést (agressziót) vár el tőle. (c) A kutyaiban a „biztonsági távolságot” átlépő idegen veszélyérzetet kelt. Ha nem térhet ki, mert zárt területen van, támadásra kényszerül. (d) Az inger váratlansága fokozza az agressziót. Ezek után teljesen reális elvárás, hogy a kutya támadjon, a többség ezt is tenné. Másodsorban várható, hogy a kutya először menekül, majd biztonságát visszanyerve agresszívan viselkedik – de erre láthatólag nincs módja. Harmadsorban, hogy a félelemérzet túl erős, és passzívan viseli az idegen közelségét. A kutya a második megoldásnak egy teljesen váratlan formáját választja. A viselkedés ellentmondásossága és a megghiúsult elvárás joggal váltja ki a komikus hatást. Alapjának objektivitásán az sem változtat, hogy a szerző párhuzamot von a kutya és a tisztas távolból hőködő ember közt.

A megghiúsuló reális elvárást tartalmazza minden állatok közti interakció, ill. együttes cselekvés. Ilyenkor az egyik állat szolgáltatja a viszonyítási alapot a másik értékelésére. A sikeresebb fél képességeit várjuk el. Különböző fajok esetében figyelembe vehetjük, hogy a sikertelenebb fél saját adottságainak megfelelően hogyan válhatna egyenlővé. Mind a sikeres, mind a sikertelen félnek gyakran tulajdonítunk emberi jellemvonásokat („bátor, okos”, ill. „gyáva, buta”). A sikeresnek a fenséges és a szép minőségben szereplő tulajdonságaiból keletkező esetleges esztétikai értékeit érdekes módon még senki sem tagadta. Az alantas tulajdonságokat megtestesítő sikertelenben azonban csak önmagunkat láthatjuk???

- (6) A viaskodó állatok komikumában ennek is része van (pl. kakas-, pulykaviadal, kutyahecc). A veszélytelenebb állatok verekedését találjuk komikusnak, a veszélyesebbek imponáló, ill. támadó magatartása a kívülállóban is félelmet kelthet. „Felfuvalkodott” szavunknak lehet némi köze az efféle tapasztalatokhoz.
- (7) Egy taszító (pl. ismeretlen tárgy) és egy vonzó (kíváncsiság, éhség) inger hatására az állat a „menjek vagy ne menjek” dilemmába kerül. Sok madár, ha ismeretlen tárgyat fedez fel közelében, először elmenekül, aztán óvatosan közeledik a tárgy felé, néhány pillanatig nézegeti, majd visszahúzódik. Ezt addig ismételve, míg meg nem győződik a tárgy ártalmatlanságáról. A 4–5. kísérlet után már kezd nevetséges lenni.

Bonyolultabb eset, ha az ingerkeltő is aktív. Ilyenkor 5–10 perces interakció is keletkezhet különböző ellentmondásos cselekvésekkel tarkítva. Egy partra vetett, élő hallal foglalkozva kutya jó 5 percig

szórakoztatta nézőit. A hal nem tudott olyan intenzíven mozogni, hogy a zsákmányoló fogásokat kiváltsa a kutyából, de azért nagyon izgatta. A kutyának még nem volt dolga hallal, továbbá valami visszatartotta attól, hogy a szájába vegye. Részlet az eseményből: A kutya érdeklődve odamegy, megszagolná a halat. A hal nagyot ugrik, a kutya is – hátrafelé. Ez néhányszor megismétlődik. Végre becserkészi és megfogná, a hal ug-rál és csapkod, a kutya hátrál. Mellső lábával lökdösni kezdi, a hal csap-kod, a kutya elugrik. Kaparni kezdi előtte a homokot, közben majdnem betemeti a halat is. Erre elkezd keresni, mikor orrával hozzáér, a hal nagyot csap, a kutya elugrik stb.

Ugyanez a kutyaam szolgáltatta a zavart viselkedés egyik példáját is. Egy kb. egyhónapos, anyját vesztett kismacska odaszaladt hozzá, és szemlátomást „anyjává fogadta”. A hírhedt macskavadász először bémultan állt, majd tétován megszagolta a cicát. Mellső lábával lökdösni kezdte, hogy meneküljön már, de annak esze ágában sem volt valami hirtelen mozdulatot tenni. A kutya 4–5 percig mozdulatlanul, remegve tűrte, hogy a kismacska a lábához dörgölődözve keringjen alatta. Eltekintve a kutya-macska viszony és a macska tévedésének komikumától, a nézők megjegyzései inkább a kutya tanácstalanságára vonatkoztak.

- (8) Csak alaki hasonlóság van pl. a bagoly esetében (2 lábon járás, kiegyenesedett tartás, fejforma, előre néző nagy szemek stb.). A mozgást és az egyéb tulajdonságokat inkább az alaki hasonlóság hatására érezzük emberinek. Csak mozgása és cselekvése miatt hasonló pl. a mosómedve. Csak a cselekvés egyezik, ha pl. a kutya mellső lábát nyújtva kér valamit (ezt tanítás nélkül is csinálja).
- (9) A szamár fülének aránytalansága kevésbé tűnne fel, ha sok hasonló alakú és hosszú fülű állatot ismernénk. A szamarat először valami ló-szerű mintához mérjük, ehhez képest nagy a füle (sosem jut eszünkbe hosszúnak találni az orrát, pedig emberi mértékkel mérve az). Az emberi testre vonatkozó igen differenciált normarendszerben a hosszú fül a komikum minőségével van felruházva. Ezt az értékelést alkalmazzák a szamárra – ami valóban nem nevezhető természeti komikumnak. Viszont a nyúl füleivel sokkal kevesebbet viccelődünk (nincsen rövid-fülű nyúlalakú állat).
- (10) Pl. hogy tyúkunk megszokott pihenőhelyéről kutyánk kandikál ki; félhomályban a tűzhely alól tűzifa helyett kedvenc macskánkat kotorjuk elő; a csorda hazatérésekor a tehénnek kinyitott kapun a kacsák vonulnak

be stb. Ilyesféle meglepetéseket nemcsak a háziállatok okozhatnak, de nekem inkább velük volt kapcsolatom. A társadalomban nagyon fontos, hogy minden a maga helyén és idejében legyen, de a természet rendje sem kevésbé fontos számunkra. Lehet, hogy az ember ilyenkor becsapott önmagán nevet, vagy jellemhibával gyanúsítja a szabályszegőket. Valószínű azonban, hogy a hirtelen szokatlan jelenségek hatására az embert előbb rázta a reflex-szerű és „ragadós” nevetés, mint hogy becsapott embertársait a komikum fő tárgyává tette volna.

- (11) Emberben-állatban azonos kritériumok alapján megítélt: (a) Fenséges: nagy termet, kielégítő arányok, erő, kimért mozgás, statikus figyelem, szelektált reakciók – elefánt, oroszlán, sas. (b) Szép: nagy-közepes termet, optimális arányok, erő, rugalmas, könnyed mozgás, közepesen statikus figyelem, szelektált, de élénk reakciók – ló, leopárd, sólyom. (c) Alantas (komikus altípus): kis-közepes v. kis termet, enyhén diszharmonikus arányok, kevés erő, aprózó, ideges mozgás, dinamikus figyelem, szelektálatlan reakciók – cickány, hörcsög, vízityúk. Az oroszlán és a cickány megítélésében pontosan ugyanolyan mértékű az antropomorfia, az utóbbi csöppet sem emberibb!!!

Bibliográfia

- Bergson, Henri 1913. A nevetés. Budapest.
- Berlyne, Daniel E. 1972. Humor and its Kin. In: Goldstein – McGhee, The Psychology of Humor 43–60.
- Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics 1970. A komikum. In: Szalay K. A komikum breviáriuma 177–183 .
- Czibra István – Szerdahelyi István 1975. Esztétikai alapfogalmak. Kis enciklopédia. Budapest.
- Godkewitsch, Michael 1972. The Relationship between Arousal Potential and Funniness of Jokes. In: Goldstein – McGhee, The Psychology of Humor 143–158.
- Goldstein, Jeffrey H. – McGhee, Paul E. 1972. The Psychology of Humor. New-York – London.
- Goldstein, Jeffrey H. – Suls, Jerry M. – Anthony, Susan 1972. Enjoyment of Specific Types of Humor Content : Motivation or Salience. In: Goldstein – McGhee : The Psychology of Humor 159–171.
- Keith-Spiegel, Patricia 1972. Early Conceptions of Humor. Varieties and Issues. In: Goldstein – McGee, The Psychology of Humor 3–39.

- Kis Tamás (szerk.) 1973. Marxista-Leninista esztétika. Budapest.
- Kolozsvári Grandpierre Emil 1970. Tragikum és komikum a mai szemmel.
In: Szalay K. A komikum breviáriuma 401–413.
- Lorenz, Konrad 1970. Salamon király gyűrűje. Budapest.
- Lorenz, Konrad 1973. Ember és kutya. Budapest.
- Marler, Peter – Hamilton, William J. 1975. Az állatok viselkedésének mechanizmusai. Budapest.
- Mauersberger, Gottfried 1972. Uránia állatvilág 5. Madarak. Budapest.
- McGhee, Paul E. 1972. On the Cognitive Origins of Incongruity Humor: Fantasy Assimilation versus Reality Assimilation. In: Goldstein – McGhee, The Psychology of Humor 61–80.
- Petzsch, Hans 1969. Uránia állatvilág 6. Emlősök. Budapest.
- Szalay Károly 1967. A filmkomikum anatómiája. Budapest.
- Szalay Károly 1970. A komikum breviáriuma. Budapest.
- Szerdahelyi István 1974. A mindennapi élet esztétikája. Budapest.
- Szigeti József 1971. Bevezetés a marxista-leninista esztétikába. Budapest.
- Szigeti József (szerk.) 1969. Esztétikai kislexikon. Budapest.
- Szigetvári Iván 1911. A komikum elmélete. Budapest.

